

2007 MARC 06.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXXI.

**HUNGARIA
SZEGED
2005**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék kiadványa

Redegerunt:

DR. GYÖRGY GALAMB
DR. RICHÁRD SZÁNTÓ

Szerkesztette:

DR. GALAMB GYÖRGY
DR. RICHÁRD SZÁNTÓ

Műszaki szerkesztés:

ANNUS GÁBOR

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
In Historical Abstract and America: History and Life

SINOR DÉNES
(Indiana University, Bloomington)

AZ ŐSTÖRTÉNET ÉS ETNOGENEZIS PROBLÉMÁIRÓL

Mózesnek, minden idők legsikeresebb bestseller írójának, öt könyve közül kétségtelenül az első, a Genézis a legsikeresebb. Számtalan nyelvre lefordították, évezredek alatt rengeteg könyvet, cikket írtak róla. Ma is állandó vita tárgya, és jó pár ezer ember a Genézis magyarázatával keresi kenyerét. Persze Mózes, mint számtalan követője, szintén egy őshazával, egy Édennek vagy Paradicsomnak nevezett őshazával, *Urheimattal* kezdte, de óvatos ember létére, ősnyelvről egy mukkot sem szólt és így nem lehet tudni hogy az általa lejegyzett párbeszédnek milyen *Ursprache*ken (ősnyelven, alapnyelven) folytak.

Ha meggondoljuk, Mózesnek aránylag könnyű feladata volt, mivel csak hét napról kellett szólnia, és felsőbb helyekről is segítették. Időrendben előre haladt, egy biztos adatból („Kezdetben teremte Isten az eget és a földet”), próbálta levezetni a későbbieket. Ezzel szemben az őstörténész kronológiája visszafelé megy, ma elérhető adatokból próbálja rekonstruálni a kezdeteket, de vajon minek a kezdetét? Mi volt azelőtt, és mi volt, mielőtt az azelőtt lett volna?

*

A történelem előtti idők felderítésében, tradicionálisan négy tudományág játszik közre: az írott források tanulmányozása, tehát lényegében a történelem, a nyelvészet, különösen annak összehasonlító válfaja, az archeológia és az antropológia.

Kezdjük tehát a szövegekkel. Talán kissé meglepő, de a történelem előtti idők megismeréséhez az első és talán a legmegbízhatóbb forrást a történeti, írott szövegek nyújtják. Ezekben meg kell különböztetnünk azokat a részeket, amelyek az író személyes tapasztalatain alapulnak, azaz életével egyidejű eseményekre vagy helyzetekre vonatkoznak azoktól, amelyek egy régebbi korszakra utalnak, amelyről a krónikás csak szóbeli hagyományok, vagy számunkra már elveszett írásos források alapján tudhatott. Ebben a rövid eszmefuttatásban *per definitionem* ezekkel az adatokkal fogok inkább foglalkozni.

Az írott források tartalmazznak adatokat, amelyek jelentőségét írójuk nem is sejtette. A krónikás nemcsak szándékosan adhat felvilágosítást, de akarva-akaratlanul is. Ha a francia Sire de Joinville, a hetedik keresztes hadjárat leírása során megemlíti, hogy a frankok és kunok egy kettévágott kutya teste felett kötöttek szerződést, akkor ez a szöveg nemcsak az ő korában történt esemény szempontjából méltó érdeklődésre, de amiatt is, mert ezt a rítust Theotmár salzburgi érsek 900-ban a magyaroknál említi, ezen kívül előfordul IV. Béla királyunk uralkodása alatt is, és szintén megtaláljuk a 13.

századbeli mongoloknál. Csak a jó Isten a megmondhatója, hogy egy szövetség megkötésénél miért szabdalták szét a szegény állatot, ő viszont biztosan tudta, mert a Genézis leírása szerint már maga Jahve és Ábrahám is így kötöttek szövetséget. (Gen 15: 9–11, 17–18 / Jer 34:17–19). Így hát, hála Joinville szövegének, több ezer éven át tudunk követni egy rituális szokást, Ábrahámától legalább IV. Béláig, a Közel-Keletről Magyarorszáig és Mongóliáig.¹

Térjünk át a nyelvészetre. Az őstörténetre vonatkozó nyelvi kutatásoknál figyelembe kell vennünk a nyelvek eltűnésének mai napig tartó jelenségét. Csak az utolsó évszázad alatt sok száz nyelv tűnt el nyomtalanul. Hadd említsek egy történelmi példát: politikai okok miatt a kínaiak mindig nagy érdeklődést tanúsítottak a határaikon élő népek nyelvei iránt. A Krisztus utáni első évezredben, kissé felületes számításaim szerint Kína északnyugati határán az úgynevezett északi barbárok csoportjában a kínai források 59 népet említenek. Ezek leírásában csak tizenhatszszor van utalás az illető nép nyelvére és ezek közül csak három esetben – például a türköknél – tudjuk megállapítani, hogy milyen volt a nyelv. Három más esetben a források írói azt mondják, hogy az illető nép nyelve nem hasonlít egyetlen más nyelvhez sem, nyolc más népről pedig azt állítják, hogy nyelvük hasonlít egy másik, de számukra ismeretlen nyelvhez. Azaz 59 népből csak 3 esetében ismerjük a nyelvet és három másiknál spekulálhatunk.²

De hát a nyomtalanul eltűnt nyelvek tanulmányozása lehetetlen feladat, hacsak nem alkalmazzuk Anatole France-nak *A pingvinek szigete* című regényében említett módszerét. A regény hőse a pingvinek primitív festményeinek leírását tette feladatává. A baj abban állt, hogy ennek a nagy értékű festészetnek nem maradtak nyomai. Nem ismerünk pingvinek által festett képet. Így hát Anatole France hőse az olasz, francia, flamand primitív festők képeinek alapján készített leírást a pingvinek festészetéről. Az őstörténet számos kutatója alkalmaz ehhez hasonló módszereket.

Aligha kell hangsúlyoznom az írott szövegek fontosságát az összehasonlító történelmi nyelv kutatás szempontjából, hiszen ezek alkotják ennek a tudománynak az alapját. Írásos emlékek nélkül nem lehet a nyelv történetére következtetni.³ Összefüggő szövegek híján a kutató szórványemlékek tanúságára szorul, de hát ezek is írott szövegekben bukkannak fel. A minket most érdeklő eurázsiai nyelvek szavai, mint tudjuk, elég szép számmal fordulnak elő például a görögben, a latinban vagy a kinaiban és bizonyára több más nyelvben is, ahol még nem bukkantak rájuk. Vegyünk egy tanulságos példát. A Kr. u. 629 és 645 között utazó buddhista zarándok, Xuan-cang útleírásában kínai átírásban megadja a türk kagán nyári székhelyének „Ezer forrás” jelentésű

¹ SINOR, D.: „Taking an Oath over a Dog Cut in Two”, in: *Altaic Religious Beliefs and Practices, Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, szerk.: Géza Bethlenfalvy et. al., Budapest 1992, 301–307.

² Vö.: SINOR, D.: „Some thoughts on the Nostratic Theory and its historical implications”, in: *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily*, Colin Renfrew and David Nettle, Cambridge 1999, (387–400), 397.

³ SINOR, D.: *Essays in Comparative Altaic Linguistics*, „Uralic and Altaic Series” 143, Bloomington 1990.

nevét: *bing yul*. A 'forrás' jelentésű *yul* nem köztörök szó, hiányzik a ránk maradt türk szókészletből, de a 11. századi Kásgari még említi, és feltűnik néhány izolált, Altaj-vidéki nyelvecskében (pl.: *hakas*, *kyzyl*). Ám – és ez az érdekes pont – a szó megvan a csuvasban és tovább él a Volga folyó cseremis *Yul* nevében is. A szónak nincs tunguz vagy mongol megfelelője, és így valószínűleg valamelyik belső-ázsiai szubsztrátum nyelv szókészletéhez tartozik.⁴

Jó néhány évvel ezelőtt a nagy francia nyelvész, Marcel Cohen a *mot bouchon* „dugó szó” elnevezést használta olyan szavak jelzésére, amelyek a tengeren úszkáló dugóhoz hasonlóan lebegnek más nyelvek szókincsében anélkül, hogy tudnánk, hogyan kerültek oda.⁵ Biztosra vehető, hogy minden nyelvben a megoldhatatlan etimológiák nagy része ilyen „dugó szó”, egy ma már nem ismert nyelv maradéka. Vegyünk két elgondolkodtató példát. Vitatható eredetű, de a vogul *βōlem*-mel bizonyára összetartozó *ólom* szavunk aligha választható el a görög βόλιμος szótól, amelynek szintén nincs elfogadott etimológiája. Ez nem meglepő hiszen, ne felejtjük, a görög szókincs nagy részének nincs indoeurópai etimológiája.

Nézzünk egy másik példát. Hogyan lehet az, hogy a klasszikus mongol szó *günje* 'tutaj, kis hajó' amelynek nincsenek megfelelői a modern mongol nyelvekben, felbukkan a 18. századi cseremisben; Pallasnál *kunzü* átírásban, de a későbbi nyelvben nem találjuk.⁶ Mint a *yul* esetében, úgy itt is érdekes és kiderítetlen kapcsolatokat látok a cseremis és a tőlük ma nagyon is távollevő népek között, de ez nem tartozik jelen témához.

Az ilyen szórványemlékek, dugó-szavak magyarázatánál, főleg méltóságnevek esetében, a legnagyobb óvatosságra van szükség. Túl gyakran találunk meggondolatlan következtetéseket. A Kr. u. 5. században Mongólia környékén virágzó *ruan-ruan* (más átírásban *zsuan-zsuan*) nép uralkodójának címe a későbbi törököknél és mongoloknál jól ismert *kagán* volt, de ez még nem ok arra, hogy a *ruan-ruan*okat, ahogy ezt sokan teszik, törököknek vagy mongoloknak tekintsük. A magyar *király* szó szláv eredetű, mi mégsem vagyunk szlávok, és a németek sem beszélnek latinul, noha uralkodójuk a latin eredetű *Kaiser* címet viselte.

A történelem előtti idők eseményeinek kiderítésében a jövevényszavak használata nem hozhat végleges eredményeket, és súlyos félreértésekre vezethet. Fiatalkoromban úgy hitték, hogy pl. a törököktől tanultuk a földművelést, mert az arra vonatkozó szókincsünk nagyrészt török eredetű. De hát az angolok is tudták mi egy hegy vagy egy tó, mielőtt átvették a franciából a *mountain* és *lake* szavakat, a karakalpakok ismerték a fakérget, mielőtt kölcsönvették az orosz *beresta* szót. Gondolom a magyaroknak volt gyomra, karja, szakála (mind török jövevényszavak) mielőtt érintkezésbe kerültek

⁴ Vö.: SINOR, D.: „Yul”, *Studia Orientalia* 28 (1964), (1–8), 7.

⁵ Vö.: COHEN, M.: „Sur le nom d'un contenant en entrelacs dans le monde Méditerranéen”, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 27 (1926) 81–120.

⁶ Ld.: SINOR, D.: „On Water-Transport in Central Eurasia”, *Ural-Altaische Jahrbücher* 33 (1961), (156–179), 172–173.

volna a törökökkel, arról nem is szólva, hogy nem is léteznénk, ha a nemi közösülés gyakorlatát, a szóval együtt csak a törököktől tanultuk volna meg. *Tej* szavunk iráni eredetű – a finnugor anyák nem szoptattak? És ha nem, milyen gyerektápszerrel etették kicsinyeiket? Az őstörténet szempontjából a kölcsönszavak tanulmányozása nem hozhat megbízható eredményeket.

Ugyanez mondható az ún. kultúrszavakról is. Létezésük tagadhatatlan – nézzük csak meg a mai *computer*-nyelv szakkifejezéseit – csak éppen nem alkalmasak arra, hogy előfordulásaikból történelmi következtetéseket vonjunk le. Vegyük a *méz* szavunkat, általánosan és helyesen elfogadott vélemény szerint a szó és uráli megfelelői iráni, sőt indoeurópai kölcsönzések, mégpedig a szerintem sosem létezett indoeurópai ősnyelvből. Ám a szó, kétségen kívül, megvan a kínaiban is, *mi* (< **mjit*) alakban és ez a forma összevethető a tokhár B *mit* „méz” szóval. A két alak általánosan elfogadott egyeztetése,⁷ nem a nem létező ősi indoeurópai **medhu*-val, hanem a finn *mete*-, lapp *mitt*, mordvin *m'ed'* alakokkal egyezik. Nem célom ezeket az egyezéseket úgy magyarázni, hogy a kínaiak a lappoktól vették át a méz ismeretét.

Vegyünk egy másik példát, egy egész szócsaládot, amely valamikor, a nagyon messzi múltban, az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig terjedt. Ebben az esetben hadd induljak ki a török formából, mert ez a legegyszerűbb. A köztörök *qap* 'edény' jelentésű szó összefügg a *qap*- „becsuk, bezár” igével (ide tartozik *kapu* szavunk is). A *qap* megfelelői megvannak a kínaiban is, mégpedig egy szópárban *he* (< **gap*) „bezár, becsuk” és „doboz” jelentéssel. Biztosra veszem, hogy az indoeurópai **qap* „tartalmaz, megfog” (*to hold, to contain*) szócsaládhoz tartozó szavak, pl. a latin *capio*, a görög/latin *capsa* „tok, szekrényke” nem választhatóak el a török, avagy éppenséggel kínai alakoktól. Itt nem a kínai és latin rokonságáról van szó, hanem csak egy érdekes kultúrtörténeti adatról.⁸ Valamikor réges-régen – és itt szándékosan nem adok dátumot – az edény/doboz/szekrény olyan új találmány volt (a magyarban sajnos nincs általános szó, amely az angol *container* vagy német *Behälter*, francia *réipient* általános fogalmát fejezné ki), hogy egy kultúrszót használtak jelölésére, mint ahogy azt mi tesszük a távközlésben nemzetközi szavainkkal – a telefontól a szoftverig.

Ha ezt a kérdést itt egyáltalán szóba hozom, az azért van, mert ezzel az apró példával is szeretnék rámutatni arra, ami mintegy e cikk alapgondolata, ti. *hogy a neolitikummal beálló diverzifikáció előtt az észak-eurázsiai térség lényegében egy és ugyanazon kulturális szférához tartozott, amelyben emberek, népek, fogalmak, technikák, mindenféle mitikus koncepciók mintegy szabadon lebegtek.*

Nyelvészkörökben általánosan elfogadott vélemény, hogy egy nyelvrokonság bizonyításához elsősorban alaktani, morfológiai egyezések szükségesek. Az általam is valaha sokat hangoztatott altáji nyelvrokonság gyenge pontja éppen az, hogy az északi-

⁷ Az összevetést újabban ismétli pl.: RINGLE, D.: „Tocharians in Xinjiang: The Linguistic Evidence”, *Journal of Indo-European Studies* 23 (1935/3–4), (439–444), 442.

⁸ Vö.: SINOR, D.: „On Vessels, Bags, Coffins and Melons. Musing over Turkic *Qap*”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48. (1995/3) 457–464.

tunguz és a mongol nyelvek között ezek az egyezések minimálisak, vagy talán nem léteznek. Ez persze nem jelenti azt, hogy szóegyezések ebből a szempontból nem számítanak. Ha *ad absurdum* vennénk a dolgokat, nem lehetne két olyan nyelv között rokonsági kapcsolatot feltételeznünk, amelyek szókincsében nem lenne semmiféle egyezés.

*

A történeti összehasonlító nyelvészet alapgondolata, hogy a nyelvek az idők folyamán változnak és egy nyelvből több fejlődhetik, aligha vitatható. Elég, ha a latin utódnyelveire, franciára, olaszra, spanyolra gondolunk, amelyek történelmi időkben fejlődtek, és tanulmányozásukhoz írott forrásaink is vannak. Közép-Eurázsia nyelvei közül csak az uráli és altaji nyelveknek vannak a modern kor előtti időkből nyelvemlékei. A legrégebb uráli szöveg a mi Halotti Beszédünk, a legrégebb altaji (török, mongol, tunguz) szövegek az Orkhon melletti török feliratok, csak a Kr. u. 8. századból származnak. A nagyszámú, ma már részben eltűnt nyelvek maradványai még ennél is sokkal újabbak, modernnek mondható tudósok szöveggyűjtésén alapulnak. A belső-ázsiai kultúrszférában az őshonosnak tekinthető (a hangsúly a „tekinthető” szón van) szövegek nagyon is újak.⁹

Ideiglenesen tegyük fel, hogy volt egyszer egy finnugor, avagy éppenséggel uráli ősnylv (*Ursprache*). Mármost ki beszélte a finnugor, avagy uráli ősnylvet? A válasz egyszerű, ismeretes és számos műben olvasható: a finnugor ősnép (*Urvolk*) beszélte az egyiket, az uráli ősnép a másikat. De ez az *Urvolk* honnan származott? *De facto* azért találtuk ki ezeket a nem létező népeket, hogy legyen kivel beszéltetni a nem létező ősnylveket.¹⁰ Henri-Paul Francfort, francia kétkedéssel és nem csekély humorérzéssel azt a példát hozza fel,¹¹ hogy minden nyúlnek vannak és voltak szülei, így tehát fel kell tennünk egy „ősnyúl” (ahogy mondja: *Urlapin*) létezését de mikor, hogyan, és hol fejlődött ez a nyúl a proto- vagy ős-proto nyúlból? Hol és mikor lett a nyúl nyúl? És hol élt? Viták elkerülése végett állapodjunk meg abban is, hogy az időpont, amikor ez az ősnylv keletkezett, vagy mondjuk inkább azt, hogy bizonyossággal létezett, a Kr. e. Z. század avagy Y. évezred volt. Most tehát – mivel ez a cikk őstörténetről és etnogenezisérről kell szóljon – felteszem a meg nem válaszolható kérdést: milyen nyelvet beszélt a képzeletbeli uráli, vagy indoeurópai ősnép egy évezreddel vagy akár egy évszázaddal korábban? És hol beszélte? Hát valószínűleg nem Ausztráliában, sőt Amerikában sem. Az indoeurópai őshazát (német tudósok agyszüleményeként) olyan korban tették oda, ahova tették, amikor még nem tudták, hogy az anatóliai hettiták is indoeurópai nyelvet

⁹ SINOR, D.: *Essays in Comparative Altaic...*,

¹⁰ Sinor, D.: „Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch-ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung”, *Ural-Altaische Jahrbücher* 41 (1969) 273–281; reprint 1990. A cikk egy rövidített magyar fordítását ld.: *A vizimadarak népe*, szerk.: Gulya János, Budapest 1975, 325–338.

¹¹ Lásd H. P. FRANCFORT recenzióját a *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia* című monográfiáról (I–II. Viktor H. Mair, Philadelphia 1998) *Bulletin de l'École française de l'Extrême Orient* 86 (1999), 449–458.

beszéltek. A grúz Gamkrelidzének más beidegződései vannak, ő a Kaukázus környékére teszi az indoeurópai őshazát. A finnugor őshazát is nehéz lenne Vietnámba tenni, így hát elsősorban a finn tudósok oda képzeltek el, ahol a finnugor népek zöme él. A népnevek tanulmányozása sem ad megbízható felvilágosítást az egyes népek eredetét, nyelvét, történetét illetően. A magyaroknak tizenkilenc különböző neve van a középkori forrásokban, és csak azért tudjuk, hogy magyarok vagyunk – és nem törkök, szkíták vagy hunok – mert véletlenül megmaradtunk. A kutatási módszerek pongyolaságát hadd illusztráljam egy példával. Egy, egyesek szerint 311-ben, mások szerint vagy kétszáz évvel előbb kelt levélben egy szogd kereskedő a Kína fővárosát, Loyangot éppen elfoglaló népet *hunnak* mondja,¹² mire is a történészek tucatjai örömmel azonosítják ezt a népet Attila hunjaival. Az azonosítást kizárólag a népnévhez kötik, és vagy nem tudják, vagy nem veszik figyelembe, hogy az Indus felső folyásánál fekvő, vagy kétszáz évvel korábbi szogd Thor-Shatial feliratokban *xwn* többször fordul elő mint személynév.¹³ Hasonló, népneveken alapuló hibás történelmi egyeztetésekkel akár azt is lehetne mondani, hogy a hunnak nevezett magyarok voltak azok, akik a kínai fővárost kirabolták.

Vegyünk egy nyugat-európai példát, a franciákét. Itt egy konkrét, bizonyítható esetben látjuk az eurázsiai őstörténetben lépten-nyomon alkalmazott módszerek tarthatatlanságát. A francia eredetileg egy neolatin nyelven beszélő germán nevű kelta nép. Ha a franciáknak, mondjuk egy kínai forrásban csak a neve maradt volna meg, akkor bizonyára volnának olyanok, akik időszámításunk kezdetén létrejött germán-kínai kapcsolatokról beszélnének.

*

Az őstörténet és etnogenezis tanulmányozásához talán még az írott forrásoknál is hasznosabb anyagot nyújt az archeológia, amely évezredekkel régebbi időkre tud fényt vetni. A nagy és rendszeresen félreértett probléma itt az, hogy a régészet és az írott források kutatásának eredményeit nagyon nehéz, többnyire lehetetlen összehangolni.

Az archeológia, az ásatások tárgyi leletei, a koponyák, a fazekak, a nyílhegyek vagy nyergek nem fedik fel, hogy milyen néphez tartoztak, arról nem is szólva, hogy ez a nép milyen nyelven beszélt. A kiásott darabokon nem áll rajta annak a népnek a neve, amely használta őket és súlyos, de általánosan elkövetett hiba az, hogy egy-egy leletet egy adott néppel kellő bizonyosság nélkül kötünk össze. Van, aki az Altajban kiásott paziriki (Kr. e. 6–4. század) vagy a Mongóliában fellelt Noin-ula-i leleteket a nyolckilencszáz évvel később feltűnő (Kr. e. 3. század) xiong-nu néppel köti össze anélkül, hogy erre bármi bizonyosság lenne.

¹² A kérdés újabb áttekintésére: GRENET, F. – SIMS-WILLIAMS, N.: „The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters”, *Studia Iranica* 5 (1987), 101–119; GRENET, F.: 1989, „Les ‘Huns’ dans les documents sogdiens du Mont Mug”, *Studia Iranica* 7 (1989), 165–184.

¹³ Ld.: HUMBACH, H.: „The Sogdian Inscriptions of Thor-Shatial”, *Journal of Central Asia* (Islamabad) 8. (1985), 51–57.

Az utolsó néhány évtizedben Kelet-Turkesztán száraz talajában kitűnően megőrzött europoid holttesteket találtak. Az archeológusoknak, antropológusoknak mi sem kellett több, kinevezték őket tokhároknak. Az nem hat zavaróan, hogy több mint másfél évezred választja el a DNS vizsgálatokkal elég pontosan datálható múmiákat a tokhároktól.¹⁴

Mesterházy Károlynak egy nemrég megjelent cikke tizenhét oldalon át, érdekesen és nagy kompetenciával tárgyalja, hogy kik is voltak eltemetve a Dunántúlon talált több száz 10. századi sírban.¹⁵ Ezeket a sírokat több mint száz év óta a szakemberek egész sora tanulmányozta – és még mindig nem értenek egyet. De ha az Altajban vagy Szinkiangban találnak egy sírt, azt egyesek nyugodt lélekkel tulajdonítják egy pár száz évvel előbb vagy később feltűnt népnek.

Még kevésbé tudjuk, hogy egy ásatás szenvedő alanya milyen nyelvet beszélt. Az antropológia nem ad erre vonatkozó felvilágosítást. Az Egyesült Államok negroid lakosságának anyanyelve az angol. Régészeti és nyelvi egységek között sem lehet párhuzamot vonni. Elvben *valószínűbb*, hogy egy az Ural hegység környékén előkerült koponya hajdani tulajdonosa egy proto-uráli és nem egy proto-kusita nyelvet beszélt, de ez is csak feltevés.

Lényegében az a helyzet, hogy az emberiség őstörténetének kiderítésében az összehasonlító nyelvészet és az archeológia reális eredményeinek *interpretációja* igen gyakran egy mítoszhoz hasonlítható. Nézzük meg, hogy a mítoszok nem segítenek-e jobban történelmi realitások felismerésében. Talán ideje lenne az eurázsiai nyelvi mítoszok helyett több érdeklődést mutatni az eurázsiai mítoszok nyelve iránt.¹⁶

*

Több mint fél évszázaddal ezelőtt egy fiatal orosz barátom – akinek a kereszténységről alig voltak fogalmai – Leningrádban arra kért, hogy az Ermitage-ban magyarázzam meg neki a vallásos témájú festmények tartalmi jelentőségét. Azt még tudta, hogy a keresztre feszített ember Jézus Krisztus volt, de a szeplőtelen fogantatást ábrázoló képek szimbolizmusát már nem értette. Vannak szimbolikus vagy mitikus egységek, amelyek csak egészükben érthetőek. Vegyünk egy egyszerű példát, egy festményt, amelyen egy lenge öltözetű nő, egy fa alatt, kezében almával, egy kígyóval társalog. Ez egy négytagú mitikus egység ábrázolása, és alkotó elemeit nem lehet megváltoztatni. Nem lehet Éva kezébe egy banánt tenni vagy a kígyót egy teknősbékával kicserélni anélkül, hogy a kép a mi szemünkben ne váljon teljesen értelmetlenné. A csere nem zavarná egy más civilizáció tagját, aki viszont értetlenül nézné az ábrázolást. A „fa, alma, Éva, kígyó” mitikus egysége csak a bibliai ismeretek kultúrkörében vagy annak származékaiban létezik, csak ezzel a háttérrel érthető meg. Az ilyen mitikus egységek

¹⁴ Mair két kötetében több szerzőnél fordul elő az azonosítás, ld.: *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, Ed. by I-II., Viktor H. Mair, Philadelphia 1998.

¹⁵ MESTERHÁZY K.: „Dunántúl a 10. században”, *Századok* 136 (2002/2) 327–340.

¹⁶ Erre részletes utalás található, ld.: SINOR: „The Myth of Languages and the Languages of Myth”, in *The Bronze Age...*, 1998, II, 729–745.

fellelhetők Közép-Euráziában is, és tanulmányozásuk, mondhatnám megfejtésük, érdekes fényt vethet közös ősi hiedelmekre.

A görög és kínai civilizáció nem egy eleme csak a belső-ázsiai kulisszák előtt válik érthetővé. Több kitűnő tudós foglalkozott a görög vagy kínai civilizációk belső-ázsiai komponenseivel. Itt csak néhány példával szeretném megmutatni, hogy a mitikus világképek tanulmányozása miben segíthet Belső-Ázsia vagy Közép-Eurázsia legrégebb, történelem előtti múltjának tanulmányozásában. Ebben a rövid cikkben inkább csak felidézni, mintsem leírni tudom az évezredek tengerében már majdnem elsüllyedt mitikus világképet. Az, ami ebből megmaradt és látható, olyan, mint a rég elsüllyedt hegyvidék, amelynek csúcsai a tenger szintjéből még szigetcsoportként kiemelkednek, de összetartozásuk csak a tenger szintje alatt észlelhető.

Az Iliásztól kezdve a görög és latin forrásokban újra és újra felbukkan kicsi emberkék, a pigmeusok és darvak vagy más vándormadarak küzdelmének leírása. Az ókor és középkor művészei szívesen illusztrálták ezt a témát.

Ugyanez a motívum előfordul a kínai forrásokban is, ahol a pigmeusokat legtöbbször *xiao ren* „kis embernek” vagy *duan ren* „rövid embernek” hívják. A leírások szerint ezek életre-halálra szóló tusát folytatnak a vándormadarak, többnyire darvak vagy hattyúk ellen. Földrajzilag, helyesebben a mitikus földrajzban, ha szabad ezt a kifejezést használnom, a darvak és pigmeusok csatateré mindig *in extremis*, a világ végén fekszik. Jól ismert tény, hogy a mesemotívumok vándorolnak, de itt ennél többről van szó, a világképek egyezéséről. A görögöket a kínaiaktól elválasztó – vagy talán éppen összekötő – hatalmas eurázsiai térségben, a lappoktól, a finneken át a csukcsok és a giljakok népéig volt egy mitikus világkép, amely a görög és kínai mitikus leírásokat, úgy mond megmagyarázza, logikussá teszi. A pigmeusok a világ végén, többnyire a magas északon élnek, ahol a földet ernyőként borító égbolt, többé-kevésbé hegyesszögben érinti a földet és így az alacsony égbolt miatt a pigmeusok nem nőhetnek meg.¹⁷ A környék amúgy sem otthonos, mert ugyanott, ahol az ég a földet érinti, van egy kapuszerű nyílás, amelyen keresztül a vándormadarak elhagyják a földet, hogy madárországba repüljenek vedleni. A „madárország” kifejezés nem az én alkotásom, a finneknél *lintu-koto* „madárország” a kínaiaknál *hao-guo* „daruország”. A térség neve és lakói, nem meglepő módon mindkét tradícióban: a pigmeusok.¹⁸ Nem csoda, hogy a pigmeusok és darvak a szűk térségben konfliktusba keverednek, és ebben a csatában, hogy úgy mondjam – repülnek a tollak.

Ám ezek nemcsak a harc heve miatt repdesnek. A nyílás, amelyen át a madarak repülnek – a kínai „A hegyek és tengerek könyve” (*Shan-hai-king*) szerint a „Vadkacsák kapuja” (*yan men*), a csukcs világképében pedig a „madarak kapuja” – sajnos más célt is szolgál: ezen át fúj be a világba a hideg északi szél. A giljak verzió szerint a kapu

¹⁷ Az egész kérdéskomplexummal részletesen foglalkoztam, ld.: SINOR, D.: „Autour d’une migration de peuples au Ve siècle”, *Journal Asiatique* (1946–47), 1–78.

¹⁸ A finn elképzeléseket részletesen tárgyalja: TOIVONEN, Y. H.: 1937. „Pygmäen und Zugvögel”, *Finnisch-ugrische Forschungen* 24 (1937), 12–84.

egyrészt a madarakat engedi ki, másrészt a fagyos szelet engedi be. A Shi-qi a nyílást *han-mennek* „a hideg kapujának” nevezi, Plinius szerint a „föld retesze”, és ott van, ahol az északi szél keletkezik. A szél olyan erős, hogy ahol a földet érinti, az ég függőnye ide-oda csapdos, és bizony sok madár leli ott halálát; kihullott tollaik megtöltik a levegőt. Hérodotosz, akinek csak a fizikai és nem a mitikus realitásokhoz volt érzéke, ezeket a tollakat hópolyheknek tekinti, de mentségére szolgáljon, hogy nem ismerte a csukcsok véleményét, amely szerint ebben a régióban tollakkal és nem hópolyhékkel telített a levegő. Pedig hát a csukcsok igazán tudhatják, hogy mi a különbség a hó és madártollak között. A pigmeusok a bölcs, mitikus Yao kínai császárnak tollakat hoznak ajándékba, és a félig mitikus kínai Mu király vándorlásai alatt, a messzi Északon az „összegyűlt tollak” (*ri yu*) országába jut. A görög északi istenségnek, a hyperboreusi Apollónak északi hazájában tollakból készült oltára van, és évente hattyúk hozzák Görögországba.

Am térjünk vissza kedvelt pigmeusainkhoz, akiknek gyakorta csak egy szeme van. A 13. századi arab geográfus, al-Qazvini ezt a fogyatékossgot úgy magyarázza, hogy a másik szemüket a madarakkal való viaskodásban veszítették el. Az idősebb Plinius szerint messze északon a föld kapuja mellett, ahonnan az északi szél fúj, egy tollal telített térségben (*Pterophoros appellata regio*) él egy születésétől fogva egyszemű nép, az *arimaspoi*, akik nem darvakkal, hanem griffmadarakkal háborúskodnak.

A madarakkal viaskodó pigmeusok egy kínai forrás szerint barlangokban élnek. A barlang veszélyes hely, onnan fúj az északi szél. Boreasnak, a hideg északi szél megismélyesítőjének lakhelye egy barlang. Boreasnak csak egy szeme van és Wotan, mint szélisten, szintén egyszemű. A szél és az egyszeműség kapcsolata kiterjed a kovácmesterségre is, amely a fűjtatók szelét használja. A kovács küklpszoknak csak egy szemük van, fűjtatóikkal ők a szél urai.

Szabadjon most újra felidéznem a bibliai történet négy motívumát: nő, fa, alma, kígyó. A bibliai leírás organikusán kapcsolja össze és magyarázza, teszi elfogadhatóvá ezt a furcsa négyességet.

A most általam felidézett történet eddigi elemei: pigmeusok, vándormadarak, tollak, szél, egyszeműség. A látszólag össze nem illő adatok (pigmeusok és harcuk a darvakkal, a szélben repülő tollak, az ég alján levő nyílásból kifújó szél, stb.) egy mitikus, saját logikájú egységet alkotnak, amelynek minden egyes alkotóeleme szerves része az egésznek. Magukban véve értelmetlenek, megmagyarázhatatlanok.

Az előbb vázolt mítoszkomplexumból az a levonható tanulság, hogy a gondolatok, az elképzelések terjedésének nem volt és nem is lehetett határa. Az emberek cipelték ezeket magukkal végtelen, szüntelen vándorlásaik alatt. A pigmeusok és madarak harcának történetét, több más ilyen elképzeléssel együtt a Bering-szoros jegén át magukkal vitték Amerikába is. Ha a felső palaeolitikumhoz tartozó aurignac-i kultúra Franciaországból Szibérián és a Bering-szoroson át Amerikáig juthatott, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy az előbb említett mítoszok is szabadon terjedhettek.

A most idézett adatokból egy az egész eurázsiai kontinensen elterjedt világképet lehet rekonstruálni. Ez nem különösen meglepő, ha figyelembe vesszük a fizikai antro-

pológia tanulságait. Europoid embermaradványok találhatók véges-végig a nagy közép-ázsiai térségben. A Kr. e. 3000 körül Minuszinszk környékén virágzó Afanaszjevo kultúra hordozói, valamint a Kr. e. 1700 körül ugyanott megjelenő Andronovo kultúra népe az europoid vagy mongolo-europid rasszhoz tartoznak. Kínai archeológusok újabb kutatásai szerint Kelet-Turkesztánban a mongoloid lakosság csak Kr. e. 1300 körül tűnik fel.¹⁹ A Kr. e. 3. évezredbe datálható turkmenisztáni Anau-leletek keleti mediterrán emberi maradványokat tartalmaznak. Ha itt röviden és felületesen utalok az antropológia eredményeire, azt csak azért teszem, hogy rávilágítsak a közép-eurázsiai térség egységére, helyesebben nyitottságára, amely lehetőséget adott fajok, nyelvek, mítoszok, technikák terjedésének.²⁰ Az utóbbi kategóriához tartoznának azok a sajátos szövés technikával készült és kb. Kr. e. 1200 körüli időre datálható, Kelet-Turkesztánban talált textíliák, amelyek pontos megfelelői a hallstatti sóbányákban megőrződött szöveteknek.²¹

*

Próbáljuk most meg az elmondottak tanulságait levonni. Az őstörténet és etnogenezis kérdéseinek felderítésére négy forráscsoportot különböztettem meg.

1. Az írásos emlékek, amelyek többszörösen is hasznosak, mivel tanulhatunk a bennük levő, de az írások előtti időkre vonatkozó adatokból, utalásokból, és ezek az írott szövegek képezik az összehasonlító nyelvészetnek, úgymond nyersanyagát. Gyenge oldaluk a mind az események, mind a népnevek feljegyzésében megnyilvánuló megbízhatatlanság.

2. A nyelvészet fontos az írásos emlékek egy részének megfejtésében, és összehasonlító válfajában különböző népek kapcsolatát, vagy akár rokonságát is ki tudja mutatni. Gyenge oldala hogy – írásos emlék nélkül – nem képes egy nyelvet egy néppel, egy archeológiai lelettel vagy egy kultúrával egyeztetni. Az időmeghatározás a történelem egyik döntően fontos feladata és erre – az írásos emlékek előtti időkre vonatkozóan – az összehasonlító nyelvészet képtelen. A nyelvi változások gyorsasága kiszámíthatatlan: néha lassan, folyamatosan, néha ugrásszerűen történnek. Például a normann hódítás nyomán az angol nyelv hatalmas átalakuláson esett át.²²

Az ősnyelv egy elmeszülemény, amelyben már egyre kevesebben hisznek. Nemsokára a diákkoromban divatos életföldrajz sorsára fog jutni, de addig is bizvást állít-hatjuk, hogy az őstörténetkutatásban nem játszik többé szerepet.

¹⁹ KANGXIN, H.: „The Physical Anthropology of the Ancient Populations of the Tarim Basin and Surrounding Areas”, in: *The Bronze Age and Early Iron...* 568.

²⁰ Belső-Ázsia és Európa kapcsolatai a későbbi korokban is intenzívek voltak, ld.: SINOR, D.: *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, London 1977.

²¹ Ld.: BARBER, E. J. W.: 1998, „Bronze Age Cloth and Clothing of the Tarim Basin: The Kroran (Loulan) and Qumul (Hami) Evidence”, in: *The Early Bronze Age and Early Iron...* II, 647–678

²² SINOR, D.: *Essays in Comparative Altaic...*

3. Az őstörténeti archeológia és segédtudománya, az embertan fel tudja idézni rég eltűnt népek materiális, néha spirituális kultúráját és képes kimutatni egymástól térben messze élő népek kapcsolatait, de önmagukban a leletek sem egy néppel, sem egy nyelvvel nem egyeztethetők. Az ún. europid rassz, úgy és azért kapta nevét, mert az indoeurópai nyelveket beszélő népek nagy többsége ehhez tartozik. Meglepő, hogy europoid népek csontmaradványai már a Kr. e. 2–3. évezredben kimutathatóak Európától Kínáig, míg a napjainkban ott domináló mongoloid rassz nem látszik, hogy nyugat felé terjeszkedett volna.

4. A mítoszok tanulmányozása, összehasonlítása gyakran az idők homályában keletkezett kapcsolatokra utal, és legalábbis a közép-eurázsiai térségben egy több elemében hasonló világkép rekonstrukcióját teszi lehetővé. Általánosan elfogadott vélemény hogy a csodálatos korai görög civilizáció csak borítólemez egy nagyrészt ismeretlen világon. Számos elemének, amire például Karl Meuli mutatott rá,²³ belső-ázsiai megfelelője van. Más a helyzet Kínában, amely lényegében és kimutathatóan helyi neolitikus alapra épült. Nos, a mítoszok áttörnek ezen a „kínai falon” és kapcsolatokra mutatnak egy olyan időbeli, ha szabad mondanom, történelem alatti mélységben, amelyről nélkülük aligha lenne tudomásunk. Térjünk vissza előadásom címére. Ami a közép-eurázsiai őstörténetet illeti, az azt mutatja, amit korábban említettem, vagyis *a neolitikummal beálló diverzifikáció előtt az észak eurázsiai térség egy és ugyanazon kulturális szférához tartozott, amelyben emberek, népek, technikák, mindenféle mitikus koncepciók mintegy szabadon lebegtek*. Etnogenezisről nem lehet szólni, mert a népek nem tojásból kelnek ki, történetük kezdete és vége egy folyamat része. A problémát, leghelyesebben talán „József trilógiájának” bevezetésében Thomas Mann fogalmazta meg az én tökéletlen fordításomban ilyenén: „A nehézség éppen abban rejlik, hogy mindenkinek van apja, és hogy semmi sincs először vagy önmagától, semmi sem okozta önmagát, mindenkit nemzettek, minden visszafele mutat, egyre lejjebb a kezdet szakadékába, a múlt kútjának kimérhetetlen mélységébe. Mélységes a múlt kútja, feneketlennek is mondhatnánk.”

²³ Pl. legfőképpen: MEULI, K.: „Scythica”, *Hermes* 70 (1935), 121–176.

SOME THOUGHTS ON PREHISTORY AND ETHNOGENESIS

The article distinguishes and briefly analyses four approaches to the clarification of the basic questions of Central Eurasian ethnogenesis and prehistory. 1. The written sources of the historical period contain many references to times predating their composition and, of course, constitute the quarry from which comparative, historical linguistics extracts its data. 2. Linguistics allows the deciphering, reading, understanding of the written texts and does give indication on the interrelatedness of peoples. What it cannot accomplish is the establishment of links between artefacts and the linguistic appurtenance of those who made them. The concept of the *Ursprache* is a figment of the imagination. While it is clear that many related languages (say the Romance languages) do go back to a common origin, the parent language was not the product of spontaneous generation and the question on how the imaginary *Ursprache* originated remains unresolved. 3. Archaeology and anthropology, while shedding light, on the material and, on occasion, on the spiritual world of which they were part, the finds, without external evidence brought in to bear, cannot be validly attributed to any linguistic or historic group. 4. Mythology, the study of spiritual, imaginary concepts can and on occasion does show shared beliefs between people separated by great temporal and spatial distances.

The article, one of mild debunking of commonly accepted ideas, concludes that in times preceding the diversification which characterized the Neolithic revolution, the Central Eurasian territory was one in which peoples, techniques, languages, mythical concepts were freely floating and interacting.

„NEMZETHALÁL” VAGY KERESKEDELMI ÉRDEK?

Az İduq Ötükän yış ('Szent Ötükän erdő') az orchoni feliratokon

Az orchoni feliratok egyik visszatérő motívuma a türk nép és birodalma pusztulása, halála. A feliratok szerzői szerint a türk nép, amennyiben nem viselkedik megfelelően, menthetetlenül pusztulásra van ítélve. Bár a szövegek egyáltalában nem fukarkodnak a pusztulás képeinek bemutatásával, ezek intenzitása mégis kiugró azokban a passzusokban, amelyekben a türk hatalom és az *Ötükän* erdeje (*ötükän yış*) közti kapcsolat esetleges meggyengülésére figyelmeztetnek a szerzők. Az *Ötükän* fontosságát az is kihangsúlyozza, hogy az orchoni feliratokon jelzője az *ıduq* 'szent'.¹ Természetesen az *Ötükän* szentsége nem egyedülálló. Az orchoni feliratok szövege számos jelenséget lát szentnek, így többek közt szent a türkök hazája, illetve lakóhelye (*türk ıduq yeri subı*), de hallhatunk szent forrásról (*ıduq bař*) is.

Az *Ötükän* szent volta régóta foglalkoztatja a kutatást. Ismeretes, a türk kagánok ragaszkodása az *Ötükän* hegyhez, amit valószínűleg a Hangaj hegység keleti nyúlványaival azonosíthatunk.² Kínai forrásaink e helynevet *Tu-kin*, *Jü-tu-kin*, illetve *Wu-tu-kin* alakban írják át.³ Pelliot a *Csou su* szövegére hivatkozott, amely szerint a türk kagán folyamatosan az *Ötükän* hegy (*Jü-tu-kin san*) lakója.⁴ Pelliot amellet érvelt, hogy az *Ötükän* kapcsolatba hozható a mongol *Ätügän*, illetve *Itügän* földistennő (*la déesse de la Terre*) nevével. A két szó összekapcsolása ellen nyelvészetileg nem találhatunk érveket. Ugyanakkor a *Csou su* Pelliot által kínaiul is idézett szövege

¹ Kül tegin felirata E 23, (továbbiakban: I). Bilge kagán felirata II. E. 19, (továbbiakban: II.); (Vásáry 'a szent Ötükän-hegység népének' (*ıduq ötükän yış bodun*) értelmezi és fordítja ezt a helyet, ld.: VÁSÁRY I.: „Nép és ország a türköknél”, in: *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk.: TÓKEI F. „Kőrösi Csoma Kiskönyvtár” 1., Budapest 1983, 209.

² Így pl: (I. S3) *türk qayan ötükän yış olursar eltä buı yoq*, „Ha a türk kagán az Ötükänben tartózkodik, a birodalomban nincs bú.” (I. S4) *Ötükän yışda yeg idi yoq ärmiř el tutsıq yir ötükän yış ärmiř*, „Nincs jobb hely (illetve gazda) a Ötükännél, az Ötükän a birodalom megtartásának helye.”; (I. S8) *ötükän yış olursar bänü el tuta olurtaçı sän*, „Ha az Ötükänben tartózkodsz, örökké tart a te birodalmad.”; vö.: Tonyuquq felirat (T. I. S 10), (továbbiakban: T): *türk qayanıy türk bodunıy ötükän yerkä bän özüm bilgä toınuquq ötükän yerig qonmis teyin äsidip biriyäki bodun quriyaçı öııräki bodun kälti*, ahol Tonjukuk a türkök birodalmának kialakulását ahhoz köti, hogy ő (!) az Ötükänbe telepítette a türk kagánt és népét.

³ PELLIO, P.: „Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale”, *T'oung Pao* 26 (1929), 212–213.

⁴ LIU MAU-TSAI: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I–II, Göttinger Asiatische Forschungen 10), Wiesbaden 1958. 10. (továbbiakban: LMT) [CS], PELLIO, „Neuf notes sur des questions...”, 213–215.

szerint a türkök földistene (*ti sen*) nem az *Ötükän* hanem a tőle 4–500 *li* távolságra nyugatra elterülő *Po-teng-ning-li*, amelynek helyét Pelliot, a kínai *szi* ('négy') és *szi* ('nyugat') írásjegyek hasonlósága alapján az *Ötükäntől* nyugatra kívánta meghatározni. Nem tekinthetjük helytállónak azt az érvét, hogy a jelen esetben egy olyan hegyláncról lehetett szó, amely magában foglalta a *Po-teng-ning-li* hegyét is, különösen azért, mert a kínai forrásainkban hegyként (*san*) említett *Ötükän* a türk terminológia szerint erdős hegyhát (*yış*),⁵ kínai forrásaink szerint viszont a *Po-teng-ning-li* hegye növényzet nélküli (*sang wei c'ao su*). Az elmondottakból logikusan következik, hogy Pelliot érvelése ebben a fomban nem állhatja meg a helyét. Poppe nyomán Annamarie von Gabain arra hívta fel a figyelmet, hogy Észak-Mongólia hegységeiben egy évezreddel ezelőtt még legfeljebb csak ritkás erdők voltak találhatóak, s ezért a *yış* megfelelője őszerinte a mongol *xangai*, jó rétekben és bő vizekben gazdag hegyvidék.⁶ Pontos fordítása ezért javaslata szerint a 'hegyi legelő' (*Gebirgsweide*) lehetne.⁷ Gondolatmenetének folytatásaképpen Gabain azt emelte ki, hogy a legtöbb steppei nagyúrnak egyszerűen szüksége volt valamely hegyi menedékre, ahol biztonságban érezhette magát, ugyanis a steppe nem jó menedékhelynek. Véleménye szerint ezzel magyarázható, hogy a leendő Elteris kagán először a *Jin-san* hegyeiben ütötte fel vezéri szállását. Ami az *Ötükän* név eredetét illeti, lényegében változtatás nélkül fogadta el Pelliot már idézett azonosítását a mongol földistennel. Gabain a mai kutatással elletében az *Ötükänt* a kagánok nyári szállásának tartotta, s megjegyezte, hogy a szerinte sokkal kevésbé lényeges téli szállás a *Qara-qum* lehetett.⁸ Ezt az állítását a későbbiekben Czeglédy megcáfolta, megjegyezve, hogy itt a türkök déli központja volt.⁹ Von Gabain álláspontja a későbbiekben annyiban módosult, hogy az *Ötükänt* egyenesen szakrális centrumnak tartotta, s 'anyaistennő' formában magyarázta.¹⁰ Roux véleménye szerint az általa „*Ötükän* erdőnek” (*forêt Ötükän*) nevezett hely nem csak kiváló stratégiai jelentőségű hely és a biro-

⁵ A *yış* 'mountain forest', „the upper parts of a mountain covered with a forest, but also containing treeless grassy valleys”, in *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, ed. by G. Clauson, Oxford 1972, 976.

⁶ „... eine gebirgige Geged mit schönen Wiesen und reichlichem Wasser”, GABAIN, A. von: „Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”, *Der Islam* 29 (1949) 33; vö.: mo. *xangyai*, halha *ХАНГАЙ* „Any hilly area with cool climate, friable soil, herbaceous vegetation forests, brooks, rivers, and lakes”, LESSING, F.: *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley-Los Angeles 1960, 928.

⁷ GABAIN, „Steppe und Stadt”, 34.

⁸ GABAIN, „Steppe und Stadt”, 35–37.

⁹ CZEGLÉDY K.: „Čoyay quzi, Qara qum, Kök öng”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1962), 58.

¹⁰ GABAIN, A. von: „Von Ötükän nach Idikut-šähri. Studie zur Akkulturation der Alt-Türken”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1982), 183.

dalom központja volt, de egyúttal kozmikus hegy, a Föld súlypontja is egyben.¹¹ Ami Czeplédynek az Ötükenről kapcsolatos véleményét illeti, az nem sokban tért el az előtte járókétól. Czeplédy szerint az Ötüken erdős hegye a türkök ősi szállásterülete a Hangaj-hegységben, amelyet a levegő és a víz szellemei megszenteltek, és ahol az ősök barlangja és a Földanya kultuszhelye volt.¹² Vásáry arra utalt, hogy „... ez az Ötüken-hegység, a törzsi kultusz és a kagán székhelye, a türk nép hatalmát, birodalmát csak innen tudja mint központból megszervezni...”¹³ A kutatás kapcsolatba hozta az Ötüken-t és a kagáni ház „karizmáját”, *qutját*.¹⁴ Az egyéb hegyek hasonló szerepére utal az, hogy az egyik jenyiszeji feliraton az elhunyt „hegyétől is elbúcsúzik”.¹⁵ Az Ötüken tiszteletét az ujgurok is megőrizték.

Ami az Ötüken jelentőségét illeti, az orchoni feliratok valóban kiemelik, hogy ez az a hely, amely méltó arra, hogy a birodalom központja legyen.¹⁶ Ugyanakkor, ahogy az a türk forrásból is kiderül, az Ötüken, minden fontossága mellett, korántsem az egyetlen lehetséges szállása volt a türk kagánoknak. A keleti türkök felett 603 után egyedül uralkodó K’i-min kagán déli szállása mellett, amely forrásaink szerint a *Ci-kou*, azaz a „Sivatag Szája” nevet viselte,¹⁷ a kínai források később is beszélnek a „barbárok déli központjáról”, ahonnan 682 és 687 közt folyamatosan támadták a kínai határvidéket.¹⁸ Ugyanezeket a helyeket (*Čoγay yış Tügültün yazi*) említik az orchoni feliratok mint azokat, ahová a türk kagánnak nem szabad letelepednie (I. S 6–7 - II 5). Ebből az óvásból azonban meglehetősen komolyan kirajzolódik egy – a kínai forrásokból már ismert – másik lehetséges hatalmi központ képe.

¹¹ ROUX, J.-P.: „La religion des Turcs de l’Orkhon des VIIe et VIIIe siècles”, *Revue de l’histoire des religions* 161 (1962), 201; ROUX, J.-P.: *La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux d’après les documents écrits*, Paris 1963, 61.

¹² „(...) this ancient Turkish homeland hallowed by the spirits of the air and water, in the region of the Khangay mountains, where the cave of the spirit of the Turkish ancestors and the place of the cult of Mother Earth lay.”, CZEPLÉDY, „Čoγay quzi, Qara qum, Kök öng” 55.

¹³ VÁSÁRY, „Nép és ország a türköknél”, 209.

¹⁴ ПОТАПОВ, Л. Р.: Умай–божество древних тюрков в свете этнографических данных, *Тюркологический сборник 1972* (Москва 1973), 281–284; ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a *Pei si* és a *Wei su* zsuán-zsuán fejezete szerint „(...) a fejedelmi székhely, hol egybegyűlni szoktak, Tun-huangtól, Csang-jetől északra volt.”, CSONGOR B.: *Kínai források az ázsiai avarokról „Történelem és kultúra”* 9, Budapest 1993, 21–22.

¹⁵ E41 1

¹⁶ Így pl. (I. S 3. - II. N 2.) *türk qayan ötüken yış olursar eltä büñ yoq*, „Ha a türk kagán az Ötükenben tartózkodik, nincs baj a birodalomban.”; (I. S 4. B II. N 3.) *ötüken yışda yeg idi yoq ärmis*, „Nem volt jobb úr az Ötükennél.”; uo.: *el tutsiq yer ötüken yış ärmis*, „Az Ötüken volt a kormányzás helye.”; (I. S 8. B II. N 6.) *ötüken yış olursar bññ el tuta olurtacı sän*, „Az Ötükenben tartózkodva örökké uralkodsz a birodalmon.”, stb.

¹⁷ LMT 65.

¹⁸ CZEPLÉDY, „Čoγay quzi, Qara qum, Kök öng”, 58–59.

Nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy az *Ötükän* szentsége jól körülírható anyagi elvárásokkal párosult, szorosan összefüggött azzal, hogy a türkök innen tudtak számukra előnyös kereskedelmi feltételeket kényszeríteni Kínára. Amikor Bilge kagán mintegy politikai végrendeleteként leírja, hogy mit nem szabad tenni, akkor a rossz uralom mibenlétét – Kínára vonatkoztatva – így fogalmazta meg:

„A kínai nép (*tabyač bodun*) szava édes, kelméje puha volt. Édes szavával és puha kelméjével hitegetve a távoli népet közelíteni próbálta. Amikor a közelébe települtek, rossz tudásra tanította őket. Nem hagyta hogy a jó, bölcs férfiak, a hős férfiak kivonuljanak. Ha valaki megtévelyedett, nem irtotta ki az írmagját is. Édes szavával és puha kelméjével megszedítve, mennyi veszett oda a türk népből! Türk nép a halál fia vagy! Ha arra bízta, hogy telepedj délre, a Csogaj erdejébe (*Čoyay yış*), Tügültün síkjára (*Tügültün yazi*), akkor türk nép, a halál fia leszel. Ott a rossz emberek úgy okosítanak, ki távol marad, annak rossz kelmét adnak, ki közel van, annak jó kelmét adnak. Tudatlan emberként megfogadván e szót, közel mentél, hányadmagaddal pusztultál? Ha oda vonulsz, türk nép, a halál fia vagy! Ha az Ötükän hegyén lakván karavánjait küldi, semmi bú nem érhet téged. Ha az Ötükän erdejében laksz, örök lesz a te birodalmad!”¹⁹

Mindaz, amit Bilge kagán szavai leírnak, tökéletesen illusztrálják azt a nomád stratégiát, amelyet Barfield „outer frontier strategy” néven írt le. Ennek, a magyarra a határtól távol maradóként körülírható magatartásnak az volt a lényege, hogy a barbárok nem arra törekedtek, hogy megszálljanak egy meggyengült kínai birodalmat, hiszen ez rögtön a felszínre hozná számbeli (s tegyük hozzá civilizációs) gyengeségüket. Ugyanakkor kénytelenek lennének magukra vállalni a kínai paraszti népesség kormányzásának terheit. Ehelyett célszerűbbnek látszott távol maradva, alkalmi rajtaütésekkel kicsikarni a szükséges javakat, elfogadva a birodalom adminisztrációs adottságait. Paradox módon, ez a magatartás csak addig lehetett sikeres, amíg a birodalom egységes és erős volt, a gyenge, netán összeomlott kínai állam ugyanis nem tudta kisajtolni magából a nomádok ellátását. Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy egy bizonyos mértékig és közvetett formában még a legerősebb nomád birodalmak is függték Kínától.²⁰

¹⁹ (I S5–8, II N 3–6) (...) *tabyač bodu sabi süčig ayışi yimşaq ärmis süčig sabin yimşaq ayın arıp iraq bodunuy anča yayutır ärmis yayuru qontuqda kisrä añig bilig anta öyür ärmis ädgü bilgä kisig alp kisig yoritmaz ärmis bir kisi yaşılsar oyüş boduni beşükiñä tägi qıdmaz ärmis süčig sabiña yimşaq ayışiña arturup üküş türk bodun öltüg türk bodun ölsikiñ biriyä čoyay yış tügültün yazı qonayın tesär türk bodun ölsikig anta añıy kisi anča boşyurur ärmis iraq ärsar yablaq ayı berür yayuq ärsär ädgü ayı berür bilig bilmaz kisi ol sabiy alıp yayuru barıp öküş kisi öltig ol yergärü barsar türk bodun öltäci sän ötükän yer olurup arqış tirkiş isar nän buñuy yuq ötükän yış olursar bänü el tuta olurtači sän*

²⁰ BARFIELD, Th. J.: *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge MA, Oxford 1996, 49–51, 70–71, 91, 139, 143, 148–149; Bazin szerint a türk álláspont „un nationalisme intransigent”, amely ebben a formában anakronisztikus felfogás, vö.: BAZIN, L.: „Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l’inscription du Bugut (Mongolie)”, in: *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*, Paris 1975, reprint in: BAZIN,

A türk–kínai kereskedelmi kapcsolatokat két nagy csoportra oszthatjuk: a tulajdonképpeni kereskedelemre és az adó-ajándék viszonyra. Ami a kereskedelmet illeti, először 552-ben érkezett selyemvásárlási céllal türk követtség Kínába. 607-ben a Szui-ház betiltotta ugyan a türkökkel való kereskedelmet, azonban 617-ben a T'ang kétezer lovat vásárolt tőlük, amelyek a lungjui állami ménesbe kerültek. A T'ang-korban először a határ mentén ismerünk ilyen előre kiépített kereskedelmi pontokat, később a fővárosban is nyílt egy ötven gárdakatonára vigyázta piactér. *Pei-lou-kuan* volt a türkök számára engedélyezett kereskedelmi állomás 624-ben, majd Hsüan-cung (712–755) császár *Sou-hiang-cs'eng* piacát jelölte ki számukra 727-ben. A T'ang-korban évente rendeztek a türkök számára lóvásárokat, amelyeken lovaikat aranyért és selyemért értékesíthették. E lovak a hotungi, szofangi és a lungjui állami ménesekbe kerültek. A Szui- és a T'ang-korban az északi barbárokkal való kereskedelmet a *hu-si-kien* címet viselő piaci felügyelők, illetve az ő megbízottaik intézték. Az ő kiválasztásukban nagy szerepet játszott a nyelvtudás. Ami a konkrét piaci cserét illeti, az elkerített piactereken, őrzött kapuk mellett zajlott. Az idegenek reggel hét órakor hajthatták be állataikat a piactérre. A hivatalnokok azonnal meghatározták az árakat, s ezt követően vehette kezdetét a kereskedelem.²¹ A kereskedelmi kapcsolatok más fajtája volt az „adó-ajándék” viszony. Ez voltaképpen diplomáciai kapcsolat keretébe ágyazott árucseré volt. Ami a konkrét értékviszonyokat illeti, 607-ben (amikor a Szui udvar a közvetlen piaci kereskedelmet felfüggesztette), K'i-min (T'u-li, Zsan-kan) kagán háromezer lovat ajándékozott a Szui udvarnak, ezért cserébe tizenháromezer vég selymet kapott²². A nagy T'ang-kori költő Po Kü-ji (Po Csü-ji) egy Liu Mau-tsai által idézett verse szerint egy ló negyven vég selymet ért. Forrásaink szerint 727-től kezdve a türkök évi százezer vég selyemapánázásban részesültek. Ugyanakkor, Liu Mau-tsai joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy ennek nem látjuk sehol ellentételezését.²³

A kínai luxusjavak ellentételezéséül a türkök állatállománya, elsősorban a lóállomány szolgált. A kínaiak, ahogy ez a *T'ang-hui-jao* LXXII. fejezetéből kiderül, gondosan számontartották a tőlük északra elterülő puszták lóállományának minőségét. A kínaiak a türk lovakat főként vadászatra tartották alkalmasnak²⁴. Ezt alátámasztják a kereskedelem tényei is. Zuev kutatásaiból tudjuk, hogy a türk–kínai állatkereskedelem 713 és 726 között az alábbiak szerint alakult.²⁵

L.: *Les Turcs : Des mots, des hommes*, Etudes réunies par Michèle Nicolas et Gilles Veinstein. Préface de James Hamilton, „Bibliotheca Orientalis Hungarica” 41, Budapest–Paris, 13.

²¹ LMT, 454–455.

²² LMT 61 [SS]

²³ LMT, 455–456.

²⁴ LMT 453–454; ЗУЕВ, Ю. А.: «Тамги лошадей из вассальных княжеств» Перевод из китайского сочинения VIII–X вв. Танхуйяо, т. III, цзюань 72, стр. 1305–1308, *Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР* VIII, 1960. 93–137.

²⁵ ЗУЕВ, *и. м.* 95.

év	713	726
ló	240 ezer	430 ezer
marha	35 ezer	50 ezer
birka	112 ezer	286 ezer

Szintúgy figyelemre méltó a kínai császár egy 735 nyarán kelt levele, amelyben arról panaszkodik, hogy a türkök, nevezetesen Jü-ko *tegin* a szokás és a császár ismételt kívánsága ellenére immáron többedjére hozott Kínába lovakat, hogy értük selymet kapjon. Megismételt levelében a császár arról panaszkodott, hogy őszre a türkök által a fővárosba vitt lovak száma elérte a tizennégyezret, cserébe a kínai császár félmillió vég selymet adott a türköknek. A császár azt követelte, hogy térjenek vissza a Bilge kagán ideje alatt szokásos, kvóták szerinti kereskedelemhez. Mire újra télre fordult az idő, a császár ismételten arra kényszerült, hogy tiltakozzék a türk lovak dömpingje ellen, amely a birodalom számára elviselhetetlen terhet jelentett. s tiltakozzék amiatt is, hogy e ménésekben már több a kiszolgált gebe, mint a jó ló.²⁶

A türkök tehát Kínából leginkább textilféléket hoztak be. A türk előkelők öltözetében már a legkorábbi időktől kezdve nagy szerepet játszott a kínai selyem és a finom vászon (*pu* < *böz*). A VI. század második felében, az Északi Csou udvarában élő türk előkelők brokátruhája váltotta ki kínai kortársaik irigységét. Ugyanakkor a kínai források és a türk feliratok egyaránt említést tesznek arról is, hogy a türk-kínai kapcsolatokban a selyem mellett nagy szerepe volt a rabnőknek is.²⁷ A Tonjukuk feliratán előforduló rabnők (*qiz qoduz*) semmiképpen sem tévesztendő össze a dinasztikus házasságok hercegnőivel (*qunčuy* < kínai *kung-csu*).²⁸ Érdemes megjegyeznünk, hogy e címet egyébként a türk hercegnők megnevezésére is használják az orchoni feliratok.²⁹ Amennyiben a békés jellegű kapcsolatfelvétel nem lett volna sikeres, a szó a fegyvereké lett.

A Kínával szemben álló nomádok éppen úgy, mint a kínaiak a normális kereskedelmi ügymenet kockázati részének tartották a határ, illetve a kínai területek fegyveres megrohanását.³⁰ A pedáns kínaiak még a barbár támadások osztályozását is felállítot-

²⁶ LMT 378–381; Ez a megjegyzés azért is figyelemre méltó, mivel a *T'ang-hui-jao* szerint a türk lovak jó felépítésű, hosszú hadjáratokra alkalmas állatok voltak, amelyek fajtáját már a hiung-nuk is tenyésztették. ЗУЕВ, i. m. 98.

²⁷ I. S 5 - II. 4 3: (...) *altun kümüš isgiti qutay buñsiz anča berür* (...), „(...) aranyat s ezüstöt, brokátot és selymet gond nélkül ad (...)”; T II. S 4: (...) *sariy altun ürün kümüš qiz qoduz ägri täbi aqi buñsiz kälürti* (...) „(...) sáraranyat, fehér ezüstöt, lányt-asszonyt, púpos tevét (?), kelméket gond nélkül hozott (...) [ti. Kína].

²⁸ A *qunčuy* etimológiájára ld.: *An Etymological Dictionary of...*, 635.

²⁹ I. E 20 - II. E 17: (...) *siñlim qunčuyi bertimiz* (...): „húgomat a *qunčuyt*adtuk [feleségül]”; I. N 9: (...) *ögim qatun ulayu öglärim äkälärim kälününim qunčuyarim*: „anyám a *qatun* továbbá [mostoha]anyáim, nővéreim, menyeim és *qunčuyaim*.” Bilge kagán és udvara ugyanis egyáltalán nem kapott kínai hercegnőt.

³⁰ ECSÉDY I.: „Kereskedelem és háború a VI. századi türk-kínai kapcsolatokban”, in: *Nomádok és kereskedők* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár), Budapest 1979. 98–99; Nomads carefully and constantly gauged whether existing frontier markets, tributal exchange, or intermarriage ar-

ták: *Lio-pien* (határmenti zsákmányolás), *tao-pien* (határmenti rablás), *k'uo-pien* (határmenti behatolás), *ta-zsu* (nagyobb invázió), *sen-zsu* (mélységi invázió), *ta-kü zsu-k'uo* (többlepcsős hadmozdulatok), ezek voltak a megfelelő fokozatok.³¹

Ami az *Ötükan* nevének magyarázatát illeti, a tuvai adatokat összegyűjtő Tatarincev szerint az az *öt-* ige számazéka, amelynek ő „az életúton áthalad” jelentést tulajdonított.³² Ugyanebből arra a következtetésre jutott, hogy a türk feliratokon emlegetet *Ötükan* jelentése 'a kívágásokat teljesítő' lehetett.³³ Ezzel a magyarázattal, Clauson szótári adatainak ismeretében aligha érthetünk egyet.³⁴ Amennyiben mindenáron az *öt-* igével akarjuk összekapcsolni az *Ötükan* magyarázatát, akkor sokkalta valószínűbb, hogy annak Clauson által említett 'behatol' jeletésével kell összekapcsolnunk, mint olyan helyet, ahova menedéket keresni mehettek. Tatarincev arra is figyelmeztetett, hogy ez a földrajzi név korántsem egyedülálló. Belső-Ázsiában számos helyet neveznek ezen a néven, Tuvában több *Ö'dügen* illetve *Ö'dügen-tayya* helynév is található. Tatarincev tuvai adatközlője szerint az *ö'dügen* egy hegyek közé zárt, széles és viszonylag egyenletes felszínű, köves talajú erdőtlen fennsíkot jelent, amelynek zuzmós felszíne rénszarvasok legelőjéül szolgálhat.³⁵ Amennyire nem érthetünk egyet Tatarincev szómagyarázatával, ugyanannyira nincs okunk kételkedni földrajzi adataiban. Ezak az adatok pedig szinte tökéletesen megfelelnek annak a földrajzi környezetnek, amelyet a türkök eredethagyománya a farkasanya menedékhelyeként leír. Az egyetlen lényeges különbség az, hogy a legendában dús fűvű legelőkről beszélnek. Nem kell tehát valószínűtlennek tartanunk azt a feltételezést, hogy egy ilyen, az állatok s az emberek számára védett helyül szolgáló *ötükän* neve szakralizálódott a türkök közt, s innen terjedt tovább a mongolba is.

Lezárásképp annyit mondhatunk, hogy az *Ötükan* éppen azért vált a türk hatalom fenntartásának szakrális helyévé, mert éppen innen volt megvalósítható az a politika, amelyet Bilge kagán mint egyedül üdvözítőt hagyott utódaira.

rangements were more advantageous to them than raiding China. In turn, Chinese dynasties constantly weighed the costs of maintaining these exchange mechanisms against the expense of warring with nomads. (JAGCHID-SYMONS, V.: *Peace, War, and Trade Along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia*, Bloomington 1989, 1.).

³¹ JAGCHID-SYMONS, i. m. 24.

³² ТАТАРИНЦЕВ, Б. И.: „О происхождении слова *Ötükan*”, *Советская тюркология*, 1990/6, 47.

³³ ТАТАРИНЦЕВ, „О происхождении слова *Ötükan*” 45.

³⁴ The basic connotation is movement through or over; it is both Trans. and Intrans., in the latter case always with 'time' of some sort as Subject. If Trans. it can govern several cases with different shades of meaning, with *Acc.* it usually means 'to cross', e. g. a river, the movement being over rather than through; with the *Dat.* it means 'to penetrate into (something)'; and with the *Abl.* (and/or *Loc.*) 'to pass right through (something)' and come out the other se. There are various metaph. meanings, e. g. 'to pass over, forgive (sins, et., *Abl.*)'; 'to give up, renounce (something)'; and, if Intrans., (of he bowels) '>to be purged'; (of goods) 'to move freely, be easily marketed', (*An Etymological Dictionary of ...*, 39).

³⁵ ТАТАРИНЦЕВ, i. m. 44-45.

Mihály Dobrovits

DIVINE COMMAND OR COMMERCIAL INTEREST

The *İduq Ötükan Yiş* (Sacred *Ötükan* Forest) in the Orkhon Inscriptions

The paper deals with the role and importance of the Old Turkic sacred mountain, the *Ötükan* (contemporary Mt. Khangai) in the context of the Sino-Turkic relations. Along with its sacrality *Ötükan* was an ideal place to conduct trade and tribute relations with the Chinese. The Orkhon Inscriptions parallelly point out the sacrality of this place and its importance from the point of view of the trade relations with the Chinese (I S5–8, II N 3–6). The Turkic description of these relations is nearly the same that Barfield called ‘outer frontier strategy’ in connection with the old Hsiung-nu–Chinese relations. As for the name of *Ötükan*, there are several places, stony grasslands among the mountains called *Ödügen* or *Ödügen-tayya* in Tuva.

ALÁNIA ÉS A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM A KORAI KÖZÉPKORBAN

(8–10. század)

A 8–10. században a Kaukázus északi felének országai, Alánia, a Szerír fejedelemség, a kaukázusi hunok országa (a Kazár Kaganátus fennhatósága alatt) többször szerepelnek kereskedelemről szóló leírásokban. Az említett időszakban Kelet-Európa a korábbinál erőteljesebben kapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe, amelyben a Kazár Kaganátus és Volgai Bulgária játszottak meghatározó szerepet. Az észak felől érkező prémek és más áruk a Kaganátuson, vagy Volgai Bulgárián keresztül jutottak el a Kalifátusba, és fordítva, az onnan érkező áruk (főleg ezüstdirhemek) pedig az említett országok közvetítésével északra (Rusz, Baltikum, Skandinávia stb.). A következőkben arra keresek választ, hogy hogyan érintette a Kaukázus észak-nyugati részét Kelet-Európa és a vele szomszédos területek (Bizánci Birodalom és a Kalifátus) között folytatott kereskedelem a 8–10. században.

A tárgyalt időszakban a Bizánci Birodalom befolyása érvényesült a Kaukázus észak-nyugati részén, különösen a hegység és a Fekete-tenger közötti vidéken, ahol fontos kikötők voltak. Alánia volt a legjelentősebb ország a hegyvidék észak-nyugati régiójában, amelynek kereskedelmi kapcsolatairól leginkább muszlim szerzők tudósítottak a 9–13. században.

1. Írott források

Az egyik közvetlen és fontos híradást Al-Mas‘ūdī hagyta az utókorra „*Aranymezők*” című könyvében, amelyben a magyarok és besenyők bizánciak elleni hadjáratáról (934) értekezett, és megemlítette azt is, hogy a magyaroknál és besenyőknél muszlim kereskedők éltek, akik a kazároktól, Ardabilből, Derbendből és az alánok országából érkeztek oda.¹

Ibn Hauqal (970 körül) Derbendről azt írta, hogy „Al-Bāb városa [...] a Kazár-tenger, as-Sarīr, Allān, Ṭabaristān és Ġurgān többi vidékeinek, a hitetlenek országainak s ad-Daylam kereskedelmi kikötője; ingekhez hasonló lenruhaféléket visznek ki belőle. Arrān-ban, Armeniában és Ādarbayġān-ban nincs sehol lenruha, csak ott. Van ott to-

¹ Maçoudi: *Les prairies d'or*. II., Text et traduction: de Meynard, B. – de Pavet, C., Paris 1914², 59, 61; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*, Földrajzi irodalom I/2, szerk.: Zimonyi I., Bp. 2000, 183, 184.

vábbbá sok sáfrány, azonkívül sok rabszolga vetődik oda a többi hitetlenek szomszédos szállásai felől.”²

A *Ḥudūd al-‘ālam*ban (982) az olvasható a cserkeszek földjéről, hogy „Kāsak Alánia része, amely a Fekete-tenger partján van. Ez egy kellemes hely, ahol kereskedők élnek.”³

Földrajzi szótárában *Yāqūt* (13. század) az *al-Lān* címszó alatt azt is közli, hogy: „Kiviteli cikkük: kitartó rabszolgák.”⁴

A fenti forrásokban két helyen is szerepelt a rabszolga, egy esetben kifejezetten az alánokkal összefüggésben, de a többi árucikkkel kapcsolatban nem derül ki, hogy melyik származott Alániából, és melyik máshonnan. A rabszolga kereskedelem általános és elterjedt volt a középkori Kelet-Európában, ahonnan elsősorban a Kalifátusba és a Bizánci birodalomba szállították őket. A legtöbb rabszolga a kelet-európai erdővidékről származott, de az alánok által eladott rabszolgák származásáról *Yāqūt* nem mond semmit. Valószínű, hogy itt nem az északi erdők lakóiról van szó. Leginkább az képzelhető el, hogy hadifoglyok voltak. A 10–13. század folyamán az alán királyság területileg kiterjedt, jelentős hatalommá vált. Bíborbanszületett Konstantintól tudjuk, hogy az alánok 950 körül észak felé egészen Sarkel váráig (Don alsó folyása) vezettek támadásokat.⁵ A 10. század folyamán hatalmuk alá vonták a tőlük nyugatra lakó cserkeszeket (kaszogokat) is. A rabszolgaságba jutáshoz az egyes emberek szegénysége is vezethetett. Érdekes ebből a szempontból a *Julianus* barát első utazásáról szóló *Riccardus*-jelentés egyik részlete. Az Alániában időző szerzetesek nyomorúságos körülmények között tengődtek, és ezen úgy próbáltak segíteni, hogy közülük ketten azt is vállalták volna, hogy eladják őket rabszolgáknak, hogy a többiek megélhetése könnyebb legyen. Végül is nem vette meg őket senki sem, mert a szántáshoz és a gabona őrléséhez nem értettek.⁶ Ebben az esetben nem arról van szó, hogy a rabszolgákat külföldi eladásra akarták volna megvásárolni, hanem csak a ház körüli munkákra, az országon belül. Mindenesetre a forrás bizonyítja, hogy az 1230-as években Alániában el lehetett adni embereket (rab)szolgának.

Nyilván más árukat is exportáltak Alániából, *Mas‘ūdī* közvetetten szól a cserkeszek és szomszédaik textiliparáról és ruhák kiveteléről („*Aranymezők*” XVII.)⁷: „Országuk-

² *Opus geographicum auctore Ibn Haukal*, ed.: KRAMERS, J. H., in: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* II/2. Lugduni Batavorum (Leiden) 1939, 339; KMOŠKÓ, *Mohamedán írók...*, 65.

³ *Ḥudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.*, Transl. and expl.: Minorsky, V., „Gibb Memorial Series (New Series) 11.” London 1937 (1965), 160–161.

⁴ *Jacut’s geographisches Wörterbuch*, IV., Hrsg.: Wüstenfeld, F., Leipzig, 343.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*, (*Yāqūt* kézirat).

⁵ MORAVCSIK GY.: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*, bev.: Olajos T., Bp. 2003², 63, 65.

⁶ *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol 2., ed.: Szentpétery E., Budapest 1938 (reprint: Bp. 1999, utószó: Szovák K. – Veszprémy L.) 538; *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*, ford.: Györffy Gy. – Ruitz I., Budapest 1986², 66.

⁷ DE MEYNARD, B. – DE PAVET, i. m. II. 46.

ban [a cserkeszeknél, P. Sz.] lenből bizonyos ruhanemű készül, amelynek talā nevű fajtája vékonyabb és tartósabb a dabīqīnāl; egy öltözet ruhanemű ára eléri a tíz dínárt is, s az iszlám szomszédos vidékei felé kiviteli cikket képez. Ezeket a ruhákat a velük szomszédos népek is szállítják kifelé, azonban az itt leírt ruhafajtát szállítani nem képesek.”⁸ A szomszédos népek közé az alánokat is beszámíthatjuk, így közvetetten tudunk valamit a textíliák exportjáról is.

Mas‘ūdī sorai kétségtelenné teszik, hogy Alániában jártak kereskedők az iszlám országaiból, átutaztak rajta. A tudósítás azért is különösen figyelemre méltó, mert kiderül belőle, hogy muszlim kereskedők Alániából a kárpát-medencei Magyarországra is utaztak a 10. században, amiből közvetlen alán–magyar kapcsolatok létezésére is lehet következtetni. Nem hagyható figyelmen kívül Bórbanszületett Konstantin híradása a „Perzsia” felé lakó magyarokról. Ha voltak magyarok a 10. században a Kaukázus vidékén, akkor az említett muszlim kereskedők is szerepet játszhattak a magyarok két csoportja közötti kapcsolat fenntartásában. Alániának a nemzetközi kereskedelemben való részvételéről közvetetten tanúskodik a Ğayhānī-hagyomány is, amelyben egy külön fejezetet szenteltek Alánia leírására.

A muszlim kereskedők elsősorban a kazárokhhoz és a volgai bulgárokhhoz utaztak, Etil és Bulgárváros voltak a legfontosabb célállomásaik, ahol könnyen és olcsón meg tudták vásárolni a nekik kellő árukat, elsősorban a különféle prémeket. Alániának és az egész Észak-Kaukázusnak más szempontból volt jelentősége, mivel területén igen fontos útvonalak haladtak keresztül.

A muszlim kereskedők három fő irányból jutottak el Kelet-Európába. Az egyik kelet felől, Transoxania, Horászán és Hvárezm felől vezetett a Volga-vidékre, a másik a Kaszpi-tenger nyugati partja mentén vezetett a Derbendi-szoroson keresztül, amely kettős útvonal volt, tekintettel arra, hogy a Kaszpi-tenger és a bele torkolló Volga kedvező hajózási lehetőségeket kínált a folyó távolabbi területei felé. A harmadik fő útvonal Azerbajdzsán felől Tbiliszin keresztül érte el az Alán-kaput, és az attól északra fekvő Alániát. Ennek az útnak a használatáról tanúskodik a Szallám-féle útbeszámoló. A történet szerint al-Wāṭiq Billāh kalifa (842–847) álmodt látott, amelyben Góg és Magóg fala, amit Nagy Sándor építtetett, megnyílt, és erről a kalifa meg akart győződni. A kalifa – egy Szallám nevű tolmács vezetésével – követséget küldött a helyszínre, aki beszámolt az utazásról. Az így keletkezett forrást számos középkori muszlim szerző beledolgozta művébe, a legkorábbinak tartott recenziót Ibn Hurdādbih „Az utak és országok könyve” című munkája őrizte meg. A tudósítás egyes részeinek hitele vitatható, de a Kaukázus vidékére vezető utak itineráriuma értékes adatokat tartalmaz. A leírásnak ez a részlete így szól: „Ezután útnak indultunk Surr-man-ra’ā-ból al-Wāṭiq Billāh levelével, amelyet továbbjuttatásunk ügyében a Tifliszben székelő Ishāq ibn Ismā‘īl-hoz, Armenia fejedelméhez intézett. Ő ajánlólevelet írt részünkre Sarīr fejedelméhez, Sarīr fejedelme az allān-ok királyához, az allān-ok királya Fīlān Šāh-hoz, Fīlān-Šāh

⁸ KMOSKÓ, *Mohamedán írók...*, I/2. 180.

pedig ajánlólevelet írt számunkra a tarhān-hoz, a kazárok királyához.”⁹ A forrás bizonyítja, hogy a Kalifátusból Kazária felé utazók (nyilván kereskedők is) az Alán-kapun keresztül vezető utat is használták, ami azt jelenti, hogy a kereskedők Alánián keresztül utaztak észak felé.

A Kaukázus vidékét még egy fontos útvonal érintette, a Kínától egészen a Bizánci Birodalomig vezető Selyemút egyik szakasza, amely a Kaszpi tengertől északra haladva a torkolata környékén keresztezte a Volgát. A Volga torkolatvidékétől több út vezetett a Fekete-tenger nyugati partvidékére (Abháziába és Lazikébe). Az útvonal használatáról a 6. századból ismerünk adatokat. A Zemarchos-követség, amely 571-ben tért vissza a türköktől Konstantinápolyba, a Volgán kelt át, majd elért a Kofin-folyóhoz, amelyet Györffy György a Kumával azonosított.¹⁰ Állítólag itt perzsák álltak lesben, hogy foglyul ejtsék a követeket. A követség végül tovább tudott haladni, mert a perzsákról szóló hírek nem voltak igazak, ennek köszönhetően Alániába jutottak,¹¹ majd valószínűleg valamelyik Fekete-tengeri kikötőbe érkeztek. A leírásból kikövetkeztethető, hogy a követség nem az Alán-kapun, azaz a Darieli-szoroson haladt keresztül. A cél nyilvánvaló volt: el kellett kerülni a perzsa területeket, ezért ment és jött a követség egy olyan útvonalon, amely kikerülte a Szászánida Birodalmat. A perzsa birodalom határa a Darieli közelében húzódott (a muszlim történétírók szerint, akik perzsa forrásokat használtak, a Darieli-hágó megerősítése is a perzsa sahok érdeme volt), feltehető, hogy a követség ezt a helyet elkerülte. Alánia nyugat felé a Kubány felső folyásvidékére is kiterjedt, és a Nyugat-Kaukázus ezen vidékén lehetséges volt az átkelés, amelyre több hágó is alkalmas volt: a Kluhori, vagy attól nyugatra a Maruha-, Cagerkeri vagy a Szancsari-hágó. A Kluhori-hágón át a Kodori-folyó völgyébe vezetett az út. A Maruha-szorosból is el lehetett érni a Kodori völgyét (a Cshalta-folyó mentén), vagy a Vzib-folyót. A Kodori Sebastopolistól délre, a Vzib attól észak-nyugatra Pitjusnál (mai Picunda) ömlik a Fekete-tengerbe. A Szancsari- és Cagerkeri-hágókon keresztül szintén a Vzib völgyébe lehetett átjutni.¹² Ezt figyelembe véve, megkérdőjelezhető a fenti Kofin-Kuma azonosítás, valószínűbbnek tűnik, hogy a Kofin a Kubánnal azonos.¹³ Harmatta János a humarai vár egyik feliratát kapcsolatba hozta a Zemarchos-követségről szóló történettel. Humara (Humarinszkije gorogyiscse) a Kubány felső folyásánál épült, és területén számos kőre vésett feliratot találtak, amelyek többsége a kelet-európai rovásírás-csoport jeleit tartalmazza. Az egyik feliratot Harmatta középperzsa nyelven olvasta, és szerinte ez egy szászánida kori építési felirat. Ez azt bizonyítja,

⁹ LEWICKI, T.: *Zróżdła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*, I. Wrocław–Kraków 1956, 78, 80.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*, I/1, szerk.: Zimonyi I., Budapest 1997, 126–127.

¹⁰ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*, sajtó alá rendezte: Györffy György, Budapest 1986², 279, 134. jz.

¹¹ *A magyarok elődeiről...*, 79.

¹² BÁLINT Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (régészeti tanulmányok)*, Magyar Östörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995, 152.

¹³ KUZNECOV, V. A.: *Očerki istorii alan*. Ordžonikidze 1984, 59.

hogy Humara vára a szászánida limes része volt, amely a birodalom északi határait védte a steppe felől fenyegető nomádok ellen. Az arab és perzsa muszlim irodalomban sok leírás található ezekről az építkezésekről. Humara az észak-kaukázusi erődlánc egyik előretolt állása, és feladata a Darieli (Alán)-kapu védelme, illetve a Kubány völgyének ellenőrzése volt. Így már más megvilágításba kerül Menander protektór leírása, amely szerint 4000 perzsa katona állt lesben, hogy a követeket elfogja. Mivel ők valóban a Kubáynál voltak, a követség okkal tarthatott tőlük.¹⁴ A fentebb vázolt, Kubánon keresztül vezető úton (utakon) később is jártak kereskedők és követek. A haszaui és moscsevaja balkai temetők leletei (8–9. század) arról tanúskodnak, hogy a Selyemút egyik szakasza a közelben haladt (feltehetően a Cagerkeri- vagy a Szancsari-hágón át).¹⁵ Egy 576-ból származó híradás megemlítette, hogy a Kaukázuson keresztül haladó út kötötte össze Konstantinápolyt és a Türk Birodalmat.¹⁶ Az avarok követi szintén Alánián keresztül jutottak el Konstantinápolyba 557-ben.¹⁷ A Kaukázus úthálózata, illetve az egyes utak szerepe az arab hódítás után megváltozott, a hegység keleti részén átvezető utak szerepe növekedett, a nyugati részeké csökkent.¹⁸

A fenti források alapján nyilvánvaló, hogy Alániának a Fekete-tenger (Bizánci Birodalom) és a Kaszpi-tenger felé (Kalifátus) is voltak kereskedelmi kapcsolatai. V. B. Kovaljevskaja szerint a 6. század közepén, Sarosius fejedelem uralkodása idején Alánia fennhatósága nyugaton kiterjedt a Kubány felső folyásának vidékére, a Pjatigorjera, a mai Balkáriára.¹⁹ A 10. században a cserkeszek is alán uralom alá kerültek. Mas'ūdī (943-ban) még úgy írt a cserkeszekről, hogy az alánoktól függetlenek, több fejedelemiségük volt, de védekezniük kellett az alánokkal szemben.²⁰ A Ĥudūd szerint (982 körül) már a Kašak (cserkesz) föld Alániához tartozott, és így Alánia határa nyugaton elért a Fekete-tengerig.²¹ Az orosz (kijevi) történeti hagyományt tükröző PVL egymás mellett említi az alánokat és a cserkeszeket, akiket Szvjatoszláv fejedelem legyőzött 965-ben.²² Valószínű, hogy az alánok és a cserkeszek (kaszogok) egymással szövetségben harcoltak a ruszok ellen.

¹⁴ HARMATTA J.: „A Nagy Sándor-fal és a *limes sasanicus*”, *Antik Tanulmányok* 39 (1995), 96–98.

¹⁵ JERUSALIMSKAJA, A. A.: *Alanskij mir na „šelkovom puti”* (Moščevaja Balka–istoriko-kul'turnyj kompleks 8–9 vekov), in: *Kul'tura Vostoka. Drevnost' i rannee srednevekov'e*, red.: Lukonin, V. G., Leningrad 1978, 156–157.; KOVALEVSKAJA, V. B.: *Kavkaz i alany. Veka narody*, Moskva 1984, 134.; KUZNECOV, i. m. 59–60; BÁLINT, i. m. 152.

¹⁶ *A magyarok elődeiről...*, 81.

¹⁷ SZÁDECKY–KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, társszerző: Farkas Cs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998, 17.

¹⁸ BÁLINT, i. m. 149.

¹⁹ KOVALEVSKAJA, i. m. 134.

²⁰ De MEYNARD, B. – De COURTEILLE, P.: i. m., II, 45–46.; KMOŠKÓ, *Mohamedán írók...*, I/2. 180.

²¹ *Ĥudūd al-Ālam*, 160–161.

²² *Povesť vremennyh let*, (továbbiakban: *PVL*) cast' I., tekst i perevod: Lihačëv, D. S. – Romanov, B. A., čast' II., stat' i komment.: Lihačëv, D. S., red.: Adrianova-Peretc, V. P., Moskva–Leningrad 1950, 47.

2. Régészeti bizonyítékok

A „Selyemút” egyik szakasza a Kaukázus északi részén haladt keresztül, amelyről Haszaut és Kurdzsino vo környékének leletei tanúskodnak. A leghíresebb lelőhely ezen a környéken, Moszcseva ja Balka a Bolsaja Laba folyó (a Kubány bal oldali mellékfolyója) felső folyásánál fekszik, ahol a Balka nevű kis folyó torkollik bele. A lelőhely a Kaukázus északi oldalán, több mint 1000 méter magasságban található a tenger szintje felett. Az 1900-as évek elején N. I. Veszelo vszkij és N. I. Vorobjev már folytattak itt ásásokat, a temető első tudományos leírását A. A. Jesszen közölte az 1950-es évek elején. Később, 1968 és 1976 között négy expedíció keretében végeztek ásásokat a területen E. A. Milovanov vezetésével. A szentpétervári Ermitázsba került leletek régészeti elemzésével A. A. Jeruszalimszkaja foglalkozott. A temetőbe a helyi lakosság (a mai adigék) ősei temetkeztek a 8–9. század folyamán. Egyes leletek, amelyeket szenzációsnak, de legalábbis nem mindennapinak, meglepőnek lehet tekinteni, közvetlen bizonyítékot szolgáltatnak a Kína, Közép-Ázsia és Európa közötti kereskedelmi kapcsolatokra. A halottakat a sziklarepedésekben, kisebb üregekben kialakított kamrákban temették el, amelyeket kőlapokkal zártak le, vagy pedig kőből faragott ládákban, amelyeket szintén nehéz kőlapokkal zártak le. Ez bizonyos fókig a sírablások megakadályozását is szolgálta. A nehezen megközelíthető temető szintén nem kedvezett a sírablóknak, ennek ellenére több temetkezés feltárásakor meg lehetett figyelni a korábbi fosztogatás nyomait. A sírok ből selyemszövetek maradványai kerültek elő: selyemszövetből készült férfi kaftán szenmurv-ábrázolásokkal díszítve, lenszövetből készült kaftán selyemdíszítéssel, női köpeny (len és selyem), női ruha (len és selyem), női köpeny (vászon, selyemborítással, prémszegéllyel), selyem homlokpántok, szalagok (köztük görög és arab feliratosak is), főkötők, (vászon, selyem), férfi sisak (bőr, fa, selyemborítással), gyermekcipő selyemmel befedve, gyermekjáték (bőr, selyem), babaruhák (vászon, selyem), homlokpánt szalagok hozzáerősített függő díszekkel, amulettek tárolására szolgáló tarsolyok selyemborítással, gyapjúszövet fécánábrázolással (a szászánida Perzsiában elterjedt motívum továbbélése, feltehetően a 8. században, Egyiptomban készült). Szintén a szászánida tradícióra utal egy másik selyemszövet, amelyen Bahrám Gúr vadászatát ábrázolták. A leletanyag és a gazdag sírmellékletek számos további tárgyat is tartalmaznak: tarsoly selyemborítása, stilizált oroszlán ábrázolásával, selyemszövetek fécán-, kecskebak-, oroszlán-, griff(?), páva-, vadkanfej-, emberábrázolásokkal, valamint geometrikus (medaillon, stilizált növényi motívumok, rozetták, lótuszvirág) motívumokkal. A selyemszövetek között olyan is van, amelyeket nyomtatásos technikával díszítettek (festettek), ami Kínában és Belső-Ázsiában volt gyakorlatban. A lelőhelyen kínai írásos feljegyzések töredékei is előkerültek: egy kb. 15×8 cm-es rózsaszínű papírra tussal, gyorsírással írt szövegnek néhány sora olvasható: „... búza, összesen 6000 / ... 2000 jüant megkaptam, 4. hónap, 14. nap /...búza ... hús vásárolva 4 jüanért”. Egy másik, írásos papírtöredéket másodlagosan borítónak használhattak, az írás rossz állapota miatt nem olvasható. Emellett még előkerült egy selyemre festett buddhista kép töredéke is. Az utóbbi három emlék egy kínai kereskedő

személyes tárgyai közé tartozhatott, az olvasható írásos töredék kiadásokat és bevételeket feltüntető jegyzékből való.

Selyemszövetek Észak-Kaukázus más lelőhelyeiről is ismertek, Kiszlovodszk környékén került elő például az a selyemszövet, amelyet csillag alakú medaillon motívumokkal díszítettek.²³ A haszauti leletek közül meg lehet említeni a mesebeli állatfigurákkal, stilizált kecskebakokkal-, lóuszrugyekkel díszített selyemszöveteket, geometrikus mintás (pl. medaillonokkal díszített) selyemszöveteket.²⁴ A selymek egy része bizánci műhelyekben készült.²⁵

Szintén a kereskedelmi kapcsolatokra utalnak az iszlám országaiból származó pénzürmék. Kuznyecov szerint a petrovszki (Szvetlográd, sztavropoli terület) pénzlelet 8–9. században vert érméi a „Selyemúton” keresztül jutottak el Közép-Ázsiából a Kaukázusba, de nem a Kalifátuson keresztül, hanem a Kaszpi-tengert északról megkerülő úton.²⁶

Összefoglalva a forrásokból levonható tanulságokat, azt lehet mondani, hogy a tájárjárást megelőzően Alánia kereskedelméről megemlékeztek az írott források, de összességében véve, Kelet-Európa más országaival összevetve ez a forrásanyag nem túl terjedelmes. Alánia elsősorban a Bizánci Birodalom és a Kelet közötti összeköttetés miatt volt fontos. A birodalom keleti kapcsolatai a 6–7. században erőteljesebbek voltak. Alánián keresztül követségek mentek Keletre, és érkeztek onnan. A Kazár Kaganátus konszolidációja és megerősödése után csökkent a birodalom érdeklődése Kelet iránt. A moscsevaja balkai és haszauti leletek azonban azt mutatják, hogy a diplomáciai kapcsolatok ritkábbá válása nem jelentette a Kelettel való kereskedelmi és kulturális kapcsolatok megszűnését, de a Kaukázus észak-nyugati részének szerepe csökkent a korábbi időszakhoz képest. Ez a csökkenés lehet akár relatív is, hiszen a hegység észak-keleti részének szerepe a nemzetközi kereskedelemben éppen a 8–9. században növekedett meg jelentősen. Az iszlám világ ekkor kezdett komolyan érdeklődni Kelet-Európa exportcikkei iránt, és az oda vezető útvonalak egy része a Kaukázuson keresztül vezetett. A korábbi, határmenti piacokat a fő tranzit útvonalak piachelyei és a Kaszpi-tengeri kikötők piacai váltották fel. A hegység észak-keleti fele ettől kezdve gazdaságilag és kulturálisan is az Iszlám világhoz kapcsolódott. A hegység két része között azonban voltak kapcsolatok, Alániából a Fekete- és a Kaszpi-tenger felé is jártak kereskedők, és a derbenti útról is volt elágazás nyugat felé.

²³ BORKOPP, B. – JERUSALIMSKAJA, A. A.: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Peterburg*, München 1996, 74–76.

²⁴ BORKOPP – JERUSALIMSKAJA, i. m. 74, 77, 83, 86, 87.

²⁵ JERUSALIMSKAJA, *Alanskij mir...*, 153.; BORKOPP – JERUSALIMSKAJA, i. m. 73–80.

²⁶ KUZNECOV, i. m. 115.

Szabolcs Polgár

ALANIA AND THE INTERNATIONAL TRADE
IN THE EARLY MIDDLE AGES (8TH–10TH C.)

The aim of this paper is to analyse the role of Alania and the Western Caucasus region in the international trade and commercial contacts in the early Middle Ages. The territory of the Alanian Kingdom extended on the North-Western part of the Caucasus mountains. A part of the „Silk Road” from China and Central Asia to the Byzantine Empire led across Alania. There were very active commercial and political contacts between the Western Turk and the Byzantine Empires in the 6th and 7th centuries. The goal of this contacts was to isolate the Persian Empire from the „Silk Road”. This contacts between the two empires valorized the role of Alania. The Islamic conquest of Persia and Central Asia in the 8th century changed the international trade contacts of Eastern Europe. From the end of the 8th century the trade contacts became intensively between the Islamic world and Eastern Europa. The „Road of the furs” led across the Caucasian mountains. The two most important passes were the Darband and the Dariali (the latter was the „Alanian gate”). An important route led via Alania, and the Muslim merchants appeared in Alania in the 9th–10th centuries, but on the ground of the written sources could be pointed out that the eastern part of the Caucasus and the Caspian sea played key role in this trade.

MEGJEGYZÉSEK A PVL FEHÉR ÉS FEKETE MAGYARJAIHOZ¹

A magyarság korai történelmére vonatkozó szláv források közül kiemelkedő helyet foglal el az orosz évkönyvírás legkorábbi fennmaradt emléke, a *Povesty vremennih let* (PVL). A benne található, a magyarság 9–10. századi életmódjára, kereskedelmére, vándorlására és honfoglalására vonatkozó adatok számos vita alapját képezték már. Az egyes adatok értékelését azonban nehezíti, hogy a PVL jelenleg rendelkezésre álló, több kézirat alapján rekonstruált szövege egyértelműen nem egy író munkája, és sok esetben nehezen, vagy egyáltalán nem sikerült még tisztázni a szövegrészek létrejöttének fázisait. Nemrégiben az alábbi vélemény látott napvilágot a magyarság korai történelmére vonatkozó passzusokkal kapcsolatban: „A szinte reménytelenül összegubancolódott (egymásba csúszott és szétválasztott, valamint rossz helyre illesztett) szövegek eredeti tartalmának, sorrendjének helyreállítása nem lehetséges.”² Bár e passzus szerzői is úgy vélték, hogy egyes problémák megoldására van mód, a szövegrészeket egészének interpretációjával kapcsolatos véleményük azonban még ennek figyelembevételével is eléggé szkeptikus volt. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a magyarsággal kapcsolatba hozott egyik szövegrész létrejöttének néhány kérdését tisztázzam.

A PVL itt tárgyalandó részletét – amely a forrás datálatlan részében található –, érdemes szövegkörnyezetével együtt idézni.

„[Év nélkül] *Amidőn a szlovén nép, mint mondtuk, a Duna mentén élt, eljővének a szkufoktól [ti. szkítáktól], a kozaroknak nevezettektől, akiket bolgároknak mondanak, és letelepedtek a Duna mentén, a szlovének lakóivá [szomszédaivá] válván. Majd azután fehér ugrok jöttek, és örökölték a szlovének földjét. Ezek az ugrok pedig Hérakleios császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj perzsa császárra. És ebben az időben voltak az obrok [ti. avarok] is, akik harcoltak Hérakleios császárral, és kevésen múltott, hogy el nem fogták. Ezek az obrok hadakoztak a szlovénekkal és megnyomorították a dulebeket, akik szlovének voltak és erőszakoskodtak a duleb asszonyokon: ha egy obrin utazni akart, nem engedett lovat, sem ökröt befogni, hanem 3, 4, 5 asszonyt fogatott a taligába s úgy húzatta magát. Így kínozták a dulebeket. Az obrok ugyanis magas termetűek és kevély lelkűek voltak. És az Isten elveszté őket és elhaltak*

¹ Ezúton is szeretném megköszönni Ferincz Istvánnak a cikk elkészítéséhez nyújtott értékes tanácsait és segítségét.

² KRISTÓ GY. – H. TÓTH I.: „Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 103 (1996), 25.

*mind és nem maradt egyetlen obrin sem és máig él az oroszoknál a közmondás: elvesztek, mint az obrok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadéuk nincsen. Ezek után jöttek a pecsenegek [ti. besenyők], majd a fekete ugrok mentek Kiev mellett, később Oleg idejében.*³

A magyarság korai történelme szempontjából az egyik legfontosabb kérdés az idézett forrásrészlettel kapcsolatban az, hogy a benne szereplő fehér és fekete ugrok közül csak az egyik etnikum azonosítható a magyarsággal vagy mindkettő.

A fehér illetve fekete magyar elnevezéseket latin forrásokból ismerjük. Az ezredfordulót követően a Magyar Királyságban is megforduló Querfurti Brúnó (974 k.–1009) *Vita quinque fratrum Poloniae* című munkájában leírja, hogy missziós tevékenységet folytatott a fekete magyarok között.⁴ Egy 1008–1009. fordulóján kelt levelében pedig azt mondja, értesült arról, hogy a fekete magyarok keresztény hitre tértek.⁵ Ademar Cabannensis (988–1034) pedig a *Historia pontificum et comitum Engolismensium* című művében szól arról, hogy Brúnó augsburgi püspök missziós utat tett Fehér Magyarországon, amely a jelzőjét a Fekete Magyarországtól való megkülönböztetésből kapta. Megemlíti még, hogy Fekete Magyarországot a magyar király, István megtámadta és a keresztény hitre térítette.⁶

³ A szöveg első fele Ferincz István fordítása (*A honfoglalás korának írott forrásai*, szerk.: Kristó Gy., „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.”, Szeged 1995, (a továbbiakban HKÍF) 171–172. A szövegrész második felét azonban – mivel annak nagy része a magyarsággal közvetlen kapcsolatba nem áll, és így a HKÍF csak kis részben hozza – Hodinka Antal nyomán adjuk (HODINKA A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, Budapest 1916, 33–35). Vö.: *Полное собрание русских летописей. I. Лаврентьевская летопись. I. Повесть временных лет*, Ленинград 1926, (a továbbiakban ПСРЛ I.) 11–12; *Полное собрание русских летописей. II. Ипатьевская летопись*, С.-Петербург 1908, (a továbbiakban ПСРЛ II.) 9; *Повесть временных лет*, I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. ЛИХАЧЕВА перевод Д. С. ЛИХАЧЕВА и Б. А. РОМАНОВА. Москва–Ленинград 1950, (a továbbiakban ПБЛ) 14; *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text. Translated and edited: CROSS, S. H.–SHERBOWITZ-WETZOR, O. P.*, Cambridge 1953, 55–56.

⁴ *Az államalapítás korának írott forrásai*, szerk. KRISTÓ GY., „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.” Szeged 1999, (a továbbiakban ÁKÍF) 87–88.

⁵ „Ego autem nunc flecto ad Pruzos, ubi qui precessit, precedere debet, qui illa omnia fecit, et nunc facere debet, clemens Deus et senior meus preciosissimus Petrus. Audivi etiam de Nigris Ungris, ad quos, que nunquam frustra vadit, Sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri – quod Deus indulgeat – cum peccato magno aliquos cecarent; quia conversi omnes facti sunt christiani.” *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. Praefuit: GYÖRFFY Gy.*, Budapest 1992, 46; ÁKÍF 91.

⁶ „Quod exemplum ejus secutus Brunus episcopus, petiit imperatorem ut pro eo juberet consecrare in sede sua episcopum quem elegerat, nomine Odolricum. Quo facto, et ipse humiliter abiit in provinciam Ungriam que dicitur Alba Ungaria ad differendam alteri Ungrie Nigre, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes. [...] Sanctus autem Brunus covertit ad fidem Ungriam provinciam [...] Stephanus etiam rex Ungarie, bello appetens Ungriam nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis to-

A fehér és fekete magyarok Kárpát-medencei szállásterületének (szállásterületeinek) lokalizációjával kapcsolatban számos elmélet született,⁷ és többen tettek kísérletet a népnevekkel együtt jelentkező színnevek magyarázatára, illetve a mögöttük rejlő etnikai tartalom meghatározására is. A továbbiakban ezen nézetek közül itt csak a PVL passzusaihoz kapcsolódó vélemények bemutatására szorítkozom.

Györffy véleménye szerint Kuvrat birodalmának a bukása után a dél-orosz steppén lévő területeinek egy részét a magyarok szállták meg. A magyarság ezen 7. századi

tam illam terram convertere meruit.” Ademari Cabannensis *Chronicon*. Cura et studio: BOURGAIN, P., iuvamen praestantibus R. LANDES et G. PON. Turnhout 1999, 152, 155; ÁKÍF 165–166, 168–169.

⁷ A fekete magyarokat a Kárpát-medence számos részére helyezték már a kutatók: Tiszántúl (KARÁCSONYI J.: *Szent István király élete*, Budapest 1904, 20; BALANYI GY.: *Szent István*, Budapest 1938, 14; GALLA F.: „Szent István apostoli tevékenykedése és e téren ismertebb munkatársai”, in: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. szerk.: Serédi J. Budapest 1938, 320), Maros–Tisza köze, Felső-Tisza-vidék, Nyitra környéke, Eger környéke (GYÖRFFY GY.: *István király és műve*, Budapest 1977, 166, 172–173, 179; GYÖRFFY GY.: „Államszervezés”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. főszerk. Székely Gy., Budapest 1987², 766, 774), Maros–Tisza köze, Tiszántúl és Erdély (HÓMAN B.–SZEGFÜ GY.: *Magyar történet*, I. Budapest 1941⁷, 178, 199; VÁCZY P.: „Gyula és Ajtony”, in *Emlékkönyv Szentpéter Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*, Budapest 1938, 502; IFJ. HORVÁTH J.: „Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján.” in *Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora*. szerk.: Kralovánszky A., Székesfehérvár 1967, 107; LÁSZLÓ GY.: *A „kettős honfoglalás”*, Budapest 1978, 145; GYÖRFFY Államszervezés. 764, 767, 769) Baranya, Valkó megye és a Szerémség területén (KRISTÓ GY.: „A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 82 (1985), 14), a pécsi püspökség és a kalocsai érsekség területe (MAKK F. *Magyar külpolitika (896–1196)*, „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.” Szeged 1996, 2., bővített és átdolgozott kiadás, 56.) Erdély (PAULER GY.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, I. 1899, 2. javított kiadás, 395. 88. jegyz.)

A kérdésre lásd még: KRISTÓ *A fekete magyarok...* 12; TÓTH S. L.: „Kabarok és fekete magyarok”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 84 (1987), 25–28; TÓTH S. L.: „A fehér és fekete magyarok problematikájához”, in: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*, h. n. 1997, 85–86.

A fehér magyarok szállásterületével kapcsolatban sokkal kevesebb konkrét állásfoglalás született. Országukat általában a Kárpát-medence azon területére lokalizálták, amelyen nem fekete magyarok éltek (GYÖRFFY, „*István király...*” 166; KRISTÓ, „*A fekete magyarok...*” 15; HORVÁTH *i. m.* 107–109). TÓTH ennél határozottabban az Északnyugat-Dunántúlra helyezte őket (TÓTH S. L.: „A fehér és fekete magyarok kérdéséhez.” *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 75 (1983), 5; TÓTH S. L.: *A fehér és fekete magyarok problematikájához* 86). Talán éppen a szakirodalom hallgatása miatt a fekete magyarokkal ellentétben (TÓTH S. L. „fekete magyarok”, in: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk.: Kristó Gy., szerk.: Engel P.–Makk F., Budapest 1994, 216); a fehér magyarok a korrall foglalkozó szaklexikonban sem kaptak önálló címszót.

migrációjára vonatkozna forrásunk fehér ugrokkal kapcsolatos bejegyzése.⁸ Bartha lehetségesnek tartotta, hogy a 620-as években a Kaukázus északi előterében élő magyarokat, szaragurokat vagy valamely ugor népet értette a forrás szerzője a fehér ugor név alatt.⁹ László úgy vélte, hogy a fehér ugrok alatt a 7. században az Árpád-ház vezetésével a Kárpát-medencébe költözött, magyar nyelven beszélő onog(und)ur-bulgárokat kell értenünk.¹⁰ Moravcsik azon a véleményen volt, hogy a fehér ugor név a 7. században a Balkánra költözött dunai-bulgárokra vonatkozik. Erre a népességre egy bizánci auktor, Agathon már használta az onogur nevet. Moravcsik szerint a szláv szerző nem volt tisztában azzal, hogy a bizánci források az onogur és a bulgár nevet egymás szinonimáinak tekintették, és így a dunai-bulgárok balkáni megjelenését egyszer a bulgárok, másszor pedig fehér ugrokkal kapcsolatban is előadta. Bár a szláv forrás előképét nem tudta meghatározni, de abban nem kételkedett, hogy az egy bizánci munka volt.¹¹ Újabbban Klima vélte úgy, hogy a PVL fehér és fekete ugorjai a 7. századi Kuvrat által vezetett törzsszövetség két etnikai komponensére, az onogurokra és a magyarokra vonatkoznak.¹²

Ezen elméletek közös jellemzője, hogy a fehér ugrok megjelenését a 7. századra tették. Ez a datálás azon alapult, hogy a Hérakleios bizánci császár idején feltűnő ugrok valóban azonosak – ahogy azt forrásunk is állítja – a fehér ugrokkal. Ez a nézet azonban tarthatatlan. A Hérakleios császár idején feltűnő ugrok alatt voltaképpen a belső-ázsiai I. Türk Kaganátus nyugati felének haderejét kell értenünk. A PVL ezen szakaszának írója ugyanis Georgios Monachos (Georgios Hamartolos) szláv nyelvre lefordított krónikájából vette át a Hérakleios idején harcoló ugrokról szóló hírt. A szláv forrás görög előképe és annak forrása, Niképhoros pátriárkának a 9. század elején írott *Breviáriuma* pedig részletesen megemlékezik a bizánciak és – nem az ugrok, hanem – a nyugati-türkök közötti megegyezésről, amelynek során az utóbbiak kazárokból álló seregei a bizánci csapatokhoz csatlakozva harcba indultak a perzsák ellen. Ez, a források által jól dokumentálható esemény oly módon került be a PVL ugrokkal foglalkozó szövegébe, hogy Georgios Monachos munkájának szláv fordítója a bizánci forrásban szereplő *türk* népvét a 10–11. századi bizánci forrásokban használatos jelentése szerint az *ugor* 'magyar' népnévvel adta vissza. A PVL írója már ezen szláv szövegből emelte át a „magyarokra” (*ugrok*) vonatkozó szövegrészt. Ily módon a PVL ezen rövid passzusa nem a magyarság, hanem a belső-ázsiai türkök illetve a kazárok történelmé-

⁸ GYÖRFFY GY.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Budapest 1959, 76. 242. jegyz.

⁹ BARTHA A.: *A IX–X. századi magyar társadalom*, Budapest 1968, 82–83; BARTHA A.: *A magyar nép őstörténete*, Budapest 1988, 366.

¹⁰ LÁSZLÓ I. M. 139–141, 145–146.

¹¹ MORAVCSIK GY.: *Az onogurok történetéhez*, „A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai” 27. Budapest (1930) 34.

¹² KLIMA L.: „Fehér és fekete duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél”, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 30–31/2 (1993), 120–121.

nek egy kései, görög előképre visszamenő emléke. Így a fehér ugrok 7. századra tett megjelenésének forrásos alapja elesett.¹³

Tóth a fehér ugrok elnevezést a honfoglaló magyarság egy – az ezredfordulón I. István magyar király által vezetett – csoportjára vonatkoztatta. Úgy vélte, hogy a forrás által említett a szlávok földjének elfoglalásáról szóló hír a kárpát-medencei magyar honfoglalásra vonatkozik.¹⁴ Kristó és H. Tóth szintúgy azon a véleményen voltak, hogy a fehér ugrok alatt a honfoglaló magyar törzsszövetséget kell érteni. Ennek megfelelően úgy vélték, hogy a PVL velük kapcsolatos tudósítása 9. század végi eseményről ad hírt.¹⁵ Ahhoz kétség sem férhet, hogy a fekete ugrok alatt a honfoglaló magyarságot (vagy annak valamely csoportját) kell érteni. Maga a szövegrészlet mondja ugyanis meg, hogy a fekete ugrok alatt az író az Oleg fejedelem idején létező ugrokat értette. A PVL pedig részletesen beszámol az Oleg idején a dél-orosz steppét elhagyó, és a Kárpát-medencében hont fogláló magyarságról.¹⁶ Ez alapján a fehér és a fekete ugrokról

¹³ BALOGH L.: „Hérakleios ugri szövetségesei.” *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 119 (2004), 3–9.

¹⁴ TÓTH „*A fehér és fekete magyarok kérdéséhez*” 4–5. De más publikációiban mintha ezt föl-
adná: TÓTH „*Kabarok és fekete magyarok*” 27. 29. jegyz.; TÓTH „*A fehér és fekete magyarok
problematikájához*” 83–84. A magyar kutatók körében létezett egy olyan nézet is, hogy
a fehér ugrok nem (csak) szlávokat, hanem volohokat is elkergettek a Kárpát-medencéből
(GYÖRFFY „*Tanulmányok...*” 242. jegyz.; TÓTH „*A fehér és fekete magyarok kérdéséhez*” 4).
Ez a nézet a kérdéses passzus Kniezsa István által adott magyar fordításán alapult (*A magya-
rok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk.: Györffy Gy., Budapest 1986³, (a továbbiakban
MEH) 126). Már KRISTÓ és H. TÓTH is felhívták azonban a figyelmet arra, hogy az adott
szöveghelyen volohok a PVL kritikai kiadásában nem szerepelnek, de arra nem adtak vá-
laszt, hogy a magyar fordításban akkor mi módon kaphattak helyet (KRISTÓ–H. TÓTH *i. m.*
25). A hiba voltaképpen onnan ered, hogy a PVL fehér ugrokkal foglalkozó passzusának
KNIEZSA által készített magyar fordítása ŠAHMATOV rekonstruált szövegét vette alapul,
amely valóban tartalmazta a volohok említését. Arról lehetett szó, hogy ŠAHMATOV úgy
vélte, hogy a fehér ugrokkal kapcsolatos passzus voltaképpen a magyar honfoglalásról be-
számoló passzus kivonata, így onnan a volohokra vonatkozó részletet a korábbi szövegbe is
betoldotta (MEH 125 vö.: Шахматов, А. А.: *История русского летописания*, I. Санкт-
Петербург 2003, 589).

¹⁵ KRISTÓ–H. TÓTH *i. m.* 26–27.

¹⁶ „6406. Vonultak az ugrok Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma Ugorskojenek ne-
veznek, és megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint
most a polovecek. Miután megérkeztek kelet felől, és átvérgődtek a nagy hegyeken keresz-
tül, amelyeket Ugor hegyeknek neveznek, hadakozni kezdtek az ott élő volohokkal és szlo-
vénekkal. Előbb ugyanis szlovének éltek ott, és a volohok elfoglalták a szlovén földet, az-
után pedig az ugrok elűzték a volohokat, és örökölték azt a földet, és letelepedtek a szlové-
nekkal, alávétvén őket maguknak, és azóta nevezik ugor földnek. És elkezdtek az ugrok
a görögökkel hadakozni, és feldúlták a thrák és makedón földet egészen Selun'-ig. És haddal
kezdtek jární a morvákra és a csehekre. Egy szlovén népet alkottak ugyanis, és a Duna men-
tén éltek a szlovének, akiket az ugrok meghódítottak, és Morávia és a csehek és ljachok és
a poljánok, akiket most ruszi-nak hívnak.” HKÍF 274–175; ПБЖ 21.

szóló mondatok közötti részt a kutatók egy része interpolációnak tekintette, amely szét-
szakította a magyar honfoglalás leírását.¹⁷ A passzus ezen interpretációja sem adott
azonban választ két lényeges kérdésre: Mi az oka, hogy a forrás a vizsgált szöveg-
részben belül kétszer is említést tesz a magyar honfoglalásról, illetve annak előzményé-
ről? Mivel magyarázható, hogy a besenyők európai megjelenése után és nem előtt em-
líti a forrás a fekete ugrok (magyarok) dél-orosz steppéről való nyugatra vándorlását,
azaz a honfoglalást? A válaszok megadásához elsőként eredetük szerint csoportosítani
kell a fehér ugrokkal foglalkozó mondat után következő szövegrészeket, meg kell adni
– amennyiben erre mód van – a szövegbe kerülésük okát, illetve relatív kronológiáját.

Mint láhattuk, az első rész a 7. századi belső-ázsiai türkökre (~kazárookra) vonatko-
zik, és Georgios Monachos szövegén át voltaképpen Niképhoros pátriárka *Breviariu-*
mából származik. Az avarokra vonatkozó passzusok első felének forrása egyértelműen
meghatározható Georgios Monachos munkájának szláv fordításában.¹⁸ Ez pedig egy
görög szövegre megy vissza,¹⁹ amely Niképhoros pátriárka *Breviarium*ából veszi ere-
detét.²⁰ A forrásrészlet egy Hérakleios bizánci császár elleni váratlan avar támadásról
szól. 623. június 5-én a Kárpát-medencét uraló avar kagán a konstantinápolyi véd-
művek biztonságából diplomáciai tárgyalás ürügyén kicsalt császár foglyul ejtésére tett
kísérletet. Hérakleios azonban még idejében felismerte a kelepccét, és visszamenekült
a császárvárosba.²¹ Az könnyen belátható, hogy a PVL ezen passzusának írója az avarok-
kal kapcsolatos szövegrészt csak a Hérakleios idején feltűnő *ugrok* (belső-ázsiai tür-
kök~kazárok) miatt emelte be a szövegbe. Ezt támogatja a szöveg avarokkal kapcsola-
tos „ebben az időben voltak” kitétele is. Az írónak annyiban igaza volt, hogy a türkök
(~kazárok) és az avarok harcai valóban egyazon kor eseményei voltak. A hibás szer-

¹⁷ KRISTÓ–H. TÓTH i. m. 26–27; TÓTH „*A fehér és fekete magyarok problematikájához*” 83–84.

¹⁸ „Тогда и Обри придоша къ цареви мира просить с лестию. Их прооуготование приять
въ Ираклии сътвори сломъ, тоу покаяшеть а. Си же, злое въ сердци своемъ имоуще, къ
своимъ сродникомъ послаша вестъ: «скоро гредите, се бо царь богат у нас есть». онем
же сверепом бесом никако ж ослабивше, на земли тоу придоша. Приобретаниемъ че-
ловеколюбивоу богу, спасающеу правыя сердцемъ, одва въ Оузантию възвративсе,
царь приде. они же, гнавше по немъ далече и не състигше, все богатство его взеша и,
на Фракисъ нагнавше, плениша моужъ и женъ тысящъ 70. и тако възвратишеся въ
своиоя.” В. М. ИСТРИНЪ *Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянонорусскомъ пе-
реводѣ*, I. Петроградъ 1920 (reprint 1972), 434. вö.: ШАХМАТОВ i. m. 589.

¹⁹ BOOR, A. C.: *Georgii monachi chronicon*, II. Lipsiae 1904, 669; *Glossar zur frühmittelalter-
lichen Geschichte im östlichen Europa. Serie B. Griechische Namen bis 1025*, I. hrsg. J. FER-
LUGA–M. HELLMANN–H. LUDAT–K. ZERNACK, Wiesbaden 1980, 46–47; SZÁDECZKY-KAR-
DOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, „Magyar Östörténeti Könyvtár 12.” Bu-
dapest 1998, 167–168. вö.: MORAVCSIK, GY.: *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete
Auflage 1958, 52.

²⁰ *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Text, translation, and commentary
by C. MANGO., Washington 1990, 50–51.

²¹ POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988,
245–248; SZÁDECZKY-KARDOSS „*Az avar történelem...*” 164–169.

kesztés azonban abból eredt, hogy az *ugrokra* (belső-ázsiai türkök–kazárok) vonatkozó szövegrészt tévesen kötötte az azt megelőző mondatában szereplő fehér ugrokhoz. Ily módon természetesen a fehér ugrok szempontjából az avarokra vonatkozó ezen részlet használható történelmi információkat nem ad.

Forrásunk ezután megemlékezik a dulebek és az avarok viszonyáról. A szakirodalomban két markánsan eltérő vélemény van ezen hír értelmezésével kapcsolatban. Az egyik a keleti-, míg a másik a nyugati-szláv területeken élő dulebekre vonatkoztatja a PVL tudósítását. Zástěrová véleménye szerint nehezen képzelhető el, hogy a keleti-szlávok egy része fölötti 6–7. századi avar fennhatóság emléke a 12. századig néphagyományként megőrződött volna. A nyugati-szláv dulebek azonban egészen a 9. századig érintkeztek/érintkezhetek az avarokkal.²² Váczy a forrásrészletben szereplő dulebeket a Stájerországban élt Mura-menti dulebekkel azonosította, arra hivatkozva, hogy ezekre az Avar Kaganátushoz való közelségük okán inkább ráillik a PVL tudósítása, mint a Bug mentén élt – keleti-szláv – dulebekre. Azt feltételezte, hogy amikor Metód missziós útja során Kocel frank főúr mosaburgi udvarában tevékenykedett, környezete megismerkedett a szomszédos területeken élő szlávok avarokkal kapcsolatos hagyományaival. Amikor Metódot innen távozásra kényszerítették, a Morva Fejedelemségbe ment, ahonnan, amikor meghalt, tanítványai a dunai-bulgár államba menekültek, ahová magukkal vitték a dulebek és az avarok kapcsolatára vonatkozó értesüléseiket is. Itt a történet bekerült egy olyan írott forrásba, amelyből a hír átkerült a PVL szövegébe.²³ Kollautz is úgy vélte, hogy Cirill és Metód környezetének világszemléletével jól összeegyeztethetőek a PVL avar–duleb viszonyról írott sorainak biblikus párhuzamai. Ő azonban azon a véleményen volt, hogy a tudósítás a 7. század elején az avaroknak a szláv vendek feletti uralmát tükrözi, amelynek emléke nyugati-szláv előzmények útján közvetetten jutott el a PVL szövegébe.²⁴

A szakirodalomban elterjedt másik vélemény szerint a PVL értesülése a keleti-szláv dulebekre vonatkozik. Szádeczky-Kardoss úgy vélte, hogy a forrás által leírt események a 7. századra datálhatók. Az avarok kárpát-medencei uralmának megroppanása, és a dél-orosz steppén Kuvrat birodalmának létrejötte ahhoz vezetett, hogy az eddig a Bug folyó vidékén élő dulebek földjén megforduló avarok rákényszerültek arra, hogy ezeket a területeket elhagyják.²⁵

²² ZÁSTĚROVÁ, B.: „Zu den Quellen zur Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jahrhundert”, in *Byzantinische Beiträge*, hrsg. J. Irmscher., Berlin 1964, 231–239.

²³ VÁCZY P.: „A frank háború és az avar nép”, *Századok* 107 (1974), 1046–1048. Szintén a nyugati-szláv dulebekhez kapcsolta a leírást BOBA (BOBA, I.: *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, „Slavo-Orientalia 2.” The Hague–Wiesbaden 1967, 43–45).

²⁴ KOLLAUTZ, A.: „Nestors Quelle über die Unterdrückung der Duleben durch die Obri (Awaren)”, *Die Welt der Slaven* 27 (1982), 310–311, 315–316.

²⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS „Az avar történelem...” 215. vö.: ПІБЛІ II. 224–225; VERNADSKY, G.: *Ancient Russia*, New Haven é. n. 189–190; CROSS-SHERBOWITZ-WETZOR i. m. 232; FARKAS

Az, hogy az egyértelműen bizánci forrásra visszamenő történetet (Hérakleios avarok általi törbeccsalásáról) közvetlenül követi az avar–duleb kapcsolatot tárgyaló rész, még nem elégséges ok, hogy a második hírt is 7. századi események visszatükröződésének tekintsük. Az a feltételezés pedig, hogy a PVL írója a két különböző forrását (úgy hogy a dulebekkel kapcsolatos rész ráadásul semmiféle időbeli fogódzót nem ad ehhez) kronológiailag helyesen értelmezte, további bizonyítékok nélkül nehezen hihető. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a dulebekkel foglalkozó rész „Ezek az obrok” (Си же обри) kitétele összevethető a korábban szereplő „Ezek az ugrok” (Си бо угри) részlettel. Az ugrokkal kapcsolatos hírről pedig fentebb már bizonyítottuk, hogy az mind kronológiailag, mind tényyszerűen hibás szerkesztés eredményeként került a szövegbe. Ennek fényében legalábbis meggondolandó, hogy ragaszkodhatunk-e ahhoz, hogy az avarok esetében erről szó sem lehetett.

A passzus szerzője egy történelmi helyzet sajátos szemszögből való értelmezését adja. A szöveg bibliai előképei, népetimológias részletei és bizánci forrásokkal való hasonlósága arra mutat, hogy az író az avaroknak a szlávok (dulebek) feletti hatalmáról szóló híret irodalmi előképeire támaszkodva jelentősen kibővítette.

Kollautz felhívta a figyelmet arra, hogy az avarok emberek által húzott szekereiről szóló rész párhuzamai egyrészt a Bibliában, másrészt bizánci forrásokban is megtalálhatók.²⁶ Menander Protector egyik fragmentuma egy 6. századi esemény során a perzsa uralkodóval kapcsolatban utal Sesóstris egyiptomi fáraó esetére, aki megittasulván sikereitől, esztelenségében díszkocsiját a legyőzött királyokkal vontattatta. Ugyanezzel a történettel él Theophylaktos Symokattés, aki egy bizánci követnek az avarok kagánjához intézett szavait idézte, amelyben összehasonlította a nomád uralkodót Sesóstris egyiptomi fáraóval.²⁷ A történet tehát a bizánci kultúrkörbe tartozó szerzők körében elterjedt lehetett a barbár uralkodók elnyomó hatalmának jellemzésére.²⁸

Az avarok különösen magas termete sem történelmi emlék visszatükröződése, hanem az avar (объринъ, обре) népnévnek a nyugati szláv обр 'óriás' szón alapuló népetimologikus magyarázata,²⁹ amelyre hatással voltak biblikus előzmények is.³⁰

CS.: „Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz”, in: *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk.: Márton A., „Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.” Budapest 2001, 63.

A forrásrészlet egészen sajátos interpretációját adja: GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B.: „A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt”, in *Honfoglalás és régészet*, szerk.: Kovács L., „A Honfoglalásról sok szemmel 1.” Budapest 1994, 28–29.

A duleb kérdésre részletes irodalmat ad: KOLLAUTZ i. m. 307–320; SZÁDECZKY-KARDOSS „Az avar történelem...” 215. 23. jegyz.

²⁶ KOLLAUTZ i. m. 311–312. vö.: 2Mózes 2:21; Józsué 11:21–22; 1Sámuel 8:11.

²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS „Az avar történelem...” 99.

²⁸ KOLLAUTZ i. m. 311; SZÁDECZKY-KARDOSS „Az avar történelem...” 100. Habár Kollautz úgy vélte, hogy a történetnek volt valóságmagva is (KOLLAUTZ i. m. 318–320).

²⁹ ZÁSTĚROVÁ i. m. 231–239; VÁCZY „A frank háború...” 1047. 22. jegyz.

³⁰ 1Mózes 6:4 vö.: KOLLAUTZ i. m. 313–315.

Az avarok teljes pusztulásáról szóló megjegyzést a 9. századra (vagy még korábban) mint hiteles információt vonatkoztatni nem lehet,³¹ habár a 10. század első harmadában Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka és a 10. századi bizánci forrás, a *Suda-lexikon* is hasonló szavakkal jellemzi a sorsukat.³² Ezek a vélemények azonban, ha nem csak mint írói túlzásként értelmezzük őket, arra utalhatnak, hogy 10–12. században a kárpát-medencei avarság már eltűnt a bizánci források és a PVL ezen hírének megfogalmazó szerző látóteréből.

A PVL említett szövegrészlete eredetének kérdését az információk forrásának ismerete nélkül eldönteni aligha lehet, elég annyit megállapítanunk, hogy az az előző mondatok miatt került jelenlegi helyére.³³

A besenyőkre vonatkozó mondat valószínűleg a PVL 915. (6423) év alatt feljegyzett hírének összefoglalása. Ott a forrás szövegében azt találjuk, hogy a besenyők ekkor jöttek először a ruszok területére, de amikor Igor fejedelem békét kötött velük, a Dunához vonultak. Ebben az időben Symeon a bolgár uralkodó feldúlta Thrákiát, és a kilátástalan helyzetben lévő bizánciak a besenyőktől kértek segítséget. Amikor azonban a besenyők elkezdtek volna harcolni, a bizánci hadvezérek összeeszték. A besenyők ezt látván visszatértek hazájukba. A bolgárok ezután megtámadták a bizánciakat és sokakat megölték közülük. Symeon pedig még Adrianopolis városát is bevette.³⁴ A datálatlan passzus íróját megteveszthette, hogy a 915. év alatt szereplő hírben azt ol-

³¹ *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, Greek text and English translation: JENKINS, R. J. H. – WESTERINK, L. G., Dumbarton Oaks 1973, 70–71; SZÁDECZKY-KARDOSS „Az avar történelem...” 204; OLAJOS T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16.” Szeged 2001, 25, 27. vö.: VÁCZY „A frank háború...” 1047; SZÓKE B. M.: „A 9. századi Nagyalföld lakosságáról”, in: *Az Alföld a 9. században*, szerk.: Lőrinczy G., Szeged 1993, 37–38. A *Suda-lexikon* passzusához igen részletes kommentárt fűz OLAJOS i. m. 28–43. A 9–10. századi avar továbbélésre lásd: VÁCZY „A frank háború...”; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról”, in: *Szegedi Bölcsészeműhely '82*, szerk.: Róna-Tas A., Szeged 1983, 194–200, 205–210; SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Még egyszer Regino és a korabeli magyarság”, in: *Az Alföld a 9. században*, szerk.: Lőrinczy G., Szeged 1993, 231–233; MADARAS L.: „Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében”, in: *Az Alföld a 9. században*, szerk.: Lőrinczy G., Szeged 1993, 11–32; SZÓKE B. M.: „Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban)”, in: *Honfoglaló őseink*, szerk.: Veszprémy L., Budapest 1996, 43; OLAJOS i. m.

³² JENKINS–WESTERINK i. m. 70–71; SZÓKE i. m. 36–47; OLAJOS i. m. 13–43.

³³ Ezt a nézetet képviselte már JAGIĆ is a 19. század végén (*A magyar honfoglalás kútfoi*, szerk.: Pauler Gy. – Szilágyi S., Budapest 1900, 369. 2. jegyz.).

³⁴ „В лето 6423. Придоша печенежи первое на Рускую землю, и сотворивше миръ со Игорем, и приидоша к Дунаю. В си же времена прииде Семионъ пленя Фракию, греки же послаша по печенегу. Печенегом пришедшим и хотящимъ на Семеона, расварившеся греческыя воеводы. Видевше печенежи, яко сами на ся ремь имутъ, отъидоша въ своды, а болгаре со грекы соступишася, и пересечени быша грекы.” ПВЛ I. 31–32; CROSS–SHERBOWITZ–WETZOR i. m. 71.

vashatta, hogy a besenyők a Dunához jöttek. Mivel pedig az író szándéka szerint a datálatlan szövegrészünk a Duna menti szlávokat ért (nomád) támadásokról kíván összefoglalást adni, joggal vélte úgy, hogy ezek között a besenyők, egyrészt nomád voltuk, másrészt az általuk érintett terület okán helyet kaphatnak. Tekintve, hogy a vizsgált rész éppúgy a *jöttek* (приидоша) kifejezést használja a besenyőkkel kapcsolatban, mint a 915. évi bejegyzés (приидоша), és mivel szintúgy megegyezik az események földrajzi színtere, az Al-Duna vidéke is, úgy vélem joggal valószínűsíthetjük, hogy az első passzus írója voltaképpen csak az utóbbi rész rövid, tömör összefoglalását kívánta adni.

A besenyőkre vonatkozó résszel kapcsolatban olyan vélemény is napvilágot látott, hogy az egy Oleg fejedelem idején történt eseményre vonatkozik.³⁵ Ez azonban téves következtetés. Egyrészt a forrás csak a fekete ugrokkal kapcsolatban említi ezt az időmeghatározást, másrészt amennyiben a szövegrész kapcsolatát a PVL 915. éve alatt följegyzett hírével elfogadjuk, úgy a forrásunk szerint 912-ben meghalt Oleg az események idején már nem élt.³⁶ A téves elképzelés minden bizonnyal onnan eredt, hogy a PVL egymást követő bejegyzései a besenyőkről és a magyarokról (fekete ugrok) azt a képzetet kelthették, mintha azok kronologikus rendben lennének lejegyezve. Mivel pedig Oleg uralmát Kijev felett a PVL a 882. évtől számította, ez azt a – téves – látszatot kelti, mintha a besenyőkkel kapcsolatos információk a magyar honfoglalással közel egy időben, tehát Oleg uralkodása idején történtek volna.

A forrás által leírt események balkáni része jól dokumentálható a bizánci források segítségével. 913-ban Alexandros bizánci császár (912–913) halála után a trónt VII. Konstantinos Porphyrogennétos (913–959) foglalta el. A gyermek uralkodó helyett azonban egy régenstanács intézte az állam ügyeit. A helyzetet kihasználva a bolgár uralkodó, Symeon 913. augusztusában megtámadta Thrakia themát. A régenstanács feje, Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka a támadók visszavonulását csak úgy tudta elérni, ha Symeont mint bolgár uralkodót megkoronázta, és elfogadta azt a feltételt, hogy a gyermek császárt eljegyezzék Symeon egyik leányával. A kormányzatban azonban az ellenség visszavonulása után változás állt be. A császár anyja, Zóé magához ragadta a hatalmat, és megtagadta a bolgár uralkodónak tett ígéretek teljesítését. Ez kiváltotta Symeon újabb támadását 914-ben, amelynek során Adrianopolis városát is sikerült megszereznie.³⁷ Mivel a bizánci haderő Kis-Ázsiában és Itáliában volt lekötve,

³⁵ TÓTH, „A fehér és fekete magyarok problematikájához” 84.

³⁶ Itt csak utalnék az Oleg uralkodási idejével kapcsolatos újabb irodalomra (GOLB, N. – PRITSACK, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca–London 1982, 60–71; ZUCKERMAN, C.: „On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor”, *Revue des Études Byzantines* 53 (1995), 237–270; ПЕМРУХИН, В. Я.: „Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род”, in: *Древнейшие государства восточной Европы*, Москва 2000, 222–229). Az esemény tényleges ideje azonban a PVL szövegének interpretációja szempontjából itt érdektelen.

³⁷ OBOLENSKY, D.: *A Bizánci Nemzetközösség*, „Varia Byzantina 3.” Budapest 1999, 138–142; BRÉHIER, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, „Varia Byzantina 1.” Budapest 1999, 2. javí-

a bizánci kormányzat Jóannés Bogast, a Krím-félszigeten lévő Chersón sztratégoszát bízta meg, hogy a dél-orosz steppén élő besenyőket bérelje fel a bolgárok hátbatámadására. A sztratégosz elérte, hogy a besenyők ígéretet tett arra, hogy bizánci oldalon avatkoznak be a harcokba. 917 augusztusában Jóannés Bogas és a besenyők az Al-Dunához vonultak, és arra vártak, hogy a bizánci flotta átszállítsa őket a folyó déli partjára. A hadjárat azonban a sztratégosznak és Rómanos Lepakénosnak, a flotta parancsnokának torzsalkodása miatt kudarcba fulladt, és a besenyők hazavonultak. Symeonnak így csak a délről közeledő bizánci csapatokkal kellett felvennie a harcot, amelynek során a bolgárok Anchialos közelében győzelmet arattak.³⁸

A PVL passzusának ez a balkáni eseményeket tárgyaló része *Georgius Monachus Continuatus* szláv fordításából való átvétel.³⁹ Ez pedig egy görög szövegre megy vissza.⁴⁰ A PVL tudósítása azonban kronológiai pontatlanságokat tartalmaz. Az események voltaképpen nem csak a 915. év során történtek, mint azt forrásunk állítja.⁴¹ A hibák okára *Georgius Monachus Continuatus* szláv fordításának és a PVL szövegének összevetése rávilágíthat. A PVL passzusát a *Georgius Monachus Continuatus* szláv fordítása alapján tagoltam, az egyes részek után zárójelben jelezve, hogy azok a PVL szövegében mely sorrendben követik egymást.

Georgius Monachus Continuatus szláv fordítása (ИСТРИНЪ i. m.)	PVL (ПСРЛ I.)
	„В лето 6423. Придоша печенежи первое на Рускую землю, и сотворивше миръ со Игорем,...(31 ₃₁₋₃₂) (1)
Семеоноу же Болгариноу Фракию паки плёноуюшоу, (545 ₂₃)	В си же времена прииде Семионъ пленяа Фракию, (31 ₃₂₋₃₃) (3)
в печали соуше царици и соушим въ властех, яко да престанеть от лоукавствия, проси Иоаннь Вога быти	греки же послаша по печенегу. (31 ₃₃₋₃₄) (4)

tott kiadás, 148–149; OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*, Budapest 2003, 229–230.

³⁸ RUNCIMAN, S.: *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 156–160; DIACONU, P.: *Les petchénegues au Bas-Danube*, „Bibliotheca Historica Romaniae 27.” Bucarest 1970, 14–15; BROWNING, R.: *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Berkeley–Los Angeles 1975, 61–64; WOZNAK, F. E.: „Byzantium, the Pechenegs and the Rus’: The Limitations of a Great Power’s Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 305–306; BRÉHIER i. m. 149–150; BOLENSKY i. m. 138–143; OSTROGORSKY i. m. 230–231.

³⁹ ИСТРИНЪ i. m. 545–546, 547, 548.

⁴⁰ *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ex recognitione I. Bekkeri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnæ 1838, 878–883.

⁴¹ DIACONU i. m. 14.

емоу патрикиемъ: «приведу на Семеона Печенѣгы». прошение полоучивъ и дары взем, в Печенѣжскоую страну вниде. и се тали оттоуду поемъ, приведе в Костентинъ град, (545 ₂₃₋₂₇)	
яко сложившемса Печенѣгом, и прешедше Дунавъ, на Семена вѣзвати. [...] (545 ₂₇₋₂₈)	и придоша к Дунаю. (31 ₃₂) (2)
септевриа месяца индиктиона третиаго Панкрат Армененинъ Одринъ град Семеоноу подасть, иже древле бо Орестианъ град нарицашеся от Орѣста, сына Агамѣнь. и онъ же рвением праведнымъ, занеже па отца привежеться оброучению прелщениемъ оубииственнымъ поать оубивъ, зло разгнѣвасе и, въ схожение Евра Арьза же и Артака в трех рѣках коупавсе, недоуга избы. тоу же съ град създавъ, [въ] свое име нарече. Андриан же Кесарь твердымъ и добрымъ създаниемъ възвеличилъ его, град Андрианъ име емоу нарече. (546 ₅₋₁₂)	Семионъ же приа град Ондрень, иже первое Арестовъ град нарицашеся, сына Агамемнонъ, иже во 3-хъ реках купався недуга избы, ту, сего ради град во имя свое нарече. Последи же Андрианъ кесарь и обнови, въ свое имя нарече Андрианъ, мы же зовем Ондреянемъ градомъ. (32 ₂₋₇) (7)
месяца же августа въ 20, инди[кті]она петаго състоупъ бысть между Болгары и Греки, оу рѣкы глаголемыа Ахолонесъ бишасе яко же соуть божиа оправданіа яко неиспытана и неислѣдована, побѣждени быша Греци съ всеми вои, и быть побѣгъ бошию и страшно рыдание с кричаниемъ, и дроугъ дроуга тѣпчюще, иніи от противныхъ посѣкаеми, и крови же пролитие, яко от вѣка не бысть. Леонъ же доместикоу съвѣтникуу – емоу соущоу стикъ– в Месоумевриу вбѣгъ избы. (547 ₁₄₋₂₁)	а болгаре со грекы соступишася, и пересечени быша грекы. ...(32 ₁₋₂) (6)
оубиен же быть инѣми в соупостатнѣмъ състоупѣ и Костентинъ иже и Липсѣ, Иоаннъ иже и Грапсонъ, прочии же от владоущихъ мнози. посланъ же и Романъ патрикии, тогда дроунгаръ сыи лодіинни, съ – всеми вои лодіинными – в рѣцѣ	Печенегомъ пришедшимъ и хотящимъ на Семеона, расварившеся греческыа воеводы. Видевше печенези, яко сами на ся ремъ имуть, отыдоша въсвоасы, (31 _{34-32,1}) (5)

глаголемѣи Доунаи на помощь Леонтоу и Фоцѣ, но Иоаннъ Вога глаголемыи привести Печенѣгы, яко же рече повелѣно же дроунгарьєви Роману привести сиа на Болгары, яко помогоуть Леонтоу и Фоцѣ. Роман же Иоаннъ Вога в реть и въ словосварение съшедшемасє, видѣвъше же Печенѣги межи собою реть гонеше и противешесе, отидоше въ своа си. (547 ₂₁ –548 ₄)	
--	--

A PVL ezen passzusának az írója a *Georgius Monachus Continuatus*ban talált eseményeket kivonatolta. Ennek során azonban, szabadon bánva a szöveggel, nemcsak tartalmilag idézte forrását,⁴² hanem e mellett még annak gondolatmenetét is saját szempontjai szerint átalakította, nagyrészt figyelmen kívül hagyva az események indikciókkal való datálását. Ennek megfelelően a passzus első felébe helyezte át a besenyők Dunához vonulását, illetve a bizánci–besenyő szövetség kudarcát a szövetség megkötése utáni részhez csatolta. Ez a gondolatmenet szempontjából védhető volt, de ahhoz vezetett, hogy a valóságban 917-ben történt események a 915. év alatt kerültek tárgyalásra.

A fentebb ismertetettek tükrében most már megkísérelhetünk választ adni a szövegünkkel kapcsolatos kérdésekre. A vizsgált passzus írója a PVL év nélküli részében egy rövid összefoglalást kívánt adni azokról a nomád népekről, akik a szlávok által lakott Duna menti területeket fenyegették. Ennek során tárgyalta a dunai-bulgárok, a magyarok és a besenyők megjelenését. A magyarokkal (fehér ugrok) kapcsolatban az író azonban tett egy kiegészítést. Mivel fő forrásában, Georgios Monachos szláv nyelvre lefordított krónikájában is talált adatokat az *ugrokra* (belső-ázsiai türkök–kazárok) vonatkozóan, azt a szövegbe beiktatta, majd szintúgy ide illesztette – pusztán az *ugrokkal* (belső-ázsiai türkök–kazárok) történt eseménnyel való időbeli egybeesése okán – az avarokkal kapcsolatos értesüléseit. Amennyiben a fehér ugrokkal és a besenyőkkel foglalkozó részek közötti passzusokat mint betoldásokat eltávolítjuk, akkor a megmaradt szövegünk a fehér ugrokkal kapcsolatban csak annyi kronológiai fogódzót ad, hogy azok nyugatra vándorlása – ha elfogadjuk, hogy a passzusban szereplő egymást követő események az író szándéka szerint a valódi időbeli viszonyokat híven adják vissza – a besenyők megjelenése előtt történt. Ennek tükrében egyet kell értenünk azon kutatókkal, akik a fehér ugrokkal foglalkozó bejegyzést a magyar honfoglalásra vonatkoztatták. Ez a mondat voltaképpen a PVL 898. év alatt szereplő passzusának a rövid kivonata. Vizsgált szövegrészünkben a fehér ugrok (magyarok) éppúgy öröklik a szlovének földjét (наслѣдиша землю словѣньску), mint a magyar honfoglalást részletesen ismertető passzusban az ugrok (наслѣдиша землю ты [ti. словеньску]).

⁴² ПВЛ II. 282–283.

Amennyiben eddigi eredményeink (következtetéseink) helytállóknak bizonyulnak, akkor a fekete ugrokra vonatkozóan is megkockáztathatunk egy feltevést.

A fekete ugrok etnikumának meghatározása régóta tárgya a kutatásnak. Györffy a fekete ugrokat a kabarokkal azonosította.⁴³ László azt feltételezte, hogy a színnevek égtájakra utalnak. Ennek megfelelően a fekete szín azt jelölné, hogy az adott etnikai csoport lakhelye keleten van.⁴⁴ Emellett már nála is felbukkan az a lehetőség, hogy a színnevek voltaképpen rasszbéli tulajdonságokat jelölnének.⁴⁵ Tóth a szláv forrás esetében feltételezte, hogy a fehér jelzőt a magyarságon belül az a csoport viselte, amely az előkelőbb volt. A fekete szín pedig ennek az ellenkezőjét jelölte. Bár nem tartotta valószínűnek, hogy a színek egyben az adott csoport elhelyezkedését is jelölnék, de ennek ellenére a fekete magyarok honfoglalás előtti szállásterületét a Dnyeper és a Don folyók közé helyezte, a magyar szállásterület keleti felére. A fehér magyarok pedig ebből következően a Dnyepertől nyugatra éltek volna. A fekete magyarok illeten elhelyezkedésének bizonyítására hozta fel a PVL azon hírét, hogy a fekete ugrok elvonultak Kijev alatt. Úgy vélte, hogy ez csak akkor lehetett igaz, ha ezen néprész a Dnyepertől keletre élt.⁴⁶ Azt a – bár korábban határozottan elutasított nézetet⁴⁷ – is lehetségesnek tartotta, hogy a keleti csoport sötétebb bőrszínű és török nyelvű lehetett.⁴⁸ Ezek alatt azonban nem a kabarokat értette, mert az ő szállásterületüket a Dnyepertől nyugatra lokalizálta, hanem olyan magyar törzseket, amelyeknek török eredetet tulajdonított.⁴⁹ Tóth nézetét a fekete ugrok szállásterületének a lokalizációjával kapcsolatban Kristó is elfogadta. Annyiban azonban eltérő véleményen volt, hogy ő a fekete ugrokat a magyarság katonai segédnépeivel, a kabarokkal azonosította.⁵⁰ Úgy vélte, hogy a népnévvel együtt jelentkező fekete jelző a kabaroknak a magyarság más csoportjainál sötétebb bőr- és hajszínére utal.⁵¹ Elterjedt vélekedés tehát, hogy a fekete színnév szerepeltetése a hír nagy régiségre visszamenő voltának a bizonyítéka.

Arra, hogy a fekete ugrokra vonatkozó leírás miért követi és nem megelőzi a besenyők feltűnéséről szóló mondatot, leginkább Györffy hipotézise terjedt el. Ő ezzel kapcsolatban ezt mondja: „Ami a fekete ugorokat illeti, nem gondolom, hogy a krónika

⁴³ GYÖRFFY GY.: *A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében*, Valóság 16 (1973/7), 10.

⁴⁴ LÁSZLÓ GY.: *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest 1944 (reprint 1988), 202, 224, 284, 388.

⁴⁵ LÁSZLÓ „*A honfoglaló magyar nép...*” 283.

⁴⁶ TÓTH „*A fehér és fekete magyarok problematikájához*” 84–88.

⁴⁷ TÓTH „*A fehér és fekete magyarok problematikájához*” 87.

⁴⁸ TÓTH S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*, „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.” Szeged 1998, 94.

⁴⁹ TÓTH S. L.: „Az etelközi magyar törzsek szállásterületei”, in: *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szerk.: Koszta L., Szeged 1995, 478, 482; TÓTH „*A fehér és fekete magyarok problematikájához*” 84; TÓTH „*Levediától...*” 77, 90.

⁵⁰ KRISTÓ GY.: *A székelyek eredetéről*, „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.” Szeged 1996, 63.

⁵¹ KRISTÓ „*A fekete magyarok...*” 15–16.

szavai úgy értelmezendők, hogy a besenyők után jöttek a fekete magyarok, hanem úgy, hogy előjöttek a besenyők, és elmentek a fekete magyarok. Mutatja ezt a *npuydoua* és *udoua* szóhasználat különbsége. Tehát lényegében nem kronológiai egymásutánról van szó, hanem ok-okozati viszonyról.”⁵² Ezt a nézetet több kutató is elfogadta/megfontolandónak vélte.⁵³

Már Györffy is felhívta a figyelmet arra, hogy a szövegben szereplő „Oleg idejében” kitétel voltaképpen a „Hérakleios császár idejében” időmeghatározás hatására jöhetett létre.⁵⁴ Az egyértelmű, hogy a fekete ugrokra vonatkozó szövegrész a honfoglaló magyarságra vonatkozik. Azt pedig reményeink szerint sikerült valószínűsíteni, hogy a fehér ugrokra vonatkozó rész esetében ugyanez a helyzet. Az az író azonban, aki a fekete ugrokra vonatkozó passzust megfogalmazta, már nem volt tisztában azzal, hogy a fehér ugrokra vonatkozó mondat valójában honnan veszi eredetét. A belső-ázsiai türkökre (~kazárok) és az avarokra vonatkozó szövegrészek betoldás volta ugyanis azt eredményezte, hogy a magyarok (fehér ugrok) 9. század végi kárpát-medencei honfoglalása és a besenyők 10. század eleji Dunánál való megjelenése közé egy, a későbbi olvasók számára félrevezető betét került. Ez ahhoz vezetett, hogy a fehér ugrokra vonatkozó rész, amely eddig datálatlan volt, most datálást kapott. A PVL egyik szerzőjének azonban feltűnt, hogy a Hérakleios császár idején, tehát a 7. század első felében a dél-orosz steppén feltűnő ugrok mellett Oleg rusz fejedelem idején is feltűntek újabb ugrok a forrás szövegében. Mivel azonban ez utóbbi csoportot – a betoldás miatt – már nem lehetett azonosítani a datálatlan passzusban szereplő ugrokkal, a szövegrész végére tett egy rájuk vonatkozó utalást. A fehér és fekete ugrokra vonatkozó passzusok tehát nem egy egységes leírás részei – mint azt korábban több kutató feltételezte –, és azokat nem is szakította szét a közöttük lévő szöveg. Voltaképpen a két passzust nem azonos időben és nem azonos szerző fogalmazta meg. A fekete ugrokra vonatkozó kitétel tehát nem lehetett része a passzus eredeti szövegének. Ebből természetesen következik, hogy a fehér és fekete ugrok (magyarok) külön való szerepeltetése nem valamilyen történelmi tény visszatükröződése, hanem csak a PVL egy átdolgozójának figyelmetlenségéből adódó hírkettőződésről van szó.

⁵² GYÖRFFY „*Tanulmányok...*” 76. 242. jz.

⁵³ KRISTÓ–H. TÓTH *i. m.* 27.

⁵⁴ GYÖRFFY „*Tanulmányok...*” 76. 242. jz.

SOME NOTES ON THE WHITE UGRIANS AND BLACK UGRIANS
IN THE PVL

The Russian Primary Chronicle (*Povest' Vremennjkh Let*) described the contacts between the nomadic peoples and the Slavs in its undated section as follows: „Now while the Slavs dwelt along the Danube, as we have said, there came from among the Scythians, that is, from the Khazars, a people called Bulgars who settled on the Danube and oppressed the Slavs. Afterward came the White Ugrians, who inherited the Slavic country. These Ugrians appeared under the Emperor Heraclius, warring on Chosroes, King of Persia. The Avars, who attacked Heraclius the Emperor, nearly capturing him, also lived at this time. They made war upon the Slavs, and harassed the Dulebians, who were themselves Slavs. They even did violence to the Dulebian women. When an Avar made a journey, he did not cause either a horse or a steer to be harnessed, but gave command instead that three of four or five woman should be yoked to his cart and be made to draw him. Even thus they harassed the Dulebians. The Avars were large of stature and proud of spirit, and God destroyed them. They all perished, and not one Avar survived. There is to this day a proverb in Rus' which runs, „They perished like the Avars.” Neither race nor heir of them remains. The Pechenegs came after them, and the Black Ugrians passed by Kiev later during the time of Oleg.”

Some scholars identified the White Ugrians with the Khazars, Saragurs, Hungarians etc., those live in 7th century. They identified the White Ugrians with the Ugrians in the reign of Heraclius. This is a mistake. The PVL on the Ugrians took the passage from an earlier Slavic translation of a Byzantine source, where the ethnonym was Turks meaning Western Turks or Khazars. The translator of the Greek text, which was the source of the PVL, interpreted the ethnic names according to his age. As the Turks in Byzantine usage denoted the Hungarians, he used the Slavic pendant i. e. Ugrians. Other scholars identified the migrations of White Ugrians and the Black Ugrians with the Hungarian Conquest in the end of the 9th century. They presumed the sentences by the Ugrians, Avars, Dulebians and Pechenegs is an interpolation. Also this is a mistake. The Russian author of the Primary Chronicle made the description by the enemies of the Slavs. He depicted the invasions of the Bulgars, the White Ugrians (Hungarians) and the Pechenegs. Then he fit into – mistakenly – interpolation on the Ugrians (Western Turks~Khazars), Avars and Dulebians in the description.

Later, another author misinterpreted the interpolation. He calculated the *White Ugrians* lived in the 7th century like the *Ugrians* (Western Turks~Khazars) and Avars. But he read by the *Ugrians* (Hungarians) lived in the end of the 9th century in the PVL. Accordingly he placed an interpolation by the (*Black*) *Ugrians* in the end of description.

A VOLGAI ÚT JELENTŐSÉGE A VOLGAI BULGÁROK TÖRTÉNETÉBEN

A volgai bulgárok (*Volžskie Bolgary*) már az elnevezésükben hordozzák a Volga nevét. Ennek hátterét és kialakulását, valamint a többi párhuzamos korabeli és későbbi elnevezést vizsgálom meg először. A ma használatos elnevezés orosz eredetű. Az orosz *volžskie Bolgary* idegen nyelvi megfelelői az angol és német *Volga Bulgars*, *Wolga-bulgaren*. A tudományos irodalomban bevett elnevezések a kései orosz évkönyvek szóhasználatát követik. Az eredeti önelnevezést *bulgar* formában lehet rekonstruálni, amelyet muszlim, latin és orosz források őriztek meg.¹

A muszlim forrásokban a *bulgar* mellett időnként feltűnnek jelzők. Itt elsősorban a Balhī-hagyományhoz tartozó szerzők, al-Ištāhīrī és Ibn Hawqal névhasználatáról van szó, akik *bulgār al-aʿzam* 'nagy-bulgár', *bulgār al-hāriġ* 'külső-bulgár', *bulgār al-dāhil* 'belső-bulgár' terminusokat használták. Eredetileg a belső bulgár kifejezés vonatkozott a volgai bulgárokra, míg a külső bulgárokon a dunai bulgárokat érthetjük. A 'nagy Bulgár' kifejezés nem illik a rendszerbe,² ugyanakkor a latin forrásokban a 'Nagy Bulgária' (*Magna Bulgaria*) szemben áll a 'Kis Bulgária' kifejezéssel, ami egyértelműen a dunai bulgárokra utal. A 13. századi nyugati utazók a volgai bulgárok területét tekintették Nagy-Bulgáriának, ahonnan a dunai bulgárok származtak, ami természetesen történetileg téves magyarázat, hiszen a dunai bulgárok nem a Volga-Káma vidékről, hanem a Fekete-tengertől északra elterülő steppéről költöztek a Balkán-félszigetre 680 táján.

Az orosz források a szokásos *Bolgary* mellett több jelzőt is használtak. Az Ipatyev évkönyv őrizte meg a *serebrennye bulgar* elnevezést, amelyet Vernadsky úgy magyarázott, hogy az Ural-hegységből nagy mennyiségben behozott ezüst lehetett az elnevezés alapja.³ Azonban valószínűbbnek tűnik, hogy ezt a jelzőt azért kapták a volgai bulgárok, mert ők voltak a közvetítők abban a kereskedelemben, amely a kalifátus és Kelet-Európa között folyt, és a muszlimok általában a kelet-európai árukért ezüst dirhemmel fizettek, sőt a 10. században megindult a volgai bulgár pénzverés is.

¹ ZIMONYI I.: *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, 38–39.

² MARQUART, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Berlin 1903, 517–519; MINORSKY, V.: *Hudūd al-ʿĀlam. 'The Regions of the World'. A Persian geography 372 A. H. – 982 A. D.*, „Gibb Memorial Series” 11. London 1937, 438–440.

³ VERNADSKY, G.: *Kievan Russia*, New Haven–London 1948, 222.

Feltehető, hogy a volgai bulgárookra vonatkozott az orosz évkönyvek, illetve Konsztantinos Porphyrogenetos fekete bulgárokat említő leírása.⁴ A színnevek használata a nomád népeknél közismert.⁵ A mongol-korig a négy világtájat színekkel jelölték: kelet – kék, nyugat – fehér, dél – piros, észak – fekete. Tehát a fekete szín ebben a rendszerben északot jelölte, s így feltehető, hogy a fekete bulgár elnevezés alatt az északon, azaz a Volga-Káma vidéken élő bulgárokat értették.

A viszonylag kései Nikon évkönyvben feltűnik még két további elnevezés is. A *Bolgary, glagolemii Kazanci* nyilvánvalóan anakronisztikus betoldás, hiszen a bulgárok és a kazányi tatárok kontinuitásának, azaz azonosságának gondolatát foglalja magában. Történetileg a volgai bulgárok önálló politikai létét a mongol hódítás szüntette meg 1236-ban. A Kazányi Tatár Kánság kialakulását pedig kétszáz évvel későbbre teszi a történettudomány. Kétségtelen, hogy a két államnak a területe többé-kevésbé egybeesett, és nyilván a népesség továbbélésével is számolhatunk, de valójában e névhasználat mögött – amint arra Pelensky rámutatott – Moszkva hódító propagandája bújt meg. Ugyanis úgy vélték, hogy a 16. századi Moszkvai Nagyfejedelemség a régi *Rus'* örököse, és ehhez hasonlóan a Kazányi Tatár Kánság pedig a volgai bulgárok országának kései jogutódja. Tehát Moszkva és a *Rus'*, valamint a volgai bulgárok és Kazány a jogutódlás szempontjából párhuzamba állítható, és ha ez így megállja a helyét, akkor a következő logikai lépés is helyes. Mivel az orosz évkönyvek több sikeres *Rus'* hadjáratot említettek a volgai bulgárok ellen, a volgai bulgárok részei voltak a *Rus'* Birodalomnak. Ezáltal a moszkvai nagyfejedelem a Kazányi Tatár Kánság meghódításával csupán a történetileg is igazolható törvényes rendet állítja vissza, vagyis Kazány anektálása történelmileg jogos követelés.⁶

A másik névforma a *Bolgary Nižovskie* már nyilvánvalóan a Volga folyóra vonatkozik, mivel az orosz *nižovskij* kifejezést használták földrajzi elnevezésekben mindarra a területre, amely Tvertől a Volgán lejjebb helyezkedett el. Ezt a jelzőt találjuk *Nižnij Novgorod* nevében, amelyet 1221-ben alapítottak.⁷

A *Voskresenskaja letopis*ben szerepel a *Bolgary po Volže* kifejezés.⁸ A Nikon évkönyv emellett használja még a következő kifejezéseket: *Voložskia i Kamskia Bol-*

⁴ MACARTNEY, C. A.: „On the Black Bulgars”, *Byzantinische-neugriechische Jahrbücher* 8 (1931), 150–158.

⁵ LUDAT, H.: „Farbenbezeichnungen in Völkernamen Ein Betrag zu asiatische-osteuropäischen Kulturbeziehungen“, *Saeculum* 4 (1953), 138–155; PRITSAK, O.: „Orientierung und Farbensymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen“, *Saeculum* 5 (1954), 377; LAUDE-CIRTAUTAS, I.: *Der Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türkdialekten*. „Ural-Altäische Bibliothek“ 10. Wiesbaden 1961, 33–34; DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV. Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975, III. 130.

⁶ PELENSKI, J.: *Russia und Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague 1974, 139–173.

⁷ VASMER, M.: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, I–III. Heidelberg 1950–1958, II. 219–220.

⁸ *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (továbbiakban: PSRL) S. Peterburg 1908, 7, 25.

gary,⁹ *Bołgary Volžskie i Kamskie*. Ez utóbbi kifejezések nyilvánvalóan a kései orosz hagyományban gyökeresedtek meg és nyilvánvalóan az orosz szerzők azért alkalmazták ezt a terminust, hogy megkülönböztessék őket a dunai bulgároktól, tehát a volgai jelző nem volt része az önnevezésnek.

*

A Volga, mint azt már az elnevezés is mutatja, döntő fontosságú volt a volgai bulgár történelem alakulásában. A továbbiakban a volgai kereskedelem alakulása és a volgai bulgár történelem közötti összefüggések néhány lényeges aspektusára hívom fel a figyelmet.

Elsőként a volgai bulgár birodalom kialakulásának és a volgai kereskedelmi út hanyatlásának kapcsolatát mutatom be. A 9. század elejétől az iszlám világ központja közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Kelet-Európával. Ez a kereskedelmi út a Kaukázuson keresztül érte el a kazár birodalom területét, majd a Volga torkolatát, amelynek vidékén – napjainkig pontosan nem azonosított területen – állt Etil, a kazárok fővárosa, amely a Volgáról kapta egyik elnevezését. A távolsági kereskedelem útvonala a Volgán felfelé haladva érkezett az erdővidékre, amelynek keleti részén finn-ugor nyelvű népek, középső és felső részén szláv és balti nyelvű törzsek éltek. Innen származtak azok a luxuscikkek, azaz a prém, méz, viasz és rabszolga, amelyeket azután muszlim kereskedők dirhemekre cseréltek.¹⁰ A kazárok a fellendülő kereskedelem következtében arra törekedtek, hogy kiterjesszék hatalmukat a steppétől északra fekvő területek népeire, így fokozatosan az erdővidék déli csoportjai az ő fennhatóságuk alá kerültek. Ennek egyértelmű bizonyítékát nyújtják a PVL-ben megőrzött tudósítások arról, hogy a délen élő szláv törzsek a kazároknak adóztak. Kereskedelmi szempontból a Volga-Káma összefolyása stratégiaileg meghatározó jelentőséggel bírt, így a kazárok a Volga alsó folyásának mindkét partjára török nyelvű nomád csoportok betelepülését szorgalmazták, hogy így biztosítsák a zavartalan kereskedelmet. Ez a szituáció nyilvánvalóan kedvezett annak, hogy török nyelvű csoportok húzódnak észak felé. A 9. század végén azonban átrendeződések mentek végbe. A besenyők betörték a kazár birodalom területére és elűzték a magyarokat a Fekete-tenger vidékéről. Ez megrendítette a kazárok nagyhatalmi státuszát, mivel elvesztették nyugati területeiknek nagy részét, valamint a steppétől északra levő erdei népek feletti hatalmukat, amelyet a Ladoga környékéről előretörő Rus'-ok szereztek meg. A politikai bizonytalanság kedvezőtlenül hatott a volgai úton folyó kereskedelemre is, de a döntő fordulatot a legfőbb kereskedelmi partner megváltozása hozta. A 10. században ugyanis a muszlim dirhemek a sza-

⁹ PSRL 9, 40.

¹⁰ NOONAN, TH. S.: "Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (továbbiakban: AEMAe) 4 (1984), 151–282; NOONAN, TH. S.: "Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective", *AEMAe* 5 (1985), 179–204; DUBOV, I. V.: *Velikij Volzskij put'*, Leningrad 1989.

manida emirátusból kerültek Kelet-Európába. Ráadásul a szamanida emír 914-ben elvesztette a Kaszpi-tenger melléki provinciáit.¹¹ Így a Kaspi-tengeren és az alsó-Volgán keresztülmenő kereskedelmi út szerepe időlegesen csökkent, míg a Horezmből kiinduló szárazföldi karavánút – amely a Kazak-steppén keresztül vezetett a Volga középső folyásához – jelentősége megnőtt. Ezen közlekedett a 922-es bagdadi követség is a szamanida emír országától a volgai bulgárok királyához vezető útja során. A követtségnek tagja volt Ibn Fadlān, aki a karaván méreteiről a következőket mondja: „Az egész karaván háromezer lóból és ötszáz emberből állt.”¹² Ez a fellendülő kereskedelem, és nyomában az iszlám kulturális hatás járult hozzá ahhoz, hogy a meggyengült kazár birodalommal szemben Almiš, az első név szerint ismert volgai bulgár uralkodó felvesse az iszlámot, ezzel demonstrálva, hogy nem a kazár kagánt tekinti urának, hanem a bagdadi kalifát. Tehát végső soron a volgai kereskedelmi út hanyatlása, illetve a Kazak steppén átmenő karavánút fellendülése nagymértékben hozzájárult a volgai bulgár állam megszilárdításához és intézményesüléséhez. Ugyanerről az útról ad leírást al-Masʿūdī is, aki a következőket írja: „A karavánok szakadatlanul érkeznek tőlük (a volgai bulgároktól) a Horaszán földjéhez tartozó Horezm vidékére, és Horezm felől hozzájuk, de olyan sivatagok között, ahol másfajta törökök laknak, a karavánok mellé ők adnak fedezetet.”¹³

Természetesen a Volga-menti útról is maradtak fenn források: al-Ištahri a kazár fővárostól való távolságok listájában említi a következő adatot: „Ātiltól Bulgārig a pusztai úton egy hó, vizen az ár ellenében 2 havi út, ármentén lefelé vagy 20 nap.”¹⁴ József, a kazár uralkodó héber nyelvű levelében (950-es évek) arról adott számot, hogy ő maga a Volga alsó folyásánál levő fővárosában lakik. A Volga partján felfelé különböző népek élnek: burtas, bulgar, szuvar, arisu, cseremis, vjatics, szeverjan, szlovén, amelyek neki adóznak.¹⁵ A kereskedelem mellett a vízi útnak fontos hadi-stratégiai jelentősége is volt. A Rus'-ok a 10. században kétszer is nagyobb hadjáratot indítottak a Kaszpi-tenger melléki muszlim tartományok ellen. 913-ban a Rus'-ok az Azovi-tengeren át a Donon a Volga legközelebbi pontjához érve átkeltek, és a kazár kagán engedélyével a Volgán keresztül lehajóztak a Kaszpi-tengerre, amelynek déli partját feldúlták. Erről

¹¹ SPULER, B.: *Iran in frühislamischer Zeit*, Wiesbaden 1952, 86.

¹² *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. III. Hrsg.: A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, 39, 95, 142.

¹³ *al-Masʿūdī, Murūj al-dhahab wa maʿādin al-jawhar*, ed. Barbier de Meynard–Pavet de Courteille. I–XI. Paris 1861–1877. II, 15–16; KALININA, T.: *Al-Masudi o bulgarah: Meždunarodnye svjazi torgovye puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII vekov*, Kazan' 1999, 17; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe mépeiről. Földrajzi irodalom*. 1/2, szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Bp. 2000, 173.

¹⁴ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, I. ed. M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum 1870, 227; KMOŠKÓ, i. m. 32–33.

¹⁵ KOKOVCOV, P. K.: *Evrejsko-hazarskaja perepiska v X v*, Leningrad 1932, 98–99; SH. J. SPITZER-KOMORÓCZY G.: *Héber kútforrások magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, Bp. 2003, 100, 99. jz.

al-Masʿūdī részletesen be is számolt. A visszafelé vezető út során azonban a kazár kagán horezmi eredetű muszlim testőrsége arra készítette a kazár uralkodót, hogy engedje meg nekik a Rus'-ok megtámadását, mivel hitsorsosaik ellen vétkeztek. A testőrség sikeresen vette fel a harcot a Rus'-okkal, akik észak felé menekültek a folyón, és először a burtaszokhoz, majd a volgai bulgárokhöz jutottak el maradékaik, akiket ott pusztítottak el.¹⁶ 943-ban a Rus'-ok újból a Volgán keresztül támadták meg a Kaszpi melléki muszlim területeket. A már említett héber nyelvű kazár uralkodó leveléből kiderül, hogy a kazár fejedelem nem sokkal ezután nem engedte meg a Rus'-ok átkelését az általa ellenőrzött Volga-szakaszon.¹⁷ Ezért határozta el Szvjatoszlav, hogy hadat indít a Volga középső és alsó folyásánál. Először a vjaticsokat győzte le, majd a volgai bulgárok és a kazár főváros ellen viselt sikeres hadjáratot.¹⁸ A kazár birodalom központjának bevétele 965-ben fontos következményekkel járt, ugyanis a kagán csak horezmi segítséggel tudta hatalmát megszilárdítani az alsó Volga mentén. Ezután már a kazárok horezmi függésbe kerülve felvették az iszlámot, s ezzel nagyhatalmi helyzetüknek vége lett.¹⁹ Ellenben a volgai bulgároknak nem volt különösebb hatással Szvjatoszlav hadjárata, sőt ellenkezőleg, kiterjeszthették kereskedelmi hatósugarukat az alsó Volga vidékére is. Ez a terület később az oguzok, majd a kunok hatalma alá került, de a kereskedelmi utakat részben a horezmiek, részben pedig a volgai bulgárok tartották kézben.

Ez bizonyítható későbbi két muszlim szerző tudósításával. Maḥmūd al-Kāšgarī 1074-ben írta meg híres művét a török nyelvekről. A volgai bulgárokkal kapcsolatban megjegyzi: „Bulgār egy híres török város neve,” illetve „Saksin egy város Bulgār közelében, amelyet Suwārnak neveznek.”²⁰ Itt nyilvánvalóan valamiféle tévedésről lehet szó, amelyet Abū Ḥamīd al-Ġarnafī 12. századi utazó magyaráz meg, amikor Szakszin városáról számol be: „A város közepén él a bulgár lakosság emírje, nekik is van egy hatalmas mecsetük, ahol a pénteki imát tartják, s körülötte laknak a különböző bulgár törzsek. Van egy másik mecset is, amelyikben a szuvar nevű nép imádkozik, ők szintén sokan vannak.”²¹ Tehát a Volga alsó folyásánál a régi kazár főváros szerepét egy Szakszin nevezetű város vette át, ahol egy jelentős volgai bulgár kolónia működött, amelyben a két legfontosabb volgai bulgár város képviseltette magát. Visszatérve Maḥmūd

¹⁶ ZIMONYI, i. m. 111–116.

¹⁷ DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, 239–241; KMOŠKÓ i. m. 174–176.

¹⁸ GADLO, A. V.: *Vostočnyj pohod Svjatoslava: Problemy istorii feodal'noj Rossii*, Leningrad 1971, 59–67; VASILIEV, A. A.: *The Goths in the Crimea*, Cambridge 1936, 119–131; KALININA, T. M.: Svedenija Ibn Haukalja o pohodah Rusi vremen Svjatoslava. In: *Drevnejšie gosudarstvo na territorii SSSR*. Moskva 1976, 90–101.

¹⁹ DUNLOP, i. m. 244–248.

²⁰ PRITSAK, O.: „Kāšyarī's Angaben über die Sprache der Bolgaren”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109 (1959), 103.

²¹ BOLŠAKOV, O. G.–MONGAJT, A. L.: Putešestvie Abu Hamida Al-Garnati v Vostočnuju i Central'nuju Evropu (1131–1153 gg.), Moskva 1971, 27; BOLŠAKOV, O. G.–MONGAJT A. L.: *Abu-Hāmid al-Garāti utazása Kelet- és Közép-Európában*, Budapest 1985, 33.

al-Kāšgarī nyelvi adataira, érdemes megjegyezni, hogy a következő szavakat jegyezte fel a volgai bulgárok nyelvéből: *avus* 'viasz', *bal* 'méz', *qanaq* 'vaj', *äkin* 'pamutkendő', és *yalnguq* 'rabszolgánő'.²² Ezek mind a távolsági kereskedelemben forgalmazott áruk nevei.

Végezetül két 13. század eleji adatot idéznék még a volgai bulgárokkal kapcsolatban, ami a Volga alsó szakaszának történetéhez kötődik. Ibn al-Aṭīr az 1223-as mongol hadjárat kapcsán leírta, hogy a volgai bulgárok hogyan csalták törbe a támadó mongol haderőt, majd így folytatja: „Ők (a tatárok) Saqsin felé mentek, hogy fejedelmükhöz, Csingisz kánhoz visszatérjenek. A kipcakok országa megszabadult tőlük. Azok, akik előlük elmenekültek, visszatértek saját országukba. A (kereskedelmi) út megszakadt, miután a tatárok ide bejöttek, róka, mókus, hód (prém) és mások, amelyek ezekből az országokból származtak, semmi sem érkezett. Az út szabad lett a tatároktól, miután hazatértek. Az utak újból megnyíltak, és az áruk úgy áramlottak ezeken, mint korábban.”²³ Egy újabb mongol támadásról számolnak be az orosz évkönyvek az 1229. év alatt: „Ugyanebben az évben a szaksziniek és kunok a tatárok elől a Volga alsó folyásának vidékéről a bulgárokhöz menekültek.”²⁴ Úgy vélem, ezek a források egyértelműen igazolják, hogy a volgai bulgárok a 11–13. században a Volga alsó szakaszán is igyekeztek fenntartani kereskedelmüket, és az írott források szerint a Volga torkolata közelében fekvő Szakszin városban jelentős kolóniájuk volt, amelyen keresztül képviselték érdekeiket.

A volgai bulgárok azonban nemcsak dél felé voltak érdekelve a Volgán, hanem észak felé is. A vladimir-szuzdali fejedelemség kialakulása a középső Volga területén komoly kihívást jelentett a volgai bulgárok számára, ugyanis nyilvánvaló volt, hogy az új hatalom az északi prémkereskedelemben versenytársként lépett fel. A 12. század második felében a volgai bulgár és orosz hadjáratok hátterében kereskedelmi konfliktusok álltak.²⁵

Összegzőként elmondható, hogy a volgai bulgárok nemcsak nevükben hordozták a Volga nevét, hanem történelmük is nagymértékben függött a Volga menti kereskedelem alakulásától, és a bulgárok tudatosan törekedtek arra, hogy a volgai út lehető leghosszabb szakaszát tartsák ellenőrzésük alatt.

²² PRITSAK, *i. m.* 108, 111–113.

²³ IBN AL-AṬĪR: *Al-kāmil fi'l-ta'riḫ*, I–XIII. Beirut 1982; *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, I–XIII. ed. C. J. Tornberg, Lugduni Batavorum 1851–1876.

²⁴ PSRL I, 453.

²⁵ KUČKIN, V. A.: „O maršrutah pohodov drevnerusskih knjazej na gosudarstvo volžskih bulgar v XII–pervoj treti XIII v.” in: *Istoričeskaja geografija rossii XII. na alo XX v. Sbornik statej k 70-letiju professora Ljubimira Grigor'evi a Beskrovnogo*, Moskva 1975, 31–45; MARTIN, J.: „Trade on the Volga: The commercial relations of Bulgars with Central Asia and Iran in the 11th–12th centuries”, *International Journal of Turkish Studies*, vol 1. No. 2. (1980), 92–97.

THE SIGNIFICANCE OF THE VOLGA ROUTE IN THE HISTORY
OF THE VOLGA BULGHARS

The first part of the paper focuses on the different names of the Volga Bulgars in the Russian, Muslim and western sources such as the Russian *volžskie Bolgary* 'Volga Bulgars' *Voložskia i Kamskia Bolgary* 'Volga and Kama Bulgars'; *serebrennye bulgar* 'Silver Bulgars'; *Bolgary, glagolemii Kazanci* 'Bulgars called the inhabitants of Kazan'; *Bolgary Nižovskie* 'Lower Bulgars'; Muslim sources: *bulğār al-aʿzam* 'Great Bulghar' *bulğār al-hāriğ* 'Outer Bulghar' *bulğār al-dāhil* 'Inner Bulghar'; Latin sources : *Magna Bulgaria*.

In the second section of the paper the historical role of the Volga route is analysed on the basis of the written sources. The formation of the Volga Bulghar state is closely connected with the decline of the trade route along the lower Volga, but after the collapse of the Khazar empire in 965 till the Mongol conquest in 1236 the lower Volga was controlled by the Muslim merchants of the Volga Bulgars. It is corroborated by the data of three Muslim authors (Maḥmūd al-Kāšgarī; Ibn al-Aṭīr). The control over northern section of the Volga trade provoked the conflict between the Vladimir-Suzdal principality and the Volga Bulghar state, which led frequent raids against each other in the second half of the 12th first decades of the 13th centuries. The importance of the Volga is not only reflected in the names of the Volga Bulgars, but their history was in close connection with the trade along the Volga.

BORC, A KUNOK NEGYEDIK FEJEDELME

A kunok a Kr. u. 11. század közepén jelentek meg Kelet-Európában, majd ezt követően a Magyar Királysággal is kapcsolatba kerültek. I. (Szent) László 1091. évi győzelmei után egészen a 13. századig forrásaink nem beszélnek a kunok betöréseiről. E század elejétől azonban a kunok támadásai megújultak, így a magyar uralkodók egyre nagyobb figyelmet tanúsítottak az ország keleti és délkeleti határaival szomszédos nomádok iránt. Támadásaik miatt II. András magyar király először a Német Lovagrendet telepítette az ország délkeleti részébe, a Barcaságba. Majd a lovagrend kiűzése után a fegyveres harc helyett András fia, Béla mint erdélyi herceg békésebb eszközökkel próbálta a nomádokat a Magyar Királyság fennhatósága alá vonni. A hittérítés feladatát az ország területére 1221-ben települt koldulórend, a domonkosok vállalták fel. A domonkosok misszióját siker koronázta. Nyugati forrásaink szerint a kunok egyik fejedelme, *Borc*¹ 1227-ben egyetlen fiát azzal az üzenettel küldte Róbert esztergomi érsekhez, hogy hajlandó az ő kezéből felvenni a kereszténységet.

A szakirodalomban Barcként/Borcként emlegetett kun fejedelem nevében nem lehetünk biztosak. A keresztény hitre tért fejedelem neve egy 1227-es pápai oklevélben,² domonkos forrásokban és a német *Emonis Chronicon*ban³ szerepel. A *Halics-Volhiniai Évkönyvben* az 1229-es év eseményeinél szereplő *Begovars* kun vezérrel is összeköti a magyar kutatás.⁴ Itt kell megemlítenem, hogy az 1259-ben írt magyar domonkos rendi történet, a *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*,⁵ és nyomában más rendi források is két fejedelem megtéréséről beszélnek.⁶ Az elsőként megtért nevének variánsai: *Brut*, *Bauch*, *Bruch*, míg a második *Bemborch*, *Breroth*, *Bibrech*, *Bernborch*,

¹ Munkámban Borcként fogom nevezni a forrásokban eltérő neveken szereplő kun fejedelmet.

² HURMUZAKI, E.: *Documente privitoare la istoria Românilor*, I/1–2., București 1887, 102. (továbbiakban: Hurmuzaki)

³ *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptores*, (továbbiakban: *MGH SS*), ed. H. G. Pertz, Hannover–Leipzig, Hiersemann, 1986. XXIII, 511.

⁴ *Polnoje sobranije russkich letopisej*, ed.: A. A. Šachmatov, Sanktpetersburg 1908. II, 760–761, (továbbiakban: *PSRL*); HODINKA A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, Budapest 1916, 368–369.

⁵ PFEIFFER, N.: *Die Ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*, Zürich 1913. Verl. Gebr. Leemann u. Co. 143–146.

⁶ *Catalogus fontium historiae Hungaricae, Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab Anno Christi DCCC usque ab annum MCCI*, tom. I–IV., (továbbiakban: *CFH*) szerk.: Gombos F. Albin, Budapest 1937, III, 2335.

Membrok. Egyes vélemények szerint a domonkosok hangsúlyozni akarták térítési eredményeiket, emiatt az apából valamint a fiából két fejedelmet csináltak.⁷ Ezt bizonyíthatja egyrészt az, hogy az esemény évében keletkezett pápai oklevél csak egy kun fejedelemtől, illetve fiának megtéréséről beszél. Másrészt az, hogy a második kun vezért a *Vita Sancti Dominici fundatoris ordinis fratrum Praedicatorum* szerint maga II. András tartotta a keresztség alá,⁸ ezt azonban nem erősíti meg semmilyen más forrásunk. Harmadrészt az, hogy a rendi források csak a szerzetesek érdemeit hangsúlyozzák, és hallgatnak az érsek szerepéről,⁹ akinek a kunok közti tevékenységét több pápai oklevél is említi.¹⁰ Ő keresztelte meg Borcot,¹¹ később pedig ő szervezte meg a milkói (kun) püspökséget is.¹²

Egyes kutatók szerint a *Bemborch*, *Bernborch*, *Breroth*,¹³ *Bibrech*, *Bribrech*, *Membrok* nevének második tagja mögött a *Borc* romlott változatai állnak. A névalak első felében Györffy szerint egyértelműen a *bey* 'úr' szó ismerhető fel,¹⁴ de véleményem szerint nem lehet kizárni a *mem* alakot sem, amely visszavezethető egy *men/man*¹⁵ szóra. Ez pedig a 13. század elején előfordul a kipszakban 'nagy' jelentéssel, Kijev török nevéként a Men-kermen alakban.¹⁶

⁷ GYÖRFFY GY.: „A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján”, in *A magyarság keleti elemei*, szerk.: Györffy Gy. Budapest 1990, (242–273), 269. Mások szerint a megtért fejedelem teljes neve *Bortz Membrok* volt, a fiát pedig, *Burchnak* hívták (FERENT I.: *A kunok és püspökségük*, ford.: Domokos P. P., Budapest 1981, 125).

⁸ CFH, III. 2335.

⁹ A domonkos források a *Commentariolum de provinciae Hungariae originibust*, az 1259-ben írt magyar domonkos rendi történetet használják fel, és ez nem tesz említést az érsek szerepéről, ami érthető bizonyos szempontból, ugyanis elsősorban a rend tagjainak készült, és a domonkosok tetteiről kívánt beszámolni (MAKKAI L.: *A milkói (kún) püspökség és népei*, Debrecen 1936, 17).

¹⁰ Az érsek kunok között végzett tevékenységéről hat pápai oklevélben szerepelnek információk (HURMUZAKI, i. m. 102, 107, 108, 111, 113–114, 130; JAKÓ ZS.: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez 1023–1300*, I. Budapest 1997, 167, 168, 169, 172, 178).

¹¹ HURMUZAKI, i. m. 102; JAKÓ, i. m. I. 167.

¹² HURMUZAKI, i. m. 130; JAKÓ, i. m. I. 178.

¹³ A középkori oklevelekben az egyik leggyakoribb betűtűcserzés a *t* és a *c* összecserélése.

¹⁴ GYÖRFFY, i. m. 269. A *Codex Cumanicus* szerint a *bey* 'emír, előkelő', míg a *beg* 'fejedelem' jelentésű (DRIMBA, V. I.: *Codex Cumanicus*, Ed. diplomatique avec fac-similes, Bucarest 2000, 94–95).

¹⁵ A *man* 'nagy' szó eredetéről és előfordulásáról a török nyelvekben ld.: RÓNA-TAS, A.: „An Old Turkic Name of Kiev” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 47 (1994/1–2), 175–180. A *Bemborch*, *Membrok* alakok első szótagának *m*-je a rákövetkező *b* hasonító hatásának tulajdonítható.

¹⁶ *A mongolok titkos története*, ford.: Ligeti L. Budapest 1962, 126, 130, 184.

A fejedelem nevének etimológiája vitatott, mivel – mint már említettem – a különböző források eltérő alakokat tartalmaznak. Az 1227-es pápai oklevélben a név *Bortz*.¹⁷

A domonkos források a már ismertetett formákat idézik. Az *Emonis Chronicon* pedig *Boricius*nak nevezi az áttért fejedelmet. A Halics-Volhiniai Évkönyvben a Béla herceget, a későbbi IV. Bélát (1235–1270) támogató kun vezér neve *Беробарц/Begovars*,¹⁸ akit a kutatók a megkeresztelkedett fejedelemmel azonosítanak. A pápai oklevél *-rtz* végződését valószínűleg *-rc*-nek kell olvasni, ez pedig egy török *-rs* félrehallásával magyarázható. Ezt támogatja az orosz forrásban szereplő *Begovars* névalak is.

Az eltérő alakok több olvasatot tesznek lehetővé. Egyesek *Barcnak*,¹⁹ mások pedig *Borcnak* olvassák.²⁰ A pápai oklevélben szereplő *Bortz*²¹ írott forma alapján feltételezhetünk ugyan egy *Borc* alakot, ez azonban mindenképpen magyar fejlemény, mivel a kipszak török nyelvben az *-rc* végződés nem lehetséges. Így a *Barc/Borc* változatot félreolvasásnak kell tartanunk, ami a 19. század végi és a 20. századi szakirodalomnak köszönhetően széles körben elterjedt.²²

A név olvasata nagymértékben függ az etimológiától. A különböző magyarázatok szerint a név visszamehet egyrészt egy *bars* 'párduc' alakra,²³ amit támogathat az orosz

¹⁷ HURMUZAKI, i. m. 102; *Vetera monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*, I. 1216–1352. Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. Theiner, Romae–Parisiis–Vindobonae 1859, 86; Fejér *Codex Diplomaticusában Bort* alakban szerepel (*Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, (továbbiakban: CD) G. Fejér. Budae, 1829, III/2, 110), ami feltehetően nyomdhiba lehet, mivel a pápai oklevél többi kiadásában minden esetben *-tz* végződéssel áll a név. Az oklevél kiadója itt zárójelben más forrásokban megjelenő alakokat is felsorol: *Bort* (alias *Bribroth*, *Bibrech*, *Bemborch*, *Boriz*).

¹⁸ PSRL, II. 761; HODINKA, i. m. 368–369.

¹⁹ KRISTÓ GY.: „A korai feudalizmus”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/2., szerk.: Bartha A., főszerk.: Székely Gy. Budapest 1987, (1007–1440), 1343.

²⁰ MAKKAI, *A milkói (kún) püspökség és népei*, 15.

²¹ II. András korában a magyar helyesírásban a *c* jelei a *ch* és a *z*, de a *tz* vagy *cz* jelölés is előfordul, igaz, csak német környezetben keletkezett oklevelekben, illetve – ritkán ugyan – a királyi kancellária írásgyakorlatában is előfordul (KNIEZSA I.: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest 1952, 42–43).

²² PAULER GY.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II. Budapest 1893, 126; MAKKAI, *A milkói (kún) püspökség és népei*, 15; TATAI MOLNÁR M.: *A jászok és kúnok történet*, Kolozsvári–Szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 36. szám. Szeged 1937, 16.

²³ A leopárd a *Codex Cumanicus* szójelöltárján két alkalommal is szerepel, de először a latin alak után mindkét oszlopban a *palang* 'leopárd' perzsa (DRIMBA i. m. 91) STEINGASS, F.: *A Comprehensive Persian–English Dictionary Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature*, London 1939, 255; vö.: Vire, F., „Namir” in *The Encyclopaedia of Islam*. CD-Rom, edition V. 1. O. N. V. Leiden 1991, vol. VII, 947), második alkalommal pedig a perzsa *madian*, és a kun *chestrac* alak áll (DRIMBA i. m. 107); A perzsa *mādiyān* és a kipszak *istraq* jelentése 'kanca' (DRIMBA, i. m. 229, STEINGASS, i. m. 1138).

forrásban szereplő kun vezér, *Begovars/Begvars* nevének második tagja.²⁴ A *Begovars* név első részében pedig a török *beg* 'emír, úr' szó azonosítható. A többi írott változat inkább egy *borč* [borz] 'adósság',²⁵ vagy egy *burč* [burc] 'bors' alakra megy vissza.²⁶ Az etimológia attól függ, hogy a nevet hogyan olvassuk, illetve a név magyarázata befolyásolhatja az olvasatot. Annak ellenére, hogy létezik egy *Borz* 'adósság' etimológia is,²⁷ a *Burč* 'bors' vagy a *Begovars* 'úr leopárd' változat,²⁸ mint erőt vagy hatalmat kifejező nevek jobban megfelelnek a nomád névadási szokásoknak. Ez utóbbi két értelmezést támogatja az a tény, hogy mindkettő előfordul még a kunoknál. A *Burč* a Dnyeper és az Orel között nomadizáló *Burč-ogli* törzs nevében szerepel, amit összekötnek a Magyar Királyság területén élő kun eredetű *Borchol* nemzetség nevével.²⁹ A *Багубарс/Bagubars* pedig Vlagyimir Monomach Intelmeiben jelenik meg, két alkalommal is.³⁰ A mameluk kipc sakoknál pedig 40 *Baybars* szerepel. A 13. század második felében Egyiptom két szultánja is ezt a nevet viselte.³¹

A kortárs *Emonis Chronicon* szerint Borc, a kunok negyedik fejedelme (*quartus de maioribus principibus Chunorum Boricius*) 1226-ban megkeresztelkedett.³² Itt az évszám hibásan szerepel, mivel a többi mérvadó forrásunk egyhangúlag 1227-re teszi az eseményt. Kérdés, hogy miért nevezi ez a forrás negyediknek *Borcot*? Úgy tűnik, hogy a forrásokból kideríthető, hogy kik lehettek a kortársai, és talán a hierarchia is rekonstruálható.

²⁴ PSRL, II. 761; HODINKA, i. m. 368–369.

²⁵ DRIMBA, i. m. 48.

²⁶ DRIMBA, i. m. 88, vö. CLAUSON, i. m. 771–772.

²⁷ RÁSONYI, L.: „Turcs Non-islamisé en Occident (Pétchénegues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois)”, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. H. R. Roemer, Berlin 2000, 321.

²⁸ Mint személynév megtalálható Hunyad vármegyében 1369-ben *Bybarch* (*Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Cur.: E. Lukinich et L. Gáldi L., ed.: A. Fekete Nagy et L. Makkai, Budapest 1941, 142), 1496-ban pedig *Biborc* alakban (CSÁNKI D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V. köt., Budapest 1913, 164). A *Beybars* török személynévre vezethető vissza a Kovászna megyei Bibarcfalva neve is (RÁSONYI L.: *Hidak a Dunán*, Budapest 1981, 150; vö.: KISS L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára, I–II.*, Budapest 1997², 211).

²⁹ GOLDEN, P. B.: „Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipčaq”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9 (1995–97), (99–122), 110; GYÖRFFY GY.: „A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században”, in *A magyarság keleti elemei*, szerk.: Györffy Gy., Budapest 1990, (274–304), 274. 1990, 274; Rásonyi, „Turcs Non-islamisé en Occident ...”, 320.

³⁰ *Povest' vremennykh let* D. S. Lihačev – B. A. Romanov, Moskva–Leningrad, 1950, 160, 162; *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text*, trans. and ed. by S. H. Cross – O. P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge (Massachusetts) 1953, 213–214.

³¹ Az egyik a kipc sak al-Malik al-Zāhir Baybars (A. H. 658–677, A. D. 1260–1277), a másik pedig a feltehetően cserkesz származású II. Baybars al-Malik al-Muẓaffar Rukn al-Dīn al-Manšūrī Ğāšnikīr (A. H. 698–709, A. D. 1299–1310).

³² MGH SS, XXIII. 511.

Az orosz források alapján a kunokat két nagy csoportra osztották: „vad” és „nem-vad polovecekre”, azaz „vad” és „nem-vad” kunokra. Az előbbi megnevezés az orosz évkönyvekben „polovci dikii” alakban szerepel,³³ a második a forrásokban nem szerepel, hanem egy olyan segédterminus, amelyet több szerző használ az orosz fejedelmekkel gyakran szövetséget kötő kunokra.³⁴ A 12. század második felében a „vad kunok” vezetője a šarukanida Könček volt.³⁵ Az orosz források a 13. század elején fiát, Jurij Končakovičot tartják legnagyobbnak a polovecek közül.³⁶ Ez feltehetően nemcsak az előkelő Toqsoba törzsből való származásával, hanem apjának a 12. század második felében elkezdett egységesítő politikáját folytató tevékenységével is magyarázható. Míg Jurij apját, Könčaket a „vad kunok” fejének,³⁷ a „nem vad kunok” vezetőjének Danyiil apját, Kobjak Karlyevičot tartják.³⁸ Ezt bizonyíthatja, hogy 1222-ben Jurij és Danyiil közösen, mint a két nagyobb egység vezetője szállt szembe a mongolokkal először. Az orosz krónika szerint a menekülő kunokat a mongolok a Dontól a Dnyeperig és a Fekete-tenger partjáig tartó útjuk során követvén nagyrészt lemészárolták, s köztük volt a két fejedelem is.³⁹

Tehát a 1222-ig a kun fejedelmek közül Jurij Končakovič volt az első, Danyiil Kobjakovič pedig a második. Halálukkal a hierarchiában átrendeződés történt, ugyanis az orosz évkönyvek szerint 1223-ban „a kunok nagy fejedelme” Bastij volt, aki ebben az évben felvette a kereszténységet.⁴⁰ Ugyanakkor a korszak meghatározó kun vezére volt Kotjan/Kötöny Sutoevič is, aki 1202-ben jelenik meg a forrásokban, és haláláig, vagyis 1241-ig jelentős szerepet játszott az egyes orosz fejedelemségek, majd a Magyar Királyság történetében.⁴¹ Bastijjal ellentétben, akiről csak annyit tudunk, hogy fel-

³³ A „vad kunok” (*polovci dikii*) 1146-ban jelentek meg az orosz forrásokban (*PSRL*, II. 319).

³⁴ Míg egyesek szerint a „vad” jelző azokra a kunokra vonatkozik, akik gyakrabban ellenségeskedtek az orosz fejedelemségekkel (PRITSAK, O.: „Non-‘Wild’ Polovtsians”, in *To Honor Roman Jacobson*, II. The Hague–Paris, 1966–1967, 1615–1623), mások úgy vélik, hogy ez a csoport csak a kijevei fejedelmekkel kötött ritkábban szövetséget, más orosz uralkodókkal azonban hosszú és stabil kapcsolatban álltak (GOLDEN, P. B.: „The Polovcii Dikii”, *Harvard Ukrainian Studies* 34 (1979–1980), (269–309), 297).

³⁵ Könček a „vad kunok” egyik vezető törzséből, a Toqsobából származott. Nagyapja Šarukan, apja pedig Otrók volt, aki Vlagyimir Monomach nyomására a 12. század elején a Grúz Királyság területére vonult népével, majd a kijevei fejedelem halála után testvére hívására visszatért a dél-orosz steppére (GOLDEN, P. B.: „Cumanica I: „The Qipčaq in Georgia” in: *Cumanica I.*, *AEMae* 4 (1984), (45–87).

³⁶ *PSRL*, I. 504.

³⁷ 1195–1196 után ugyan nem szerepelnek többé a „vad” kunok a forrásokban, de feltételezhető, hogy a törzsszövetségek nem szűntek meg (GOLDEN, „The Polovcii Dikii”, 309).

³⁸ GOLDEN, „The Polovcii Dikii”, 308.

³⁹ *PSRL*, 1965, X. 89.

⁴⁰ *PSRL*, II. 741.

⁴¹ POLGÁR SZ.: „Kötöny kun fejedelem”, in *Tanulmányok a középkori magyar történelemből*, szerk.: Homonnai S. – Piti F. – Tóth I. Szeged 1999, 91–102.

vette a kereszténységet, Kötöny gyakran megjelenik a forrásokban; ő volt az, aki Jurij Končakovič és Danyiil Kobjakovič halála után az orosz fejedelmek szövetségében 1223-ban felvette a harcot a mongolokkal.⁴²

A mongol támadás utáni kun hierarchiát a következőképpen rekonstruálhatjuk: Bastij volt a nagyfejedelem, a második vagy harmadik helyen Kötöny állt,⁴³ a negyedik, pedig Borc volt. A 13. század első felében az említettek mellett még két jelentős kun fejedelem szerepel a forrásokban. Az egyik Ionas, aki 1241-ben halt meg Konsztantinápolyban,⁴⁴ a másik pedig Bačman,⁴⁵ akit a Volgánál 1236–1237-ben végeztek ki a mongolok. Feltételezhető, hogy egyikük behelyezhető az 1223 utáni kun hierarchia első három alakja közé.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy a nyugati forrásunk, az *Emonis Chronicon* honnan szerezhette értesüléseit a kun fejedelmek közötti hierarchiáról? Köztudott, hogy II. András magyar király számos hadjáratot indított Halics megszerzésére. Tehát pontos értesülései lehettek az orosz fejedelmeket támogató kunokról is. Ugyanakkor az 1220-as évek elejétől a kunok között térítő domonkosrendi szerzetesek is rendelkeztek adatokkal a kunok vezetőiről, és a közöttük fennálló rangsorról.

Mint már említettem, Borc fia 1227-ben a Magyar Királyság területére vonult. Kíséréiben domonkosok és kunok voltak. A fejedelem fia azt kérte az érsektől, hogy keresztelje meg őt és kíséréének tizenkét pogány tagját, s később majd atyja is átkel a hegyeken, hogy a főpap kezéből felvegye az új hitet.⁴⁶ A *Magnum Chronicon Belgicum*⁴⁷ és Albericus *Krónikája* megerősíti ezt az információt.⁴⁸ A következő kérdés, hogy miért hagyta el Borc ősi hitét? Nyugati forrásaink a domonkosok észak-pontusi steppén végzett tevékenységének tulajdonítják a sikert. Az azonban nyilvánvaló, hogy nemcsak

⁴² PSRL, II. 741–745; *Die Erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalschrift) 1016–1333/1352.* (továbbiakban: *NOVG. CHRON.*) Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck. Übersetz. und Einleit. J. Dietze. München 1971, 94–96; 192–193. 1195–1196-ban, utolsó forrásos említésükkor a „vad kunok”, mint Rurik Rostislavič szövetségesei szerepelnek (PSRL, II. 694). Később 1203-ban Könček és Danyiil Kobjakovič segítenek Ruriknak Kijev megszerzésében (*NOVG. CHRON.*, 79, 175). Ezt követően Kötöny volt az, aki Könček politikáját követve Rurikot támogatta (PSRL, II. 717; HODINKA, i. m. 306–207).

⁴³ Kötöny címe Rogeriusnál: *rex. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, (továbbiakban: *SRH*) I–II. Edendo operi praefuit Szentpétery E. Budapestini, I. 1937; II. 1938. (reprint 1999), II., 553. passim).

⁴⁴ Aki Albericus szerint „videbatur esse maior in regibus Comanorum” (CFH, I. 34).

⁴⁵ Ġuvaynī és Rašīd al-Dīn szerint Bačman egyike volt a kipcakok nagy emíreinek (MINORSKY, V.: „The Alān Capital *Magas and the Mongol Campaigns”, *Bulletin of the Society of Oriental and African Studies* 14/2, (1952), (221–238), 225; BOYLE, J. A.: *‘Atā Malik Juvaīnī. The History of the World Conqueror*, I–II., Manchester 1958, 553–554).

⁴⁶ HURMUZAKI, i. m. 102; JAKÓ, i. m. I. 167.

⁴⁷ A krónika tévesen az 1220-as év alatt tárgyalja az eseményt (CFH, I. 525).

⁴⁸ MGH SS, XXIII. 920; vö.: LATZKOVITS L.: *Alberik világhírnéköjének magyar adatai*, (Forrástanulmány), Szeged 1934, 76.

a hittérítőknek köszönhető a kunok közeledése a keresztény hithez és a Magyar Királysághoz. Az 1223-as kalkai vereség után több mint valószínű, hogy maguk keresték a kapcsolatot a magyar királlyal, akitől támogatást reméltek egy újabb mongol támadás esetén,⁴⁹ akárcsak később, 1238-ban Kötöny és kunjai. Borc másik kortársáról, a már említett *Bastijr*ről is tudjuk, hogy 1223-ban felvette a kereszténységet, ami szintén a kun-orosz seregek kalkai vereségével magyarázható.⁵⁰ Ugyancsak a mongol fenyegetés állhat a Rašid al-Dīnnál szereplő történet mögött,⁵¹ amely szerint Könček egyik fia, Qumarmīš Qūlī Dzsingisz kán idejében a bagdadi kalifánál járt. Van, aki szerint a kunok követsége 1223 előtt azért ment Bagdadba, hogy mongolelleses szövetséget kössön, és ennek érdekében felajánlotta az iszlám felvételét.⁵²

Az azonban nem derül ki a kútfőkből, hogy *Borc* 1223 után menekült-e nyugatra vagy már korábban is *Cumania* Magyar Királysággal szomszédos részein nomadizált. A kutatók feltételezik, hogy már a 13. század elején a kunok egyes csoportjai nyugatabbra vonultak.

Mielőtt válaszolnék arra kérdésre, hogy hol lehetett *Borc* szállásterülete, röviden kitérek a kunok dunai csoportjára. Területük az Al-Dunától, valamint a Déli- és Keleti-Kárpátoktól a Halicsi Fejedelemség délkeleti határáig terjedt. Van egy névtelen forrásunk, amely a dunai kunok vezetőjének székhelyét Karabunának nevezi. Ezt a mai Tartabunari város helyére lokalizálják.⁵³ Vagyis a Fekete-tenger egyik öblének számító Sasik-tóba ömlő Kohilnuk folyó torkolatánál volt a dunai kunok központja. A 12. századból több forrásunk is beszél az Al-Dunánál nomadizáló kunokról. Freisingi Ottó *Krónikájában* (1143–1146) említést tesz a kunok vadban gazdag területéről, ami a Magyar Királyság mellett van. A bizánci történetírók a birodalom elleni portyáikról tudósítanak.⁵⁴ Az *Ipatyev Évkönyv* szerint ugyancsak a dunai kunok támogatták 1159-ben a halicsi trónkövetelőt, Ivan Rostislavičot,⁵⁵ majd 1186-ban a Dnyeper menti kunokkal⁵⁶ együtt segítettek a szintén kun származású Asen testvéreknek a II. Bolgár Cárság létre-

⁴⁹ MAKKAI L.: „Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526)”, in: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*, I., szerk.: Makkai L. – Mócsy A., 1986 Budapest, 235–408. 306; SPINEL, V.: *Moldova în secolele 11–14*, Chișinău 1994, 86.

⁵⁰ GOLDEN, P. B.: „Religion among the Qipčaq of Medieval Eurasia” *Central Asiatic Journal* 42 (1998/2), (180–237), 218.

⁵¹ 154. MARQUART, J.: „Über das Volkstum der Komanen” in: Bang, W. – Marquart, J.: *Ost-türkische Dialektstudien*, abh. der kgl. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Klasse. N. F. XIII. No. 1. Göttingen 1914/1970², (25–240), 154.

⁵² GYÖRFFY, i. m. 264.

⁵³ PRITSÁK, O.: „The Polovcians and Rus”, *AEMAE* 2 (1982), (321–380), 367.

⁵⁴ SPINEL, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași 1985, 73–80.

⁵⁵ *PSRL*, II. 497–498.

⁵⁶ Az Asen testvéreknek segítő kunokat a lukomori csoporttal azonosítják (PRITSÁK, „The Polovcians and Rus”, 365).

hozásában.⁵⁷ Mindebből arra következtethetünk, hogy az itt élő kunok jelentős erőt képviseltek. Ha a 13. század első felében területükre érkeztek is a mongol nyomás elől újabb kun csoportok, nem valószínű, hogy hatalmi átrendeződés történt volna. Sokkal valószínűbb, hogy a mongolok 1222-es Sudak elleni támadásának és a kalkai csatának hatására a karabunai központ helyett egy, a Magyar Királysághoz közelebb levő területet választott a dunai kunok vezetője. Ennek az sem mond ellent, hogy tudjuk, a domonkosok második térítő útjuk alkalmával a Dnyeperhez mentek.⁵⁸ Ugyanis a források nem állítják, hogy itt érték el *Borc* megtérését. Az első és sikertelen domonkos térítést a kunok között 1221 és 1223 közé datálják.⁵⁹ Tehát a második 1225 utánra tehető, és ennek is csak évek múlva, 1227-ben lett eredménye. Ez idő alatt a térítők hatalmas területet járhattak be. Lehet, hogy a domonkosok biztatására, a kereszténység felvételével és a magyar királynak tett hűbéri fogadalommal egyidejűleg helyezte nyugatabbra központját a kun fejedelem.

IX. Gergely pápa 1227. július 31-én kelt okleveléből értesülünk arról, hogy Róbert érseknek engedélyezte, hogy elmenjen a kunok földjére, és kinevezte apostoli küldötté. Ezzel, mint a Szentszék küldötte, meghatalmazást kapott, hogy prédikáljon, kereszteljen, templomokat emeljen, papokat szenteljen, püspökségeket létesítsen, és általában azt tegye, amit a hit terjesztése megkíván.⁶⁰ Az érsek mellett a kunok földjére utazott három püspök és maga Béla herceg is. *Borc* ragaszkodása az érsek személyes jelenlétéhez arra utal, hogy a kereszténység felvétele a fejedelem számára nemcsak hitbeli kérdés volt, hanem a főpap által biztosított politikai előnyöket is élvezni kívánta.⁶¹ Aból pedig, hogy Béla is elkísérte Róbertet, arra lehet következtetni, hogy *Borc* nem csak megtérését, hanem hódolatát is felajánlotta. A magyar trónörökös lehet, hogy a világi hatalom megszervezése érdekében utazott a kunok földjére.⁶² A megtértek hűbéri fogadalmát bizonyítja, hogy egy 1229-ben kelt pápai oklevél II. Andrásnak a kunok szabadságáról és földjeik birtoklásáról szóló aranypecsétetes oklevelére hivatkozik.⁶³

A források számadatokat is említene a *Borc* fejedelem családjával együtt a kereszténységet felvevő kunokkal kapcsolatban, ezek azonban eltérőek és ellenőrizhetetlenek. A kun püspökség ezeknek az áttéréseknek a hatására jött létre valamikor 1227. július 31. és 1228. március 21. között.⁶⁴

⁵⁷ VÁSÁRY I.: *Chapters from the history of Pre-Ottoman Balkans: the Cumans and the Tatars (1185–1360)*, (akadémiai doktori értekezés), Budapest 1999. 45–55.

⁵⁸ PFEIFFER, i. m. 144, 178.

⁵⁹ FERENTJ i. m. 123.

⁶⁰ HURMUZAKI, i. m. 102; JAKÓ, i. m. I. 167.

⁶¹ MAKKAJ, *A milkói (kún) püspökség és népei*, 15.

⁶² MAKKAJ, „Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526)”, 30.

⁶³ II. András aranybullával megerősített oklevele nem maradt fent, csak a pápa 1229. október 1-jei okleveléből tudunk róla. A királyi oklevelet erősítette meg IX. Gergely apostoli tekintélyével (HURMUZAKI, i. m. 112–113; JAKÓ, i. m. I. 171).

⁶⁴ 1228. március 21-én kelt oklevelében engedélyezi a pápa a domonkos rendi Theoderic püspöki kinevezését (HURMUZAKI, i. m. 107; JAKÓ, i. m. I. 168–169).

Borc lakóhelyét nemcsak azért nehéz meghatározni, mivel ezzel kapcsolatban a forrásaink hallgatnak, hanem mert a megtérésével összefüggésben levő püspökség székhelyét sem lehet lokalizálni, valamint az egyházmegye határait sem tudjuk pontosan rekonstruálni. Feltételezhető, hogy a megtért fejedelem szállásán hozták létre a kun püspökség központját.⁶⁵ Itt Béla herceg katedrális építtetett valamikor 1234 után.⁶⁶ Azonban a mongol támadás következtében eltűnt a püspökség székhelye, így meghatározása vitatott. Egyesek szerint a későbbi Moldvát és Havasalföldet elválasztó Milkó folyó partján, míg mások szerint valahol Havasalföld területén volt. Az egyházmegye területe esetleg egybeeshetett Borc területével. Annyi bizonyos, hogy a püspökség nyugati határa a Keleti-Kárpátok és az Olt volt, mivel a püspök hatásköre sem az erdélyi részekre, sem a szörényi bánságba nem terjedt ki.⁶⁷ Délen a II. Bolgár Cárságtól elválasztó Duna határolta, északon pedig az 1233-ban létrehozott orosz püspökség területéig érhetett.⁶⁸ Keleten Rogerius a Szeret folyót említi mint a püspökség határát.⁶⁹ Más vélemények szerint keleten a püspökség határai egybeestek azzal a területtel, ameddig a kunok nomadizáltak.⁷⁰

Amennyiben az 1229-es halicsi események kapcsán szereplő *Begovars Borccal* azonosítható, még egy mozzanatot ismerünk a kun fejedelem életéből. Ekkor ugyanis Béla, testvére, András herceg halicsi uralmának helyreállítására hadjáratot vezetett Danyil Romanovič ellen. A *Halics-Volhiniai Évkönyv* a történeteket 1229-re teszi, de mivel a krónika évekre bontása egy későbbi másoló vagy redaktor munkája, a datálásnál egytől négy évig terjedő tévedések vannak.⁷¹ Így Béla 1229-es hadjáratát más forrásokkal összevetve 1230-ra teszik.⁷² Ebben a hadjáratban a magyar seregeket *Begovars* kunjai támogatták,⁷³ míg Danyil Romanovičot az a Kötöny,⁷⁴ aki 1239-ben a Magyar Királyság területére vonul. Azt nem tudni pontosan, hogy a kunok Bélával együtt kel-

⁶⁵ MAKKAI, *A milkói (kún) püspökség és népei*, 39.

⁶⁶ Ugyanis a pápa 1234-ben felszólította Bélát, hogy tegyen eleget a templom építésére tett fogadalmának (HURMUZAKI 1887, I/1. 131; JAKÓ, *i. m.* I. 178), egy 1279-es oklevélből pedig arról értesülünk, hogy a mongol támadáskor a kunok püspökségének katedrálisra már gazdagon el volt látva (HURMUZAKI, *i. m.* 622).

⁶⁷ Ezt bizonyítja IX. Gergely 1237. május 16-i, a szörényi domonkosoknak adott oklevele, amelyben engedélyezi a szerzeteseknek, hogy megáldják az oltárokat, a papi helyeket és temetőket, *mivel nekik nincs püspökük*, aki a feladatot elvégezné (HURMUZAKI, *i. m.* 153–154).

⁶⁸ RICHARD, J.: *La papauté et les missions d'orient au Moyen Age (XIIIe–XV siècles)*, Roma 1977, 25.

⁶⁹ *SRH*, II. 564.

⁷⁰ RICHARD, *i. m.* 25.

⁷¹ FONT M.: „II. András orosz politikája és hadjáratái”, *Történelmi Szemle* 33 (1991/ 1), 114.

⁷² FONT, „II. András orosz politikája és hadjáratái” 114; 131. SENGÁ T.: „Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjáratához”, *Századok* 122 (1988/1), 38.

⁷³ MAJOROV, A. V.: *Galičko-volynskaja Rus. Očerki socialno-političeskij otnošnij v domongolskij perioda. Kijaz, bojare i gorodskaja obšina*. Sankt-Peterburg, 2001. 528.

⁷⁴ *PSRL*, II. 761; HODINKA, *i. m.* 368–369.

tek-e át a Kárpátokon, de a kontextusból úgy tűnik, hogy őket nem érinti az a vihar, amely Béla seregét meggyengíti.⁷⁵ Ráadásul Béla egy 1248-as okleveléből tudjuk, hogy a herceg vezette sereg a Vereckei-szoroson kelt át.⁷⁶ Tehát nem kizárt, hogy a kunok a Kárpátokon túl csatlakoztak.

Borc azonban nemcsak politikai-katonai téren segített a Magyar Királyságnak, hanem a püspökség és a szerzetesek térítő munkáját is támogatta. A *Commentariolum* szerint a misszió sikeresen folyt tovább, gyülekezetek alakultak, és a domonkosok most már bátran mehettek a kunok közé prédikálni.⁷⁷ Ugyanakkor az egyház segítségével elkezdődött a megtért kunok letelepítése.⁷⁸

Borcot és megtért kunjait egy pápai oklevél tanúsága szerint az első évben három oldalról fenyegette veszély: 1. az ikoniumi szultán;⁷⁹ 2. más pogányok, akik a kunok földjével szomszédos keresztény területeket tartják leigázva;⁸⁰ 3. mások, akiket nem nevez pogányoknak.⁸¹ A pápa Róbert érsek kérésére a keresztény kunokat zaklatók ellen keresztesháború meghirdetését engedélyezi.⁸² A pápa később is megvédte új híveit, 1229. október 1-jén a kunoknak írt levelében oltalmába veszi függetlenségüket és jogaikat, amelyet megint veszélyeztetett valaki. IX. Gergely személyes védelmébe veszi a kunok országát, és szigorúan megtiltja, hogy valaki fennhatósága alá vonja területüket, és rabságba döntse őket azon ok miatt, hogy Krisztushoz tértek. Figyelmeztet, hogy aki ezt megszegi, az a Szentszéket sérti meg.⁸³

⁷⁵ PSRL, II. 760–761; HODINKA, i. m. 366–369.

⁷⁶ A tatárjárás emlékezete, szerk.: Katona T., Budapest 1981, 328; CD, IV/2. 31–35.

⁷⁷ PFEIFFER, i. m. 143–146.

⁷⁸ A pápa 1228. március 21-i Róbert érseknek írt leveléből tudjuk, hogy az egyház segített a kunoknak falvak és városok alapításában, jogaik védelmében és az ellenségeik elleni védekezésben (HURMUZAKI, i. m. 107; JAKÓ, i. m. I. 168–169).

⁷⁹ Az ikoniumi szultán ekkor a rúm-szeldzsuk I. ʿAlā al-Dīn Kayqubād (1220–1237) volt, aki a Krím-félszigeti Sudak városa feletti protekturátust is megszerezte (Cahen, Cl.: „Kayqubād”, in EI IV, 817). Míg egyesek elfogadták, hogy a konyai uralkodó zaklatta a keresztény kunokat (FERENT, i. m. 139), mások szerint a bolgár cár, II. Asen Ivan (1218–1241) volt a támadó (MAKKAI, A milkói (kún) püspökség népei, 41).

⁸⁰ Ezek a még pogány kunok és brodnikok lehettek (FERENT, i. m. 139).

⁸¹ Egyes kutatók szerint ezek a kun püspökség területén élő magyarok és ortodox keresztény románok voltak (GYÁRFÁS I.: A jász-kunok története, II. Kecskemét 1873, (reprint 1992, Budapest) 222; PFEIFFER, i. m. 81). Mások ezekben a nem pogány ellenfelekben látják a bolgárokat (FERENT, i. m. 140), akik felismerték a Magyar Királyság területi terjeszkedésének veszélyét, valamint azt is, hogy a kunok megtérésével elveszíti támogatóit a kun eredetű Asendinasztia.

⁸² HURMUZAKI, i. m. 107; JAKÓ, i. m. I. 168–169.

⁸³ Ebben az esetben a veszély valószínűleg a magyar király részéről fenyegette a kunokat (FERENT, i. m. 141). Az oklevél szerint az ellenség örvend a megtérőknek, mert ebből következőleg uralkodni tud rajtuk, míg az előzőben az állt, hogy az ellenség meg akarja akadályozni a többi kun megtérését. Ekkor a pápa csak szigorú parancsot ad, de nem hirdet keresztes hadjáratot (HURMUZAKI, i. m. 107, 112–113; JAKÓ, i. m. I. 171).

Borc feltehetően nem érte meg a mongolok betörését. A domonkos források ugyan nem említenek halálával kapcsolatban időpontot, az azonban kiderül a leírásokból, hogy 1241 előtt, mint jó keresztény hunyt el.⁸⁴ Tudjuk, hogy a szerzetesek építette Szűz Mária kápolnába temették el,⁸⁵ tehát még nem állt a Béla támogatásából emelt székesegyház, ami 1234 és 1241 között készülhetett el.⁸⁶

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Magyar Királyság nagy jelentőséget tulajdonított *Borcnak*, aki előkelő helyet foglalt el a kun fejedelmek ranglistáján. Ezt bizonyítja, hogy abban a korban is előkelőnek számító küldöttség volt jelen a keresztelésénél: az esztergomi érsek, a pécsi, a veszprémi, az erdélyi püspök⁸⁷ és a trónörökös. Ugyanakkor az is sokat mondó, hogy Béla erdélyi hercegségének idejére vonatkozó, vagyis 1226 és 1235 közötti írott források, egy oklevél kivételével, a herceg kunországi terveivel és a kunokkal kapcsolatosak. A magyar király címei között, pedig 1229-ben megjelenik a *rex Cumaniae*.⁸⁸

⁸⁴ Vagyis meggyónt és megáldozott. A források által említett másik fejedelem is hasonló módon halt meg, sőt ő a halála előtt azt kérte, hogy a pogány kunok távozzanak mellőle, mert „rettenetes démonokat” lát körülöttük (*CFH*, III. 2335).

⁸⁵ *CFH*, III. 2335.

⁸⁶ Lásd a 66. jegyzetet.

⁸⁷ Az érsekkel Cumaniaába tartó püspökökről lásd: KOSZTA L.: „Egy francia származású főpap Magyarországon Bertalan pécsi püspök (1219–1251)”, *Aetas* 1994/1., (64–88), 64–71.

⁸⁸ Az oklevél szerint: *Bela dei gratiai primogenitus Regis Hungariae (...) Bulgariae Comanie-que* (HURMUZAKI, i. m. 127). A *rex Cumaniae* használata 1235-től, vagyis IV. Béla uralkodásával válik általánossá.

Szilvia Kovács

BORCZ, A CUMAN CHIEF IN THE 13TH CENTURY

The Cumans, also known as Kipchaks and Polovcians, flourished during the 11–13th centuries in the territory of the Eastern European steppe. At the beginning of the 13th century the Hungarian kingdom turned its attention to the Cumans. As a consequence, in 1227 Borcz, the fourth chieftain of the Cumans, sent his son, along with a retinue, to Esztergom, the seat of the Hungarian Archbishop, to embrace Christianity. The Dominican missionaries baptized Borcz and his people. This act was motivated by political considerations on both the Cuman and Hungarian sides.

The aim of this paper is to analyze the following questions: Borcz was ranked to the fourth position among the Cuman leaders, the identification of the other contemporary leaders is possible. The habitat of the group led by Borcz is also a complicated problem if the Mongol invasion of Eastern Europe in 1223 is taken into consideration. Finally, the motives for his conversion to Christianity are discussed.

A TOULOUSE-I VÁROSI VEZETÉS ÉS A CAPETING MONARCHIA VISZONYA

(1249–1286)

A múlt század közepe óta a középkori francia történelem egyik legkedveltebb fejezetének számít az albigen háborúk kora, illetve ahhoz kapcsolódóan a déli területek (Midi) integrációjának kérdése. Az élénk érdeklődés ellenére úgy látjuk, a feldolgozottság korántsem egyenletes, lényeges hiátusok lelhetők fel még ma is a szakirodalomban. Gondolunk itt példának okáért arra, hogy míg Dél-Franciaország 13. századi történetének irodalma egyház-, társadalom-, vagy mentalitástörténeti szempontból könyvtáryi méreteket ölt, addig várostörténeti aspektusból nézve legfőképp a 13. század közepéig terjedő „hőskorszakot”, illetve a későbbi 14. századi periódust érintették a kutatók.¹ Az előző kettőnél semmivel sem kevésbé problematikus korszak az átmeneté, mégis egy-

¹ Csak a leglényegesebb munkákat említve: Toulouse-ra vonatkozólag: MUNDY, J.: *Liberty and political power in Toulouse 1152–1230*, New-York 1954; uő.: *Society and gouvernement at Toulouse in the age of the Cathars*, Toronto 1997; TIMBAL, P.-C.: *Les villes de consulat dans le Midi de la France*, Bruxelles 1954; LIMOUSIN-LAMOTH, R.: *La commune de Toulouse 1152–1249*, Toulouse 1937; Philippe Wolff számos tanulmánya foglalkozik Toulouse 13. és 14. századi történetével. Összegyűjtve: WOLFF, Ph.: *Les regards du Midi*, Toulouse 1982. BISSON, Th.: *Assemblies and representation in Languedoc in the 13th century*, Princeton 1964. A városi jogkönyvet (másodszor) kiadta és értékes bevezető tanulmánnyal ellátta Henri Gilles (GILLES, H.: *Les Coutumes de Toulouse (1286) et leurs premiers commentaires (1296)*, Toulouse 1969). Toulouse 13. és 14. századi történelmével foglalkozott még több jelentős tanulmányban Auguste Molinier (MOLINIER, A.: „Toulouse et le pouvoir royal 1328–1364”, in: *Histoire Générale de Languedoc* (továbbiakban: *HGL*) t. XII., szerk.: C. De Vic, Toulouse 1898). A közigazgatási rendszer kiépítésére vonatkozóan: MOLINIER, A.: „Étude sur le système d’administration de Saint Louis et d’Alphonse de Poitiers”, in: *HGL* t. VII. 556–671. Az egykori toulouse-i grófság más területeire vonatkozóan: BLETY-FLANDIN, P.: *Essai sur le rôle politique du Tiers État en Quercy et en Rouergue (XIII. s.–XIV. s.)*, PhD dolgozat, kézirat, Paris IV. 1972; BIGET, A.: *Albi et l’Albigeois XII. s.–XIII. s.*, Toulouse 1988; TARDE, H.: *Conflits de pouvoir dans la sénéchaussée de Carcassonne*, Montpellier 1975. Megemlítenő továbbá az ún. új városokkal kapcsolatban Charles Higounnet munkássága. Ide vonatkozó fontosabb tanulmányait összefoglalja: HIGOUNNET Ch.: *Paysages et villes neuves au Moyen Age*, Bordeaux 1975. Szintén e témával foglalkozik még: SAINT-BLANQUAT O.: *La fondation des bastides royales dans la sénéchaussée de Toulouse (XIIIe–XIVe siècles)*, Paris 1985. A korszakra vonatkozó, toulouse-i grófságot érintő források a 19. század végén több kötetben kerültek kiadásra a fentebb említett: *Histoire Générale de Languedoc* köteteiben, t. VI–X., szerk.: De Vic, C. Toulouse 1894–1900.

két alaposabb elemzéstől eltekintve számos város, így Toulouse esetében sem látott napvilágot hasonló vállalkozás.²

Munkánkban az 1249–1286-ig tartó korszakot abból a szempontból próbáljuk vizsgálni, hogy ebben a Toulouse számára sok szempontból igen fontos átmeneti periódusban milyen minőségben változott a város autonómiája, illetve milyen viszony alakult ki a várost vezető consulo (capitoul) és a Capeting uralkodóház közt.

A 12. század végétől a Francia Királyság nagy mértékű területi gyarapodásának vagyunk tanúi. Dél-Franciaország, s ezen belül a toulouse-i grófság, mely hosszú ideig kapcsolatait minimális szinten ápolta a francia uralkodóházzal, a 13. század elejétől egyházi segédlettel vezényelt katonai hódítás áldozatává vált. A politikai döntés 1229-ben született Meaux-ban. Eszerint a grófság keleti része azonnal a királyi korona területeihez csatolódott, míg annak nyugati része megmaradt VII. Raymond toulouse-i gróf kezén. A gróf gyermektelen házassága esetén utódául a francia király öccsét, Poitou grófját, Alfonzot jelölték meg. Később VII. Raymond számos – a Capeting-öröklés megghiúsítását célzó – diplomáciai próbálkozása rendre kudarcba fulladt, így halálával 1249-ben az egykori toulouse-i grófság nyugati része is a Capetingek kezére jutott. Ennek következtében közel 400 év múltán a város újból szoros kontaktusba került az uralkodóval, illetve annak családjával.³

A terület és a város Capeting kézre kerülése több szempontból is problematikus helyzetet teremtett. Toulouse speciális helyzetét két lényeges pontban tudjuk összefoglalni:

1. A város már hosszú ideje mint „főváros” funkcionált, s ennek a státusznak történeti gyökerei a vizigót korszakig nyúltak vissza. Igaz, bármiféle folytonosság, mely közvetlenül a városi autonómia ügyét szolgálhatta volna, maximum tudati szinten mutatható ki, a város a 12. század közepétől kezdve viszont hol katonai, hol diplomáciai úton, sok esetben urától (toulouse-i gróf) függetlenül kezdett bele szabadságainak gyarapításába a szomszédos területek urai vagy települései rovására. A Raymondok, kiknek hatalmi rendszere szintén Toulouse központi helyzetére épült, a fent említett folyamatban nem láttak különösebb veszélyt hatalmukra nézve. Annál inkább látott viszont a távoli Capeting-gróf, neki elemi érdeke volt, hogy Toulouse „főváros”, és ezzel együtt egy lehetséges ellenállási központ jellegét csorbítsa.

² Ezt a periódust is tárgyalják részletesen a fentebb megadott munkáinkban: A. Biget, P. Blety-Flandin. Agde-ra vonatkozóan: CASTALDO, A.: *Seigneurs, villes et pouvoir royal en Bas-Languedoc (XIII–XIV)*, Paris 1974. Beaucaire-re és Nîmes-re vonatkozóan: MICHEL, R.: *L'administration royale dans la sénéchaussée de Beaucaire au temps de Saint Louis*, Paris 1910. A 13. századi Narbonne-al Hélène Tarde és Jacqueline Caille foglalkozott több tanulmányban.

³ Az eltávolodási folyamat a 9. század közepén kezdődött a karoling birodalom egyre gyorsuló szétbomlásának köszönhetően. A toulouse-i *comitatus* élére az első grófot (Frédelon) még Kopasz Károly állította. WOLFF, PH.: *Histoire de Toulouse*, Toulouse 1977, 51–52. A toulouse-i grófság önállósulására ld.: SZÁSZ G.: „Az önálló toulouse-i grófság kialakulása (9–10. század)” *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 106 (1998), 113–127.

2. Toulouse mint város példátlan mértékű autonómiára tett szert a megelőző száz esztendőben. Az önkormányzat városon belüli megerősödése elsősorban a gróf és a polgárság kölcsönös egymásrautaltságának valamint az ebből fakadó jó viszonynak köszönhető.⁴ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a Capetingek érdekeltek lettek volna a városi önállóság teljes lebontásában, ám érdekeik itt sem egyeztek meg teljesen elődeikével. Ezen a ponton fontosnak tartjuk röviden felvázolni azt a helyzetet, mellyel 1249-ben a hatalmi váltás kapcsán a Capeting-monarchia képviselőjének szembe kellett néznie.

Toulouse autonómiájának egyik sarkalatos pontja volt a *consuli* vezetés megléte s annak páratlanul nagy illetékessége a várost érintő ügyekben. Igaz, az előbbi korántsem példa nélküli sem az egykori grófság területén, sem az attól keletre elhelyezkedő városokban, a vele szemben fellépő királyság módszerei alaposan eltértek egymástól.

A városi vezetést képező *consulatus* megléte 1152-től igazolható, s annak működése csupán két ízben szünetelt, így Simon de Monfort, az albigenis háborúk II. Fülöp Ágost által kinevezett hadvezérének rövid uralma alatt (1213–1216), majd később, máig tisztázatlan okok miatt VII. Raymund toulouse-i gróf fosztotta meg a várost a *consuli* vezetéstől (1241–1248). 1248-ban azonban maga a gróf adta vissza annak a működési jogosítványát, elismerve a *consuloknak* azt a kizárólagos jogát, hogy az utódait ők választják, sőt a testület létszámát is megemelte tizenkettőről huszonnégy főre.⁵

A város lakói és a hűbérúr közti kommunikáció főként a *consulatuson* keresztül zajlott, igaz korábban, így még a 13. század elejéig is léteztek az ún. „Assemblée Délibérantes”-ok, vagy az ún. „Conseil Général”, melyek a város lakosainak összességét érintették, ám korszakunkra szerepük teljesen megszűnt.⁶ A városi vezetést, úgy tűnik, egy viszonylag szűk elit adta, mely javarészt városlakó kis-és középnemeseket, illetve gazdag polgárcsaládokat foglalt magába.

Ez a *consuli* testület igen komoly törvényhozói hatalommal rendelkezett, a város jogrendszerének gerincét rendeletei alkották. Igaz, hosszú ideig ezeket más városokkal ellentétben nem fűzték össze egy könyvbe, a város levéltárában sem őrizték azokat körültekintően, ám 1268-tól, mikor is egy városi jogkönyv szerkesztése napirendre került, a kiindulópontot minden esetben egy már hatályos *consuli* rendelkezés biztosította. (Az más kérdés természetesen, hogy ebből az uralkodó mennyit fogadott el.)

A *consuli* testület volt az illetékes az igazságszolgáltatás terén, első fokon, a város lakosait⁷ érintő polgári és büntető perekben.

⁴ A toulouse-i polgárság jelentős támaszt nyújtott a grófnak a 12. század végétől egy politikailag rendkívül instabil periódusban. Fontosnak ítéljük jelezni, hogy a városi polgárság és a grófi hatalom közti együttműködés koránt sem volt ilyen gyümölcsöző a grófság számos más városában. Toulouse ebben a tekintetben (is) inkább kivételt jelentett. MACÉ, L.: *Les comtes de Toulouse et leur entourage XIIe–XIIIe siècles*, Toulouse, 2000, 116–120.

⁵ LIMOUSIN-LAMOTH, i. m. 124., 151–154.

⁶ *Ibid.* 84.

⁷ A város lakosának számított az összes *consuli* választóköri területen belül élő egyén, függetlenül attól, hogy a körzet a városfalakon belül vagy kívül helyezkedett el. WOLFF, *Histoire de*

Látványosan megnőtt a *consulok* hatásköre az adók kivetése terén is. A folyamat két szálon futott. Egyrészt a városnak sikerült számos adó- és vámmentséget kiharcolnia a környező területek hűbéruraitól, illetve a toulouse-i gróftól, másodsorban bizonyos adókat (*taille*, *collecta*) maga a *consuli* testület is kivetett a város lakosaira, meghatározva, illetve számtalan esetben módosítva azok értékét. A toulouse-i gróf maga igen ritkán avatkozott bele a város pénzügyi életébe, a befolyt összegek felett a már említett autonóm választott testület rendelkezett. Részben ezek az összegek fedezték a kizárólagosan *consuli* hatáskörbe tartozó városi rend és biztonság, valamint az önkormányzati vagy fenntartására irányuló költségeket.⁸

A város 1249-től egy megváltozott hatalmi rendszer hálójába került, ahol, bár érdekei hasonlóak voltak, mint a megelőző periódusban (ti. autonómiájának megőrzése, ill. esetleges növelése), a szemben álló fél szándékai és módszerei gyökeresen különböztek a toulouse-i grófok megszokott „várospárti” magatartásától. Poitiers-i Alfonz egy sokkal jobban működő közigazgatási rendszert vezetett be (mely szinte megegyezik az egykori grófság keleti felén, IX. Lajos által alkalmazottal), amelyben a képviselőjének, a *sénéchal*nak, az alá rendelt toulouse-i (városi) *vicarius*nak, illetve bírónak (*bail*) hatalma komoly akadályt jelentett az addig „egyszemélyű” hűbérúrhoz szokott városi vezetésnek.

1249-ben VII. Raymond halálakor a toulouse-i grófság nyugati részének örököse Poitiers-i Alfonz és felesége, Johanna, Egyiptomban tartózkodott a IX. Lajos által vezetett keresztes hadjáraton, így a terület birtokbavételét Kasztíliai Blanka irányította követi segítségével. Visszatértekor, két év múlva, Alfonz maga is végigutazta az újonnan szerzett területeket, májusban hosszabb időt töltött Toulouse-ban. Ez alkalommal került sor ismételt arra a hűségesküre, melyet 1249-ben anyja követi előtt tettek a grófság nemesei, egyházi tisztségviselői, valamint a toulouse-i polgárok.⁹ Cserébe

Toulouse, 90. A választóközveteket *consuli* határozatok jelölték ki. LIMOUSIN-LAMOTH, i. m. doc. 22.

⁸ Fontos jelezni, hogy ezek a bevételek a szintén jelentősnek mondható kiadások mellett nem tették lehetővé nagyobb tartalékok felhalmozását. LIMOUSIN-LAMOTH, i. m. 185–199.

⁹ Az a tény, hogy a monarchia itt külön is rágaszkodott a polgárok (*cives*) és képviselőik a *consulok* hűségesküjéhez, az előzmények alapján teljesen érthető. A déli városok erős autonómiájuk miatt jelentős politikai tényezők voltak az uralkodó szemében. Ellenállásuk sokszor veszélyesebb volt a királyi hatalomra nézve, mint a déli területeken szétszórva elhelyezkedő, a hűbériség strukturális kereteit kiépítetlenül hagyó, rendszerint kis vagy közepes birtokkal rendelkező nemességé (BISSON, i. m.; RIGAUDIERE, A.: *Gouverner la ville au Moyen Age*, Paris 1993). Jó példa erre az 1210-es években Simon de Monfort által vezetett keresztes hadjárat, ahol az egyetlen jelentős akadályt a francia hadvezér számára Toulouse jelentette, melyet három ízben is megostromolt, mégsem ezen az úton sikerült azt elfoglalnia. A polgárok 1249-ben tett esküje abból a szempontból is érdekes, hogy többen innen indítják a polgárság rendi fejlődésben vállalt nyilvános szereplését (BISSON, i. m.; BLETY-FLANDIN, i. m.). Árnnyaltabbnak tűnik számunkra Albert Rigaudière véleménye, aki szerint a későbbi franciaországi rendiség gyökereit, a polgárság politikai döntéshozatalba való beemelését (mely sok-

a *consulok* ragaszkodtak ahhoz, hogy az új gróf esküvel kötelezze magát a korábbi jogok és szabadságok tiszteletben tartására.¹⁰

Poitiers-i Alfonz és a városi vezetők közti viszony azonban kezdettől fogva hűvös és gyanakvó volt. Mindezt jól mutatja, hogy a gróf nem vette figyelembe a városi polgárok által igen tisztelt elődjének végrendeletét, annak jogi hiányosságaira hivatkozva.¹¹

A továbbiakban gyanakvásra adott okot, hogy Alfonz csak két ízben látogatott el Toulouse-ba (ahogy azt említettük, 1251-ben, majd 1270-ben egy újabb keresztes hadjárat kapcsán, és ekkor is csak átutazóban), így a vele való kommunikáció is közvetítőkre szorult, ami ráadásul meglepően újszerűnek tűnt a városi vezetés szemében.

Alfonz és a város kapcsolatában a komolyabb problémák 1255-tel kezdődtek,¹² mikor a gróf Toulouse-ba küldte Guillaume Rolland párizsi kanonokot és Philippe d'Eubonne lovagot (*miles*), hogy a toulouse-iak által jogtalanul birtokolt területeket, illetve földesúri jogokat megbízójuknak visszaszerezze.¹³

A küldöttek már konkrét listával rendelkeztek, mely tartalmazta az Alfonz által jogtalannak vélt birtoklásokat. A követek mindenesetre csak vizsgálati céllal érkeztek, a végrehajtás minden esetben a *sénéchal*ra vagy a *vicarius*ra tartozott.

A *consulok* azonban a restitúciós követelések nagy részét elutasították, mondván, azok sértik a város ősi szabadságát és jogait. Az ellenállásra válaszul a gróf emberei hiába kérték a privilégiumokat, illetve az adó- és vámentességeket tartalmazó dokumentumokat, azokat a *consulok* nem tudták bemutatni, nem véletlenül, hisz nagy részük nem is létezett, s sok esetben úgy tűnik, valóban önkényes usurpációról kell beszélnünk, mégha arra soha nem is derülhet fény, hogy konkrétan melyekben.

A *consulok* kerülő válasza mindenestre alátámasztani látszik a fentieket, hogy ti. a gróf jöjjön Toulouse-ba és újból erősítse meg privilégiumait.

Természetesen ilyen látogatást Alfonz nem tartott napirenden. Taktikája viszont sokat elárul: szándékait és akaratát igyekezett a hatalmi struktúrákon keresztül, küldöttek és tisztviselők révén képviseltetni, meggátolva azt, hogy alattvalói közvetlenül hozzá folyamodhassanak, számára aprónak tűnő problémáikkal. Hasonlóan meglepte a toulouse-i vezetést az az igény is (melyhez természetesen a későbbiekben gyorsan hozzá kellett szokniuk), hogy minden lehetséges argumentáció eszköze kizárólag az írott dokumentum lehet.¹⁴

szor a király kezdeményezésére történt) először inkább Kelet-Languedocban, azaz az 1229 óta a királyságba egyenesen betagozódott területen figyelhetjük meg.

¹⁰ „(...) *ne perdons rien de nos coutumes et de nos libertés* (...)” HGL, t. VIII. c. 1320.

¹¹ LABORDE, J.: *Layettes du Trésor des Chartes*, t. III. Paris 1875, n. 3939. Alfonz a pecsét autentikusságát vitatta. MOLINIER, A.: *La Correspondance d'Alphonse de Poitiers*, t. I. Toulouse 1894. bev. tanulmány XII. Későbbi elemzések szerint viszont elképzelhető, hogy csak az abban található igen bőkezű adománylista aggasztotta (WOLFF, *Histoire de Toulouse*, 201).

¹² Valószínűleg azért nem előbb, mert a megelőző néhány évben maga Alfonz is inkább az új közigazgatási rendszer kiépítésén fáradozott.

¹³ HGL, t. VI. c. 565.

¹⁴ MOLINIER, *La correspondance...*, 58.

A *consulok* elutasító magatartására adott válasz nem késett sokáig. Még ugyan-
ebben az évben (1255) a gróf Guy Foucois-t (későbbi IV. Celesztin pápa) küldte Tou-
louse-ba, hogy aprólékosan felmérje, hol és miben lépte túl hatáskörét a várost vezető
testület. Poitiers-i Alfonznak készített *memoire*-ja ránk maradt, így ennek segítségével
elég pontos képet kaphatunk az adott helyzetről.¹⁵

A dokumentumban, mely kizárólag a városi vezetés jogi túlkapásait sorolja fel, nyo-
matékosan felhívja a gróf figyelmét a *consuli* igazságszolgáltatás illetékességének gát-
lástalan kiszélesítésére. Eszerint ők szándékoznak ítélkezni minden olyan esetben, ahol
már az egyik érintett fél is toulouse-i polgár, sőt, némely esetben joghatóságukat teljesen
külső személyeken is gyakorolják, városon kívüli területeken, sokszor azok nemesein
is. Guy Foucois jelentése szerint számos esetben a gróf tisztviselői felett is bíraskodtak,
és kényszerítő erővel éltek.¹⁶ Guy Foucois *memoire*-jában számos olyan esetet sorol
fel, melyben a *consulok* gyakorlatilag meggátolták a gróf tisztviselőit, hogy feladatuk
teljesítése érdekében éljenek jogaikkal.¹⁷

A dokumentumokból kitűnik az is, hogy a városi vezetés gyakorta igyekezett „megrö-
vidíteni” a *vicarius* s ez által a gróf kasszáját a perekben kirótt büntetéspénzek kapcsán.¹⁸

A szerző mindezekon felül azzal is vádolja *consulokat*, hogy azok csak saját *nota-*
riusuk által írt szerződést fogadnak el bizonyítékul, ítéletük kimondása után pedig az

¹⁵ HGL, t. VIII. cc. 1375–1378.

¹⁶ „(...) *consules Tholosani citant ballivos domini comitis, si sibi non pareant in suis mandatis quibuscumque, ut apud Tholosam veniant responsuri coram ipsis, et si ipsi bajuli domini comitis ad mandatum eorum non venerint, consules pignorant homines domini comitis de diocesi Tholosana, et extra diocesim Tholosanam in terra domini comitis, in nullo culpabiles, sub balliviis dictorum ballivorum in terra domini comitis constitutos.*” (ibid. c. 1375). Abban az esetben, ha azok nem engedelmessé válnak, „*si non veniant, destruunt bona ipsorum*”. Ez történt a gróf közvetlen vazallusával, Bertrand de Comminges-el is „(...) *castrum Bernardi convenarum, quod est de feodo domini comitis funditis destruxerunt* (...)” (Ibid. c. 1375).

¹⁷ „(...) *consules non permittunt quod vicarius banniat sive sesiat bona alicujus accusati vel capti, donec fuerit condemnatus, licet persona sit suspecta et crimen sit tale, per quod bona ipsius domino comiti incidant in commissum, et ita datur oportunitas delinquenti subtrahendi bona sua mobilia, et sic privatur dominus comes jure suo. – Item consules non permittunt, quod vicarius intersit inquisitionibus, quas ipsi faciunt super criminibus, cum bona delinquentium domino comiti debent incidere in incursum, et sic privatur plerumque dominus comes jure suo. (...) consules non permittunt, quod ad dominum comitem ab eorum sententiis appelletur, nec ipsas appellationes reciperent, quascumque contra sententiam rationabiliter a gravato, contra quem fertur sententia, possit opponi.*” (HGL t. VIII. c. 1377).

¹⁸ „*Item quando dominus comes monetam suam facit Tholose et vult ac precipit quod communiter mittatur in villa Tholose et terra et penam imponit, consules penam illam, quando commissum est, exigunt et levant ad opus sui, nec volunt quod vicarius aliquid exigit nomine domini comitis, et breviter dicunt et pro certo asserunt, quod dominus comes in civitate Tholose solum habet et habere debet de simplici clamore V solidos, de ictu usque ad effusionem sanguinis LX solidos et in magnis criminibus incursum.*” (Ibid. c. 1377).

érintetteket nem engedik a grófhhoz fellebbezni. Ez utóbbi a gyakorlatot tekintve teljesen megalapozatlannak tűnik.¹⁹

Hasonlóan elfogult lehet a szerző, amikor arról ad számot, hogy a *consulok* megakadályozták a gróf embereit a házasságtörés büntetésében. Itt valóban egy súlyos vétekről van szó a dél-francia szokásjog szerint, ám eljárás csak abban az esetben indítható a fenti gyakorlatban, ha az illetőt házában érték tetten.²⁰ Természetesen a vétség még ebben az esetben is körülményesen bizonyítható. Okunk van azonban kételkedni azért is, mert a IX. Lajos, illetve Poitiers-i Alfonz által az egykori toulouse-i grófságba küldött *enquêteur*-ök (*inquisitores*) jegyzőkönyvei tucatszámra említenek hasonló vizsgáléseket a király funkcionáriusai részéről.²¹

Mindenesetre az elkészített *memoire*-t alapul véve a gróf válasza határozott, szinte fenyegető volt. A fent említett estekben a jogsértés megszüntetését követelte *vicarius*-ától és a *consuloktól*. Azzal, hogy nem ismerte el a hivatalban lévő *consulok* jogát utódaik megválasztására, mondván – egyébként helytelenül –, hogy ez előde idején sem volt érvényben, úgy tűnik, csak növelte az elégedetlenséget a városi vezetők körében.²²

Poitiers-i Alfonz taktikája rendelete utolsó soraiban lepleződik le világosan. Az addigi gyakorlat szerint (legalábbis a 13. században) a toulouse-i gróf rendelkezéseivel rendszerint a várost vezető testülethez fordult, hisz ez volt az egész közösség autonóm képviselője.²³ Ebben az esetben viszont a gróf egyenesen a városlakók összességéhez fordult rendelete kihirdetése kapcsán, útját állva ezzel annak, hogy a *consulok* egy független köztársaság módjára irányítsák a várost.²⁴

Válaszlépéséről mindenestre nem tudunk, úgy tűnik; a várost vezető testület belenyugodott az új status quo kialakulásába, legalábbis egy ideig, mikor is újból harcba szállhattak, kicsit kedvezőbb feltételek mellett, a korábban élvezett autonómia visszaállításáért.

1263–64-től jól dokumentálhatók az egész Francia Királyságban a keresztes hadjáratra való pénzügyi előkészületek. 1264-től Poitiers-i Alfonz is komoly finansziális igényekkel lép fel területeinek lakosaival szemben.²⁵ A városoktól *fuagium* formájában

¹⁹ Számos példát találhatunk erre: FOURNIER P.-F. és GUÉBIN, P.: *Enquêtes administratives de Saint Louis*, Paris 1954. 88, 104; FOURNIER P.-F. és GUÉBIN, P.: *Enquêtes administratives d'Alphonse de Poitiers*, Paris 1959. 124, 600.

²⁰ Néhány példával illusztrálva: *Les coutumes de l'Agenais*, éd. par: P. Ourlac, Paris 1980. t. I. 188, 241, t. II. 144; *Les coutumes de Montpellier*, éd. par: A. Gourdon, Montpellier 1978. 99.

²¹ FOURNIER, és GUÉBIN, *Enquêtes administratives de Saint Louis*, 229, 240, 260–263, 411; FOURNIER, és GUÉBIN, *Enquêtes administratives d'Alphonse de Poitiers*, 399–407.

²² „*Preterea, cum bone memorie R., quondam comes Tholose predecessor noster, tempore quo decessit esset in possessione vel quasi ponendi consules in civitate Tholosana, de qua possessione nos spoliastis minus juste, volumus et precipimus ipsam possessionem nobis restitui indilate.*” HGL, VIII. c. 1387.

²³ LIMOUSIN-LAMOTH i. m.

²⁴ HGL, VIII. c. 1387.

²⁵ MOLINIER, *La correspondance...*, II. doc. 223–229.,

próbálta meg begyűjteni a vállalkozásához szükséges hozzájárulást. A *consul*okkal a toulouse-i *sénéchal* ismertette megbízójának igényeit. Bár Alfonz nem határozott meg konkrét összeget semelyik városnak, ezzel szabadon biztosítva a felajánlás lehetőségét, aprólékosan utánajárt annak, hogy városai mekkora összeggel járultak hozzá az 1248–52-es keresztes hadjárat költségeihez (ez Toulouse estében még VII. Raymond kasszájába folyt be, igaz ő mégsem indult el a hadjáratra).²⁶ *Sénéchal*jainak kiadott utasításában kikötötte: ez alatt az összeg alatt szóba sem állhatnak a városi vezetéssel.²⁷

A toulouse-i *consul*ok válaszukban közölték, hajlandók egyébként igen magas összeggel (6000 livre)²⁸ támogatni urukat, ám ehhez egy listát is mellékeltek, melyben felteteleket szabtak.

Válaszában a gróf valamivel engedékenyebbnek bizonyult egyes kérdésekben, így a kezdettől (1249) fogva sérelmezett útvámokat illetően is hajlott némi kompromisszumra, annak ellenére, hogy erősen vitatta a követelés jogosságát.²⁹

„*Ordinatio*”-jának egy másik pontja abból a szempontból érdekes, hogy megtiltotta a *vicarius*nak a polgárok előzetes letartóztatását, különösképp akkor, ha kezessel bírnak, kivéve a tettenérés vagy a súlyos bűntény esetét. Ám még ez utóbbi a esetekben is biztosította a *consul*ok ítélkezési jogát.³⁰

Az inspiráció nyilvánvalóan bátyjától, IX. Lajostól jött, aki ezt már az 1254-es a déli tartományokat érintő rendeletében írásba foglaltatta.³¹ Alfonz tehát, úgy tűnik, itt is bátyja rendelkezési gyakorlatát követte egy bő évtizednyi késéssel.

Annak a jognak a visszaállítását, hogy a *consul*ok maguk választhassák utódaikat, kategorikusan visszautasította.³²

²⁶ *Ibid.* I. bev. tanulmány XLI.

²⁷ MOLINIER, *La correspondance...*, II. doc. 228.

²⁸ *HGL*, VIII. cc. 1553–1555.

²⁹ „(...) *de pedagogiis ita offerimus pro domino comite, quod cives Tholosani sint immunes a pedagio de proventibus et exitibus terrarum et vinearum suarum propriarum, quas habent infra decos Tholose civitatis, et insuper de omni eo quod deferetur ad civitatem Tholose ad usus civium*(...) *quod tempore guerre dominus comes bone memorie et multi barones de partibus Tholosanis concesserunt civibus Tholosanis immunitatem pedagogiorum, post pacem vero factam pedagogia sua in statum pristinum reduxerunt, et prefatus dominus comes in pacifica possessione perceptionis pedagogiorum fuit per longum tempus. Et cum dictus dominus comes esset in partibus Provincie magnis et caris et periculosus negociis occupatus, cives Tholosani immunitatem dictorum pedagogiorum violenter usurpaverunt et paxeriam ipsius domini comitis valde utilem et fructuosam, quam habebat apud Verdunum, in magnum oprobrium ipsius domini comitis destruxerunt, et nichilominus (!) per dominum comitem qui nunc est super dictis pedagogiis facta est certa ordinatio, cui petitio ista est contraria.*” (*ibid.* cc. 1558–1559).

³⁰ „(...) *offerimus, quod vicarius non possit capere aliquem civem Tholose in civitate Tholose, qui velit dare fidejussorem, nisi pro tali facto, pro quo debeat amittere vitam vel membrum, et tunc si contingat illum captum judicari, consentimus quod judicetur per vicarium et consules.*” (*Ibid.* c. 1559).

³¹ SIVÉRY, G.: *Saint Louis*, Paris 1983, 537.

Érdekes Alfonz hajthatatlan álláspontja a pénzverést illetően is.³³ A *confirmatio monnaetae* gyakorlata ti. nem volt ismeretlen Toulouse közvetlen környezetében. Albi-ban és Narbonne-ban a városi polgárság ki tudta harcolni, éppen a szóban forgó évtizedben, hogy legalább annyiban ellenőrizze a pénzkibocsátást, ami garantálta számára a helyi pénz értékállóságát.³⁴

Végül két olyan esetet említhetünk, ahol a gróf jóváhagyta a *consulok* egyébként teljesen jogos kérését. A toulouse-iak közötti peres ügyekben a *consulok* továbbra is alkalmazhatták a szokásjogot, illetve büntetőperekben a felek választhattak a *vicarius* vagy a *consulok* bírászkodása közt.³⁵

Az egyes engedmények ellenére is jobbára negatív választ adó „*Ordinatio*”, úgy tűnik, mégis kielégítette a várost vezető testületet. Válaszukban a *consulok* elkötelezték magukat a 6000 tours-i font folyósítása mellett (az összeg megegyezett La Rochelle hozzájárulásával), annak az elkerülésére pedig, hogy a precedensből törvény váljék, hangsúlyozták azonban, hogy nem kötelezettségből „*sed spontanea voluntate*” teszik ezt (számos más város hasonlóképpen járt el).³⁶

Az ígért összegből, melyet három részletben kellett befizetni, 1268-ig azonban semmi se folyt be a gróf pénztárába;³⁷ noha a *consulok* kivetették a külön erre a célra szolgáló adót (*collecta*).³⁸ Ekkor Poitiers-i Alfonzot egy nem várt körülmény segítette a *consulok*-kal való konfliktusában.

A város feletti politikai hatalomért való küzdelemben az 1250-es évektől kezdve egyre erőteljesebben hallatták hangjukat a *consulokkal* szemben a vezetésből rendre kimaradó céhek. 1268-ban követeléseiket, melyek alapján korlátozni akarták a *consulok* hatalmát, eljuttatták Alfonz egyik legbefolyásosabb toulouse-i képviselőjéhez, Sicard

³² „(...) *super articulo de quo dicitur esse factum per dominum comitem bone memorie publicum instrumentum super recognitione (!) consulatus, quem dicunt pertinere ad communitatem ville Tholose, responsio: Non creditur quod dictum instrumentum de consciencia domini comitis bone memorie fuerit factum, sicut in petitione consulum continetur, nec in dicto instrumento sigillum prefati domini est appensum.*” (HGL, t. VIII. c. 1557).

³³ „*Mirandum est quia de moneta domini comitis, que pleno jure ad ipsum pertinet et ad predecessores suos et semper pertinuit sine cujusquam consorcio, volunt consules ordinare, maxime cum nunquam in regno Francie ab aliquibus dominis qui monetam habent istum fuerit per eorum subditos postulatum.*” (ibid. cc. 1557–1558).

³⁴ BIGET, i. m. 334–337; BISSON, Th.: „*Confirmatio monnetae à Narbonne au XIIIe siècle*”, *Annales du Midi* (1965), 52–59.

³⁵ HGL, VIII. c. 1559.

³⁶ Ibid. c. 1561. A többi város így La Rochelle hozzájárulására ld.: BOUTARIC, E.: *Saint Louis et Alphonse de Poitiers*, Paris 1870. 309–313.

³⁷ Annak behajtására sürgeti Alfonz *sénéchalját*: MOLINIER, *La correspondance...*, 244.

³⁸ HGL, VIII. c. 1610.

Alemanhoz.³⁹ Ebben az esetben a város lakosságának egy jó része is felsorakozott mögöttük.

Alfonznak nem is nyílt volna jobb alkalom a közbeavatkozásra. Válaszlevelében gyors intézkedésekre utasította a *vicariust* és Sicard Aleman.⁴⁰ Rendelkezése szerint a hivatalukból távozó *consuloknak* és városi pénztárosoknak egy 48 *prud'homme*-ből álló bizottság előtt kell elszámolniuk bevételeikkel és kiadásaikkal. A *peagiumokat* és *leudeöket* (az utóbbi az útvám egy másik formája) az 1229-es összegben kell a továbbiakban beszédni.⁴¹ Az utóbbiakra azért volt szükség, mert sok esetben a város továbbra is fenntartotta az útvámot, melyet más földesuraktól megszerzett, csak éppen azok összegét megemelte. Sürgette továbbá, hogy minden szerződés a felek jelenlétében a *vicarius* jegyzője által legyen írásba foglalva, hogy azok később ne változtathassanak rajta.

Alfonz külön kérte a városi jogkönyv megszerkesztését a *consuloktól* (ez az első egyértelmű kezdeményezés Capeting részről) a további nézetkülönbségek elkerülése végett. Levele végén a gróf visszatért a korábban már hangoztatott kéréséhez, hogy tudniillik rendelkezéseit és a *consulokkal* való vitájában képviselt saját álláspontját a városháza előtti téren hirdessék ki mindenki számára. Mindezt Alfonz már sokkal több sikerrel tette meg, maga mögött tudva a város lakosainak jó részét. Hogy az ígért pénzösszezből mennyi folyt be végül Alfonz pénztárába, nem tudjuk, annyi mindenesetre bizonyos, hogy egy része igen.⁴²

A gróf 1270-ben indult el Aimargues felé, útközben megállt és két hétig időzött Toulouse-ban. Itt tartotta utolsó parlamentjét, melyről azonban semmilyen jegyzőkönyv vagy más dokumentum nem maradt ránk. 1271-ben bekövetkezett halálával a helyzet annyiban változott, hogy Toulouse grófja Alfonz gyermektelen házassága miatt immár maga a francia uralkodó, III. Fülöp lett.

Az uralkodó és a városi vezetés közti viszony, noha III. Fülöp láthatóan elődje politikáját folytatta, mégsem tűnt olyan feszültnek, mint Poitiers-i Alfonz esetében. Mutatja ezt az a tény is, hogy III. Fülöp uralkodásának tizenöt esztendeje alatt hat ízben látogatott Toulouse-ba, s a város, valamint vele együtt az egész toulouse-i grófság (így pl. Narbonne) hangsúlyozott szerepet kapott a király délvidéki politikájában, különös tekintettel az Anjou Károly által szorgalmazott aragón háborúra és annak előkészületeire.

³⁹ Alfonz gyakorta alkalmazott speciális megbízásokra (pl. *enquêteur* minőségben) a közigazgatási rendszerében egyébként külön tisztséggel nem bíró egyéneket. Ezek közül az egyik legfontosabb volt Sicard Aleman. Személye azért is érdekes, mert Pons Astoaud mellett csak ő volt egyedül, aki és akinek családja még a Raymondokat szolgálta, Alfonz mégis feltétlen bizalommal viseltetett irántuk (LIMOUSIN-LAMOTH, *i. m.* 310., 321–324; WOLFF, *i. m.* 290).

⁴⁰ HGL, VIII. cc. 1661–1663.

⁴¹ HGL, VII. c. 562. A tagokat alkerületenként négyet, a gróf *vicarius*a jelöli ki.

⁴² BOUTARIC, *i. m.* 330.

Az uralkodó, bár tartott egy esetleges toulouse-i ellenszegüléstől, uralkodása kezdetekor a carcassone-i *sénéchal*, Bertrand de Cohardon által levezenyelt „*saisimentum comitatus tholose*” nyugodt körülmények között zajlott le.⁴³

A város polgárai újbóli hűbéresköt tettek az 1272-ben Toulouse-ba látogató uralkodó előtt. S bár Fülöp megerősítette őket addig szerzett szabadságaikban és jogaikban, ez a formula általánosabbnak tűnik annál, semmint hogy komolyan kellene vennünk. A későbbi események szintén ezt látszanak igazolni.

III. Fülöp kezdeti törekvése nyilvánvaló volt: igyekezett tisztázni a város politikai és jogi helyzetét, első intézkedései is ez irányba hatottak. 1272-es rendeletében előírta minden negyven évnél korábbi, környékbeli földesurak által állított Toulouse-on kívüli útvám eltörlését (a város kereskedőinek nem kis öröme), ugyanakkor a toulouse-iaktól követelte minden olyan birtok visszaadását, melyet az utóbbi húsz évben szereztek a gróf rovására.⁴⁴

A *consulok* különleges kérésének tett eleget az uralkodó azzal, hogy 1273-ban védelmet ígért az egyházi személyek igazságtalan követeléseivel szemben.⁴⁵ Az e mögött rejlő *consuli* kérés konkrét okát azonban nem látjuk tisztán.

Királyi kezdeményezésére indult az a vizsgálat is 1274-ben, melynek célja a *consul*-választás egykori, 1249 előtti módozatainak tisztázása volt.⁴⁶ Jellemző, hogy Poitiers-i Alfonz annak ellenére mellőzte a *consulok* saját utódválasztásának gyakorlatát, hogy hasonló vizsgálatot nem folytatott le.

Szintén előnyösebb helyzetbe kerül a város azzal az uralkodó Parlamentje által 1277-ben hozott rendelettel, mely eltörölte a Poitiers-i Alfonz által a városkapuknál 1251-től kirótt vámot, mely elvileg minden kereskedőre érvényes volt, akár befelé, akár kifelé menet. Ezentúl a kis mennyiségben (*per minutos partes vel pecias*) a városba érkező árura semmilyen vámot nem lehetett kivetni. Érvényes maradt viszont a vám minden nagy mennyiségben behozott, vagy tranzit árura.⁴⁷

Igaz, hogy a király és Parlamentjének intézkedései sok tekintetben a *consulok*nak kedveztek, a *vicarius* és a városi vezetés között továbbra is feszült maradt a viszony. Bizonyítják mindezt az 1279-ben mindkét részről III. Fülöpnek címzett panaszlevelek.⁴⁸ Az uralkodó levelei néha egymásnak ellentmondóak, máskor meglehetősen álta-

⁴³ LANGLOIS, Ch.-V.: *Le règne de Philippe III le Hardi*, Paris 1886, 86. Városi lázadások a grófság területén, ha kis számban elő is fordultak (Agde, Albi, Cahors), egy esetben sem a királyi hatalommal fordultak szembe (*ibid.* 249–250).

⁴⁴ „(...) volumus, quod nobis placet ut predicti cives dicta feuda militum, ab eisdem ante XX annos ultimo precedentes licite acquisita, teneant & possideant pacifice & quiete.” (HGL, X. cc. 120–121).

⁴⁵ „(...) a molestis et injuris, quas prelati et alie persone ecclesiastice vobis inferre et intulisse [dicuntur], vos feceremus defendi(...)” (*ibid.* c. 124).

⁴⁶ Ez az anyag a város 1249 előtti történetére vonatkozóan egy igen fontos forrás, id.: LIMOUSIN-LAMOTH, i m.

⁴⁷ HGL, X. cc. 147–148.

⁴⁸ HGL, X. cc. 153–161.

lánosak voltak (ebben a tekintetben Poitiers-i Alfonz mindenképp alaposabbnak bizonyult). Az uralkodó rendszerint mindkét félnek igazat adott konkrét panaszai emlegetésekor. Így, a *consuli* reklamációra válaszul felhívta a *vicarius* figyelmét arra, hogy elsősorban saját és elődei rendeleteivel, valamint a toulouse-i szokásjoggal összhangban kell cselekednie (a kettő közti számos ellentmondás miatt nem nagy segítség). Konkrét esetekben Fülöp ragaszkodott az előzetes letartóztatás elhagyásához. Megtiltotta, hogy „rendőrségi” problémával a *vicarius* foglalkozzék (ez régóta a *consulok* illetékességébe tartozott), hogy a továbbiakban már csak gyanú esetén is súlyos bírságokat rójon ki házasságtörés miatt, hogy a városi szokásjoggal ellentétben kardrántásért, ködobálásért (melynek következtében senki nem sérült meg) öt-tízszeres bírságot rójon ki. Sürgette továbbá az uralkodó, hogy a *vicarius* tekintsen el kétes hírű, vagy alkalmatlan jegyzőinek (*notarius*), illetve bírónak (*bail*) alkalmazásától.⁴⁹

Elutasította viszont Fülöp a *consuloknak* azt a kérését, hogy a városi adót a király pénzverőire, ill. városi földeket vásárolt egyházi személyekre is kiterjesszék.

A *vicarius*nak adott válaszában Fülöp intézkedéseket foganatosított az ellen, hogy a városi magisztrátusok meggátolják őt és embereit a városi fegyverviselést érintő büntetések behajtásában. Külön kitért az uralkodó, tisztségviselője által hozott példa nyomán, a zsidók feletti királyi bíraskodás kizárólagos jogára. A későbbi gyakorlat szempontjából külön érdekes az, amit itt látunk először leírva, hogy ti. a *consuloknak* pénzügyi tevékenységükről a király embere, lehetőleg a *vicarius* előtt kell elszámolni.⁵⁰ Ez már a városi autonómiának a korábbiakban elképzelhetetlen mértékű csorbítását jelenti.

Mint láthattuk, a fent említett esetekben, talán a legutóbbit kivéve, jobbra aprónak látszó döntések születtek. Úgy tűnik azonban, az 1280-as évektől felgyorsultak az események. Az 1283-ban Nîmes-be, majd Toulouse-ba látogató III. Fülöp már konkrét elképzelésekkel érkezett a városi autonómiát érintő nagyobb horderejű kérdésekben.

A *consul*választásról folytatott vizsgálatot követően az uralkodó a hivatalt viselő *consulok* számát 12-re csökkentette, előírva, hogy azok kétszer 12 jelöltet állíthatnak (kettőt kerületenként). Az egy-egy *consul* által jelölt két személyből választ egyet a *vicarius*, miután saját hatáskörébe illeszkedően megvizsgálta azok választhatóságát.⁵¹ Ha a kettő közül egy sem felelt meg a király emberének, akkor ő maga nevezhette ki a kerület képviselőjét.⁵²

Ez a kompromisszumos megoldás maradt később érvényben egészen a 15. század végéig. Nem történt viszont döntő változás a *consuli* listákon, a 14. század első feléig szinte ugyanazok a családok, személyek szerepelnek bennük.

⁴⁹ HGL, X. cc. 154–155.

⁵⁰ HGL, X. c. 161.

⁵¹ Így például a egyéves hivatalviselés befejeztét követő három évig nem jelöltethette magát senki.

⁵² HGL, t. X. cc. 194–195.

Hosszú ideje tartó vita végére került pont akkor, amikor az uralkodó döntést hozott (a fenti esettel egy időben) a *vicarius* bíróságának megszüntetéséről.⁵³ Ezentúl csupán egy fóruma maradt a városi igazságszolgáltatásnak, a *consulok* által vezetett. Igaz, itt a *vicarius* elnökkölt, de nem bírói funkcióban.⁵⁴ A *consulok* által másodfokon is kihirdetett ítélet véglegesnek számított. Ahol viszont csak az egyik peres fél is városon kívüli volt, ott a *sénéchal* bírósága volt illetékes.

Itt érdemes egy rövid kitérőt tennünk, megemlítve a *sénéchal* szerepét a király és a város közti viszonyban. Mint ahogy azt a fentiek is mutatják, a *consulatus*nak inkább a *vicariusszal* voltak ellentétei, a *sénéchal*, mivel feladatköre is jóval szélesebb volt, kevésbé volt érintett a városvezetést érintő problémákban. Az 1272-től hivatalában lévő Eustache de Beaumarchais sem ebből a szempontból érdekes számunkra. Ő azonban elődjeivel ellentétben nagy figyelmet szentelt annak, hogy a király vagyonát a városon belül is gyarapítsa. Így számos házat, illetve malmot vásárolt a Saint-Sernain negyedben (Bourg) és a Garonne folyó partján. A Château Narbonnais (régí grófi palota, később a *sénéchal* székhelye és a király tulajdona) körüli telkeket felvásárolta, s ennek segítségével komoly építkezésekbe fogott annak kibővítésére. Tevékenysége azért is volt meghatározó, mert ezáltal a király emberei fizikai-katonai értelemben is jobban ellenőrizni tudták a várost.⁵⁵

A fentebb említettek alapján úgy tűnik, az 1280-as évek közepére Toulouse város autonómiája, valamint a királysággal fennálló viszonya szilárd formát kezdett öltetni. Ezt a folyamatot betetőzni látszik az a tény, hogy 1286-ra megszületett a városi jogkönyv (*Coutumes*), mely természetesen egy hosszú, nyugodtan állíthatjuk, több évszázados jogfejlődési folyamat eredménye.

Nem tartjuk ugyan feladatunknak a jogkönyv elemzését, hisz az a terjedelménél fogva is sokkal nagyobb volumenű munkának lehetne csak tárgya, ám vele kapcsolatban néhány megjegyzéssel feltétlenül tartozunk, már csupán azért is, hogy érdekeltes-sük, valóban egy korszakhatárhoz érkeztünk.

A városi jogkönyv elkészítésének igénye magától értetődően korábbi periódusra nyúlik vissza. Mégis érdekes, hogy sok más déli várossal szemben csak Poitiers-i Alfonz uralkodása idején vált feltétlenül szükségessé annak megalkotása.⁵⁶ Ennek okát két lényeges pontban tudjuk összefoglalni.

1. A Raymondok idejében a város autonómiaszerezési lehetőségei sokkal kedvezőbbek voltak annál, minthogy azokat az írott jog formájában esetlegesen „gúzsba kössék”.

⁵³ HGL, X. c. 196.

⁵⁴ Természetesen továbbra is a *vicarius* bíraskodott a király embereinek pereiben, ill. akkor is, ha a *consulok* és egy városlakó közt indult peres eljárás.

⁵⁵ DOSSAT, Y.: „La Restauration du domaine du roi par Eustache de Beaumarchais sénéchal de Toulousin et de l' Albigeois” in: *Actes du 96e Congrès National des Sociétés Savantes*, Toulouse 1971, 261–324.

⁵⁶ Már a század első évtizedeire megszületett Montpellier, Marmande, Nîmes, Alès jogkönyve.

2. Poitiers-i Alfonsz közigazgatási rendszere olyan hatékonyan működött (általánosan elfogadott vélemény, hogy a római uralom óta Toulouse és környéke hozzá fogható nem ismert), hogy ebben az esetben a város vezetői már nem tudták mellőzni vélt vagy valós jogaiknak pontos dokumentációját.

A kezdeményezés, mint láthattuk, 1268-ban mégis Poitiers-i Alfonsz részéről érkezett, akit már valószínűleg fárasztott, hogy a városi vezetők szokásjogukra hivatkozva, számára sokszor képtelennek tűnő helyzetekben szálltak szembe tisztségviselőivel.

III. Fülöp ismételt bátorítására (1272) és vélhetően saját érdektől vezérelve a városi vezetés 1275-re elkészítette a jogkönyvet. Érdekes, s ennek okát nem tudtuk kideríteni, hogy annak másolatát (tekercs formájában) csak 1283-ban, azaz nyolc évvel később küldték el az uralkodóhoz jóváhagyásra. Királyi részről lassította azonban az eljárást az aragón háború, majd az uralkodó 1285-ben bekövetkezett halála. Igaz, hogy az ünnepélyes kihirdetésre ezért csak 1286 februárjában került sor, a végleges szöveg kialakításában IV. Fülöpnek és tisztségviselőinek nem volt szerepük.

Meglepő viszont, hogy III. Fülöp sem módosított sokat a *consulok* által javasolt szövegen.⁵⁷ Vonatkozó források hiányában természetesen biztosat nem állíthatunk, mindenesetre elképzelhetőnek tartjuk: az 1275 és 1283 közti periódusban már folytak egyeztető tárgyalások „alsóbb szinten”, azaz a *vicarius* és a *consulok* közt.

Ahogy azt már említettük, a jogkönyv elkészültével a városi fejlődés mindenképp egy korszakhatárhoz érkezett. A dokumentum megléte azt az előnyt jelentette, hogy a helyi szokásjogot és a város által hosszú harc árán megszerzett privilégiumokat egy írásos összefüggő dokumentumba sikerült átmenteni, mely a későbbiekben jól használható hivatkozási alapként is szolgált. Ugyanakkor hátránya is épp az előbb említett írásos formából fakadt: a városi jog elveszítette ugyanis evolutív tulajdonságát, s ezentúl bármilyen azon eszközölendő változtatás a város és a királyi hatalom közti politikai egyensúly függvénye lett. Az uralkodó értelmezési elsőbbsége pedig azt eredményezte – mint ahogy arra a későbbiekben számos példa van –, hogy a francia király, azt eredeti szándékolt tartalmától megfosztva, saját céljainak megfelelően (is) alkalmazta.

Ennek igazolására csak egy mozzanatot említenénk. Tíz évvel a városi jogkönyv megszületése után egy névtelen szerző tollából megszületik annak első jogi értelmezése (*Commentaires*). Szerzője⁵⁸ szemében a városi jogkönyv megszületése egy múltbéli folyamat utolsó állomása, annak szerkesztői pedig nem mások, mint „tejivók, akik sokkal inkább alkalmasak arra, hogy szöveget áruljanak, minthogy a jogot értsék”.⁵⁹ A különböző értelmezési lehetőségeket kutatva véleménye már IV. Fülöp legistáit idézi: „*Voluntas domini regis in regno suo facit jus*”.⁶⁰

⁵⁷ Néhány aprónak tűnő módosítás mellett lényeges viszont hogy Fülöp fenntartotta magának az értelmezés elsőbbségét (GILLES, i. m. 22).

⁵⁸ Gilles feltételezése szerint a toulouse-i egyetem egykori joghallgatója (GILLES, i. m. 18.).

⁵⁹ OURLIAC, P.: „Les Coutumes de Toulouse”, *Journal des Savantes* 1971. 216.

⁶⁰ GILLES, i. m. 171. Ismert, hogy hasonló állásponton van a legisták mellett a kortárs Philippe de Beaumanoir is.

A fentebb említettekkel együtt tehát úgy látjuk, hogy míg a jogkönyv egyszerre egy sajátos toulouse-i partikularizmusnak az utolsó bástyája, mérőföldkönek számít a város politikai és jogi integrációja szempontjából is. Toulouse tehát egy korszakhatárhoz érkezett, amit megerősíteni látszik számos más tényező is, a városvezetés és a királyi hatalom kényes viszonyán kívül. Az 1229-ben politikai döntés következtében létrehozott toulouse-i egyetem egyre nagyobb számban biztosította jogászok, legisták támogatását IV. Fülöp számára. Az 1290-es évek guyenne-i háborúi pedig már nem csupán katonai és finansziális segítséget igényeltek a várostól. Kézművesipara komoly megrendeléseket kapott az uralkodótól a királyi csapatok ellátására. A 13. század végére Toulouse a Francia Királyság szerves részévé vált.

László Gálffy

LES RAPPORTS ENTRE LES CONSULS DE TOULOUSE ET LE POUVOIR CAPÉTIEN (1249–1286)

Dans notre étude, nous avons analysé une période de transition dans l'histoire de la ville de Toulouse. La mort du dernier comte de la maison raimondine (1249) annonça un rapprochement progressif de Toulouse et la monarchie capétienne. Cependant, une atmosphère de méfiance marquée par des controverses successives, s'est installée entre le nouveau comte, Alphonse de Poitiers et les capitouls de Toulouse. Une administration de plus en plus efficace, instaurée par Louis IX et son frère ignorait les démarches confidentielles que les dirigeants de la ville ont connues sous le règne des derniers Raimondins. Pourtant les deux parties étaient obligées de trouver un plan commun; le comte ayant des exigences fiscales lourdes, les consuls de Toulouse étant intéressés par la conservation de nombreux privilèges et de franchises de la ville. Le règne de Philippe III le Hardi, marqua déjà une collaboration plus fructueuse entre les capitouls et le roi de France. Il est tout de même plus important que les franchises urbaines sont renégociées et confirmées durant cette période grâce à une coopération plus laborieuse entre les deux parties. La naissance des coutumes de Toulouse en 1286 marqua la fin de cette période de passage, représentant à la fois les derniers remparts des anciennes franchises toulousaines et l'intégration de Toulouse dans le domaine royal.

MÁGIA, RONTÁS ÉS BOSZORKÁNYSÁG MARCHIAI JAKAB PRÉDIKÁCIÓIBAN

Ismeretes, hogy a boszorkányokról kialakított kép a késő középkorban nagymértékben megváltozott. A boszorkányokkal kapcsolatos nézetek csak a 15. század végén nyerték el végső formájukat. Ezt a változást írta le többek között Norman Cohn és Carlo Ginzburg.¹ Cohn szerint ez a változás elsősorban abban állt, hogy egységes boszorkányhitté kezdett összeállni négy korábbi különálló képzet: az éjszakai lovaglással, a strixekkel, a vérváddal és a maleficiummal kapcsolatos elképzelések. Az átalakulás másik fontos eleme az volt, hogy míg korábban, amint azt a *Canon episcopi* című 9. századi egyházi jogi gyűjtemény és Prümi Regino is tanúsítja, a különféle hiedelmeket csupán a képzelet szüleményének tartották, addig a 14. századtól egyre terjedt az a felfogás, hogy a boszorkányok éjszakai utazásai és az orgiák, amelyeken részt vesznek, a valóságban is lezajlanak.² Ez a változás, amely a VIII. Ince pápa által 1488-ban kiadott *Summis desiderantes* című bullában vagy Heinrich Kramer és Jakob Sprenger (Institoris) inkvizítorok *Malleus maleficarum* c. munkájában (1486) is megmutatkozik, alkotta az egyik előfeltételét a boszorkányüldözés kialakulásának. Ginzburg, kétségbe vonva Cohn azon nézetét, hogy a korai kereszténységtől fogva a vérvád jelentené a folytonosságot, egyrészt azt emeli ki, hogy a nagy pestis következtében Dél- Franciaországban kirobbant, a leprások és a zsidók elleni pogromok során jött létre az összesküvés azon modellje, ami a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmek átalakulásában is fontos szerepet játszik, másrészt pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy az eretnekségek is démonizálva, illetve folklorizálva lettek.³ Arra a nézetre, mely szerint az éjszakai lovaglás a kelta és a germán hagyományban gyökerezne, továbbá a sámánisztikus kultuszok hatására vonatkozó koncepciójára e tanulmányban nem térek ki.

A ferences obszervancia prédikátorainak mágiával, a *maleficium*mal és a *vetulákkal* kapcsolatos felfogása azért érdekes, mert a boszorkányokról alkotott kép megváltozásának folyamatában a legutolsó szakaszban, a 15. század első felében alakult ki, és megvolt a maga szerepe ebben a változásban. Könyve végén Ginzburg is kitér arra, hogy a ferences obszervancia kötelékébe tartozó Sienai Bernardin, a kor nagy hatású

¹ COHN, N.: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*, Budapest 1994, 230–264; GINZBURG, C.: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Budapest 2003, 95. s. köv. Munkáikról jó összegzést nyújtanak Klaniczay Gábor idevágó tanulmányai. „Az orgiavádak nyomában”, in *A civilizáció peremén*, Budapest 1990, 194–208.

² *Regionis abbatis Prumiensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Ed. F. W. H. Wasserschleben, Lipsiae 1840, 335; COHN, i. m. 236. s. köv.

³ GINZBURG, i. m. 15–16, 95–118.

prédikátora hogyan kezdett a boszorkányok ellen prédikálni. Bernardin szerepét ezen kívül különféle feldolgozások, mint Bernadette Paton, Franco Cardini és Franco Morando munkái már kellően megvilágították.⁴

A korabeli ferencesesség másik ismert alakjának, a prédikátori és inkvizíciós tevékenységet egyaránt folytató Marchiai Jakabnak a boszorkányokkal kapcsolatos felfogása és az üldözésükben játszott szerepe azonban kevésbé ismert, jóllehet Marina Montesano *Super aqua et supra ventos ...* című nemrégiben megjelent munkája az ő személyével is foglalkozik.⁵ Amikor a következőkben azt vizsgálom, hogy Marchiai Jakab prédikációiban miként jelenik meg a boszorkányhit és a boszorkányok alakja, az a célom, hogy bemutassam: az itáliai ferences obszervancia miként járult hozzá a boszorkányokhoz fűződő hiedelmek átalakulásához, s a nem sokkal később megszilárdult boszorkányhithez viszonyítva milyen eltérő, átmenetinek tekinthető képzetek mutatathatók ki körükben.

A babonákkal, a varázslással és a boszorkányokkal Marchiai Jakab összefüggően és rendszeresen kifejtve a *Sermones dominicales* c. prédikációsorozatában a *De sortilegiis* és a *De factuchiis* című beszédeiben foglalkozott. (Rajtuk kívül a kiadatlan *Sermones quadragesimales*ban is található egy *De ydolatria et sortilegiis* címet viselő *sermo*, de ez szinte teljesen megegyezik a *De sortilegiis*-szel.)⁶ Mindkét beszéd kiindulópontja az, hogy a varázslás, a mágikus tevékenység egyértelműen a Gonosztól ered. Akik azt művelik, valójában őt szolgálják és bálványimádásban vétkesek. A varázslás különféle fajtáit felsoroló rész címe is erre utal: hány módon imádják az ördögöt? (*quot modis adoratur dyabolus*)⁷ Ennek a felfogásnak megfelelően szerzőjük a mágia gyakorlásának eredményét és következményeit egyértelműen negatívan értékeli, kiemelve, hogy az a hit elhagyásához, a szentségek profanizálásához vezet.⁸ A *maleficium*ot a Gonosz

⁴ MICCOLI G.: „La storia religiosa” in *Sl. II.: Dalla caduta dell' Impero romano al secolo XVIII*, coord.: R. Romano – C. Vivanti, Torino, 1974, 813–819; CARDINI, F.: „Hexenwesen und Volkskultur im Spätmittelalter an Beispielen aus der Toskana” in *Volkskultur des europäischen Spätmittelalter*, hrsg. v. Dinzelbacher, P. – Mück, H-D., Stuttgart, 1987, 73-; MORANDO, F.: *The Preacher's Demons. Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy*, Chicago – London, 1999; PATON, B.: *Preaching Friars and the Civic Ethos: Siena, 1380–1480*, London, 1992.

⁵ MONTESANO, M.: „*Supra aqua et supra ad vento*”. „*Superstizioni*”, *maleficia e incantamenta nei predicatori francescani osservanti (Italia, sec. XV)*, *Nuovi Studi Storici* 46. Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1999.

⁶ S. JACOBUS DE MARCHIA: *Sermones dominicales* (a továbbiakban: *SD*), intr., testo e note di Renato Lioi, vol. I–IV, Falconara Marittima, Biblioteca Franciscana, 1978–1982., vol. I. 419–435., vol. II. 476–486. A *Sermones quadragesimales*ben (*Vat. lat.* 7642., ff. 62v–65v) található beszédre: MONTESANO, i. m. 12.

⁷ *SD*, I. 426.

⁸ *De sortilegiis* (*SD* I. 419.): „(...) iste inimicus, postquam se elongavit a divina gratia (...) videns in celo non posse assequi voluntatem suae prave et crudelis adorationis ut esset equalis Deo et homo sibi genuflecteretur. Ideo per multas deceptiones mentibus [mentis] suis membris electos Dei nititur inducere in errorem, ut adoretur tamquam Deus, sive per decep-

működéseként könyvelték el, ugyanis a középkori egyházi felfogás szerint a természetfeletti való kapcsolat nem lehet semleges: ha az nem az egyház közvetítésével történik, akkor csak a démonokkal való cimborálás révén jöhet létre. Ezen mit sem változtat, hogy az ördög hatalma is Istentől származik, amint azt a szerző egy Ágoston-idézzel alátámasztva hangsúlyozza.⁹

Marchiai Jakab annak dacára is hangsúlyozza ezt, hogy – amint a *De sortilegiis* című beszédből kiderül – láthatóan tudatában van, hogy a varázslás (*incantatio*) általában a betegségek gyógyítása, gyermekek fogadásának elősegítése érdekében történik, tehát a mágikus gyakorlatok üzőinek nem feltétlenül szándéka a gonosz erőivel való együttműködés. Amint azt Paton megjegyzi, a 15. századi sienai prédikátorok egyetértenek abban, hogy a *maleficium*ot végzőt nem mindig rossz szándék vezeti, ugyanakkor elkerülhetetlen, hogy a Gonosz segítségét vegyék igénybe.¹⁰ Az ilyesfajta varázslások azonban Jakab *exemplum*ainak tanúsága szerint nemhogy hatástalanok, hanem egyenesen a visszájukra fordulnak. A varázslatok segítségével fogant gyermekek elkárhoznak, vagy éppen egy fekete macska ragadja el őket a keresztelőre menet, a farkasoktól ily módon megóvni igyekezett sertéseket azok mégis fölfalják.¹¹ A tanulság szerint az Istenhez való folyamodás egyetlen alternatíváját a gonosz erővel kötött paktum jelenti, ám az így nyert nyereség veszendő, és a Sátáné lesz.¹²

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a mágikus praxisnak, különösen, ha eredetét nézzük, nincs köze a keresztény irodalomban megjelenő démoni erőkhöz. Az más kérdés, amint azt a Carlo Ginzburg által is tanulmányozott friuli-i *benandanték* esete is mutatja, hogy az egyházi propaganda és az inkvizíció föllépése a folklór anyagát sikerrel diabolizálta.¹³ Richard Kieckhefer a késő középkori és a kora-újkor boszorkányperek anyagát tanulmányozva ugyancsak arra mutatott rá, hogy a kezdetben a perbe fogott személy gyógyító tevékenységéről és ártalmatlan mágikus praktikáiról egy hirtelen fordulattal a Gonosszal megvalósított kapcsolatra kerül a hangsúly.¹⁴ Ám Jakab *exemplum*aiból is

tiones ydolorum, sive incantationum divinorum et sortilegium.” *De factuchiariis* (SD II. 476.): „*Quia antiquus hostis humani generis semper appetit ascendere ad illam insanam elationem sue cece altitudinis, ut tamquam deus in solio sedeat et a cunctis in honore et adoratione habeatur. Ideo subripit per aliquas istigationes decipere mentem humanam, ut ab ea tamquam deus adoretur.*”

⁹ „(...) quia recipiunt demones semper potestatem a Deo et morbos inmictere, et ipsum aerem vitiandum, morbum reddere et perversis atque amatoribus terrenorum comodorum mala facta suadere.” SD I. 422. Ágoston szövege: *De divinatione daemonum* c. 5. n. 9. MIGNE, J.-P.: *Patrologia Latina*, 40, col. 586.

¹⁰ PATON, i. m., 294.

¹¹ SD, II. 480, 482.

¹² SD, II. 482.

¹³ GINZBURG, C.: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino, Einaudi, 1966.

¹⁴ GINZBURG: *I benandanti*, különösen: 142–197; KIECKHEFER, R.: *European Witch Trials: Their Foundation in Popular and Learned Culture, 1300–1500*, London, 1976, 73–75; BRE-

kitűnik, hogy a mágiának más, mindenekelőtt gyógyító funkciója volt. Az egyik arról beszél, hogy fiatal lányok szentelt ostyával mossák testüket, jótékony hatást várva tőle (de a szerző, profanizációt látva ebben, természetesen elítéli ezt a gyakorlatot). Egy másik példázat arról beszél, hogy egy lombardiai seprűs boszorkány gyógyító tevékenységet is végez.¹⁵

Természetesen a korabeli egyházi irodalom és az obszerváns prédikátorok sem látták egyneműnek a korabeli mágikus gyakorlatot és hiedelmeket, hanem olvasmányaik és tapasztalataik alapján különbséget tettek különböző formáik között, s a megítélésük sem volt egyformán szigorú. Paton megállapítja, hogy a 15. századi sienai prédikációk és traktátusok általában két csoportra osztják a boszorkányok és a varázslók praktikáit: a kíváncsiságból, elbizakodottságból (*curiositas*) eredő varázslásra és a *maleficiumra*.¹⁶ A *curiositas*ból ered az a fajta varázslás (*sortilegio*) ered, amelynek kellékei könyvek, mágikus jelek, tükrök, állati testrészek. Akik ezt űzik, többnyire valamelyest olvasott személyek, általában férfiak, akiket tudásvágy hajt, ám a gög bűnébe esnek, s megsértik az első parancsolatot. A *maleficiumot* űző viszont közvetlen környezetének árt, és többnyire nő. Az előbbiektől eltérően a *superstitiót* a leggyakrabban egyszerű tudatlanságból követik el (például az ostyával, annak csodatevőnek vélt hatása miatt végeznek különféle praktikákat), ezért az enyhébb megítélés alá esik.¹⁷

A már említett monográfiájában Marina Montesano úgy látja, hogy az obszerváns ferences prédikátorok szónoklataiból és írásaiból a hiedelmek és mágikus gyakorlat három fő csoportja bontható ki. Az első a nagyjából babonaságként értelmezhető *superstitio*, amelybe a *vana superstitio* (adott napokhoz fűződő hiedelmek: *dies fasti* – *dies*

MOND, C. – LE GOFF, J. – SCHMITT, J.-C.: *L'« exemplum »*, Turnhout, 1982, 103. Itáliában akad példa arra is, hogy a diabolizálás folyamata nem ment végbe, és a boszorkányszerű figurák megtartották eredeti ambivalens bőséghezó és ártó természetüket. Ilyen a szicíliai *dona di fuorák* esete is: HENNINGSEN, G.: „Kívülről jött hölgyek. Tündérek, boszorkányok és szegénység a korai modern Sziciliában”, *Világosság* 26 (1985), 784–785.

¹⁵ Az ostyával testüket mosó lányok: *SD* I. 434. A lombardiai boszorkány: *SD* I. 425. A gyógyítás területén a késő antikvitásban még egyenrangúnak mutatkozó két gyógyítási paradigmát Peter Brown elemezte. Az egyik a horizontális, egyenrangú kapcsolaton alapuló gyógyító tevékenység, amely megtanulható, a másik a hierarchikus, az egyházé, amely az ördögűzésben nyilvánul meg (BROWN, P.: *A szentkultusz*, Budapest, 1993, 135–158). Az 1428-ban Todiban feltehetően Bernardin beszédeinek hatására megégetett Matteuccia is a népi gyógyítók körébe sorolható (KIECKHEFER, R: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, University Press, 1989, 59–60). A per jegyzőkönyvéből is kiderül, hogy kikkel végzett *incantatiót*: *spiritatos ac fantasmata habentes, dolores patientes membrorum, dolores corporis patientes* (PERUZZI, C.: „Un processo di stregoneria a Todi nel '400.” *Lares* 21 (1955), 8).

¹⁶ PATON *i. m.* 286.

¹⁷ PATON *i. m.* 275–279. A szerző szerint a szerzetesek a *devotio* és a *superstitio* között sem azon az alapon tesznek különbséget, hogy az előbbi az absztrakt gondolatok tiszteletét, az utóbbi pedig ezen rítusok, szavak és képmások formájában történő fizikai reprezentációját jelenti, hanem inkább annak alapján, hogy a szakrális szavak és tárgyak hogyan és ki által fejtik ki hatásukat.

nefasti ellentétbe állítása, valamint a jó illetve baljós előjelekkel kapcsolatos elképzelések és hitbeli eltévelyedések (a hamis ereklyékbe és prédikátorokba vetett bizalom, a liturgikus tárgyak, gesztusok helytelen használata) tartoznak. A második a mágikus gyakorlat, amelynek a „művelt” mágia is része, de főként az *incantatio*, a *factura* (rontás), *sortilegio* tartozik ide; valamint a gyógyító és bőséghozó rítusok (halottak testrészeivel, fémek érintésével való varázslás, placentofágia, különféle mondókák, ráolvasások alkalmazása, amulettek készítése és viselése, szerelmi mágia). A harmadik a boszorkányság, amely, bár már egyre nagyobb hangsúly esik rá és ennek jegyében elkülönítik mind az *incantamentától*, mind a *sortilegiótól*, még nem önálló kategória, hanem a *maleficium*, valamint az *incantamenta* egyik fajtájaként írták le a prédikátorok.¹⁸

Marchiai Jakab beszédeinek tematikája és fölépítése azonban elüt a sienai irodalom hangsúlyaitól, és nem minden téren igazolja vissza Montesano egyébként nagy vonalakban jól alátámasztott, a ferences prédikátorokra általában jellemző megközelítését. A *De sortilegiis* és a *De factuchiariis* című beszédek egyrészt nem a fenti szempontok szerint épülnek föl, másrészt az anyagot nem kimondottan a rendszerezés igényével csoportosítják. Ez talán azzal magyarázható, hogy a prédikátor nem elméleti traktátust írt, hanem gyakorlati példák segítségével elrettenteni kívánt a varázslás és a mágia minden formájától. A *De sortilegiis* a következőképpen tagolódik.: 1.: Ki fedezte fel ezt e mérget (*a quo fuit inventum hoc venenum*), 2.: Hányféle módon imádják az ördögöt? (*quot modis adoratur dyabolus*) 3.: Mi módon büntetendők az azt művelők és a benne hívők? (*Qua pena plectendi sunt credentes et agentes*), 4.: Hányféle rossz fakad belőle? (*quanta mala inde procedunt*). A második rész nem fogható fel valamiféle rendszerezésnek, inkább olyan felsorolással van dolgunk, amelynek legtöbb tétele nem más, mint a mágia művelt és okkult formáit (*astrologi, horoscopi, mathematici, pitagorici, magici, illi medici qui ex malitia dyaboli sanant infirmitates*), továbbá az ókori pogányságból ismert jósök (*auruspices, augures*) figuráit tárja elénk. Ezek ismeretét későantik szerzők, a hivatkozások alapján mindenekelőtt Augustinus közvetítette. A lista megemlíti az éjszaka repdeső holt lelkekben, a halottak vad lovaglásában hívőket (*herodianiste*), valamint a *piromantici* körébe sorolva a Szent János napi tűzugrást is.¹⁹ Ugyanakkor a fentebb említett általánosító fogalmak (*incantatores, sortilegio, superstitio*) is szerepelnek benne, melyekhez a szerző rövid magyarázatokat fűzött. Ezek szerint az *incantatores* tevékenysége olyan varázslás, amely sebesülés, fájdalom vagy férgek okozta szenvedés ellen ráolvasást jelent, megolvasztott ólom, saruszíj, nád, fazékba tett forró hamu alkalmazásával, valamint a „*tre boni fratri per la via...*” kezdetű mondóka ismétlésével.²⁰ A *sortilegio* művelői varázslói tudományuk segítségével a jó-

¹⁸ MONTESANO, i. m. különösen: 98, 121.

¹⁹ A felsorolás: SD I. 426–431; tűzugrás: „(...) *vel in festo Sancti Ioannis Baptistae transeundo hinc inde flammam.*” (SD I. 427); vö.: BURKE, P.: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest 1991, 232–233.

²⁰ „(...) *incantatores, qui incantant verbis vel cum plumbo liquefacto in olla, vel cum corrigia, vel cum arundine ad lumbos, vel cum pignatta in capite de cinere calida, vel ad vermes, vel*

vőbe néznek: az *apostolorum sortes* alkalmazásával, könyvek, a Biblia felütésével próbálnak a jövőbe látni.²¹ A *superstitiosi* varázsserejű tárgyakat, amuletteket használnak és készítenek.²² Ez utóbbi megállapítás nem illeszkedik Montesano csoportosításába, aki az ilyenfajta tevékenységben tágabban az *incantamenta*, szűkebben a *sortilegio* megnyilvánulását látja.²³

Ami pedig a sienai szerzők írásaiból kirajzolódó felosztást illeti, az Jakabénál elmosódottabb; részben hasonlít arra, részben eltér attól. A *curiositas* esetében az intellektuális kíváncsiságból eredő, és valamiféle olvasottságra, írott hagyományra támaszkodó varázslásra Jakab kevés figyelmet fordított; az a *De sortilegiis* említett második részének (*quot modis adoratur dyabolus*) felsorolásán és rövid meghatározásain kívül mindössze a *De factuchiariis* első részében kerül szóba.²⁴ A *sortilegiót* ugyancsak az intellektuális varázslás körébe tartozónak tartja: művelői a tudomány segítségével néznek a jövőbe; az említett felsorolás több tétele is az ókorig visszamenő okkult hagyományra utal.²⁵ Prédikációiban ellenben sokkal tágabb tér nyílik a *maleficium* körébe utalt jelenségeknek: mind a két beszéd *exemplumainak* döntő része velük kapcsolatos.

A *De factuchiariis* jóval gazdagabb értesülésekkel szolgál a varázslással és a boszorkánysággal kapcsolatban. Kiindulópontja az, hogy a Gonosz megtévesztő tevékenysége négy *malitiában* nyilvánul meg: *sompniorum illusio*, *maleficiorum operatio*, *vetularum deceptio*, *ficta veritatis demonstratio*. A beszéd az első három téma alapján tagolódik, míg a negyedik kifejtetlen marad.²⁶ Az első rész sorra veszi, mi okozhatja az álmokat, amelyek az embert becsapják, a második azt tárgyalja, hogy a varázslók és a boszorkányok működésének milyen fajtái léteznek, a harmadik kifejti, hogy az idős kor kedvez az efféle tevékenységeknek. Erre a részre, amely már külön tárgyalja a *vetulákat*, még visszatérünk. A legterjedelmesebb, egyben a népi hiedelmek és mágikus praxis tanulmányozása szempontjából a leggazdagabb értesülésekkel a második, példázatokban gazdag rész, szolgál,²⁷ amely a *maleficiorum operatio* címet viseli. Ami a hiedelmek és a mágikus gyakorlat konkrét formáit illeti, az első, az *errorum superstitione*

ad dolores et ad vulnera hominum, vel ad bestias, ut non commendatur a lupo, vel a tre boni frati per la via quia et huiusmodi." (SD I. 427).

²¹ „*sortilegii (...) 'qui sub nomine fictae religionis per quasdam quas sanctorum seu apostolorum, vocant sortes divinationis scientia profitentur; aut per quarum cumque scripturarum [inspectionem] futura promittunt(...)'*" (SD I. 428–429).

²² „*superstitiosi, portando brevia in cartis innatis et characteribus et nominibus ignotis cum filo virginis (?) vel apponendo aliquid super altare, vel cum multiplicatione crucis, vel apportare herbas, radices, ferrum, lapides mirram, incensum, argentum, vinum, ossa mortuorum vel animalium.*" (SD I. 429).

²³ MONTESANO, i. m. 56–57, 80–87.

²⁴ „*propter subtilitatem intellectus*" (SD II. 476); érthető, hogy a téma feltűnik a *De influentiis constellationum*ban (SD I. 440–441).

²⁵ SD, I. 426–431.

²⁶ SD, II. 476.

²⁷ SD, II. 479–485.

című alrészben kívül alig tartalmaz többletet, a szerző szinte csak futólag említi az igen kurta *maleficiorum malignatio* alrészben a viharkeltést, illetve *false efficacie illusio* alrészben a gyógyítást. Így voltaképpen a *maleficium* fogalma alá sorolódnak a *superstitio* különböző formái, azaz úgy vehetjük, hogy a prédikátor szemében szinonimák voltak.

Amint azt az egyes példákból is látni fogjuk, a *superstitio* Jakab szemében jobbra mágikus és gyakorlati, ám többnyire nem ártó szándékkal véghezvitt cselekmény, azt azonban mindig megemlíti, ha az a szent tárgyak, terek, szimbólumok igénybevételével jár. Nagy vonalakban tehát megegyezik a ferences prédikátorok Montesano által rekonstruált *superstitio*-fogalmával. Nehéz azonban egyetérteni azzal, hogy az olasz történész ide sorolja az egyik példázatban szereplő, isteni sugallatra, egyházi engedély nélkül templomot építtető *vetula* esetét.²⁸ Még nehezebben fogadható el az, hogy a szentségtörést is e kategóriába sorolja. Utóbbival szemben a prédikátorok soha nem voltak elnézők, s mindig külön beszédeket (*De blasfemia*) szenteltek neki.²⁹ Továbbmenve, a *superstitio* fogalma Jakabnál a *De factuchiariis* példázatainak fényében tágabban értendő a szokásosnál. Ezekben többször előfordul az anyagi eszközök, (fű, gyökerek kövek, bor, halottak vagy állatok csontja, vagy éppen szent tárgyak) segítségével végzett mágia, amulettek, védelmező jelek, jelvények készítése és viselése, azaz olyan tevékenység, amelyet a korabeli irodalom és prédikátorok inkább az *incantamenta* és *sortilegio* kifejezéssel illetnek. Ennek megfelelően Jakab az *errorum superstitione* alrészben egyaránt említi olyan eseteket, amelyek más csoportosítások értelmében az *incantatio* (*contra lupos incantando; incantare cum ciato, cum bacile, incantare stellas (...) in Calendis Madii*), illetve a *sortilegio* (*sortes apostolorum*) körébe tartoznak. Itt külön, a legerjedelmesebb csoportban tárgyalja a *superstitiosának* vett cselekedeteket (azok a babonák, amelyek a rossz előjelekkel, a fordítva fölvert ruhadarabokkal, a *dies fasti – dies nefasti* megkülönböztetéssel, a május elsején való faültetéssel kapcsolatosak), ám ezek közé is keverednek más, mégpedig varázslásként említett esetek (*incantare vermes et cun pre cantu trahere ferrum cum incantu*). Az alrészben belüli csoportosításban tehát visszatükröződnek azok a kategóriák, amelyeket Montesano a 15. századi ferences prédikátorok felfogásában azonosított. Igaz, Jakab a *superstitio* mellett külön választja az *incantatiót* és a *sortilegiót*. Ugyanakkor a prédikátor a *superstitio* fogalmán nem csupán szűkebb értelemben „babonákat” értette, hanem kissé tágan és felületesen mindazt, amit a természetfeletti való nem keresztény kapcsolattartást jelentett a korban, tehát nem nagyon törődött mindazokkal a megkülönböztetésekkel, amelyeknek mások nagyobb figyelmet szenteltek. Ez alól csupán, mint azt hamarosan látni fogjuk, a *vetulákra* speciálisan jellemző tevékenység a kivétel. Annak, hogy Jakab nem egyszer pongyolán a *superstitio* fogalma alá vesz oda nem tartozó jelenségeket, nem az lehetett

²⁸ SD, I. 422–423.

²⁹ MONTESANO, i. m. 29–42. Roberto da Lecce esete, aki a *superstitio* körébe sorolja a játékokat, a vetélkedőket, a szkandert, a kártyát, inkább kivételesnek tekintendő (MONTESANO, i. m. 31).

az oka, hogy nem volt tisztában a fogalmak jelentésével, hanem inkább az, hogy a közönségre tett hatás kedvéért nagyszámú példázatot használt, s az ezekben szereplő esetek elrettentő célzattal való felsorolására nagyobb hangsúly esett, mint elvont rendszerezésükre.

Ami a hiedelmek tartalmát illeti, a szerző az *errorum superstitione* alrészben huszonnégy fajtájukat sorolja fel, a népi hiedelmek iránt megkülönböztetett figyelemről tanúbizonyságot téve. A kompromittáló szándék dacára (például a zadari *exemplum*ban a számárcsontot, kutyakörmöt és ürüléket maguknál tartó lányok esetében megállapítja, hogy az általuk fölhasznált tárgyak az „ördög relikviái”)³⁰ a prédikátor a legtöbbször nem állapít meg közvetlen kapcsolatot a gonosszal, és hitelt érdemlően írja le a varázslások célját és módját. A leírásban a célok olykor keverednek az eszközökkel, ám az elítélés alapja általában az, hogy a mágikus praxisban szakrális jelentéssel bíró tárgyakat, eszközöket, tereket használnak. A bőséges példatár a következőket tartalmazza: vihar keltése nyereg megfordításával,³¹ vagy vihar távoltartása, amelynek módszere például Boszniában egy élő kutya lábánál fogva történő fölakasztása. A nemzés vagy éppen fiúgyermek születésének elősegítése, szülés megkönnyítése, anyatej termelődésének előidézése történhet ablakban való borivással három kupából, foganás megakadályozásának lehetséges módja a havibaj idején vett fürdő vagy valamilyen éték fogyasztása. A testi kívánság fölkeltése étellel, a test szentelt olajjal való bekenésével, jó férj vagy egyszerűen férfi megszerzése számárcsonttal vagy ürülékkel végzett varázslással, továbbá éjszaka meztelenül sétálva lehetséges. Rontó mágiára is akad példa: csomót kell kötni esküvő alatt, hogy a férj ne ismerhesse a feleségét. Megtudjuk, hogy szenteltvíz vagy keresztelezéshez használt víz segítségével szokás a föld termékenységet fokozni, vagy éppen kiszáradását előidézni, a nyáj megőrzése érdekében a farkasok ellen védekezni, elásott kincseket megtalálni, lopást fölfedezni. Egyéb babonaságokat is felsorol, de csak említés erejéig. Ilyen például az, hogy rossz jel sánta, vak nővel találkozni, ruhát véletlenül fordítva fölvenni. Szóba kerül a János napi tűzugratás, május kalendae-ján faültetés házépítéskor, varázslás sír felett ostya segítségével, továbbá a menyasszony cipőjébe tett pénz segítségével.³²

A különféle hiedelmek leggazdagabb tárháza tehát a *De factuchiariis*, ám a *De sortilegiis* démonikusabb, a boszorkányszerű alakokat nagyobb számban fölvonultató példázataiból is kibonthatók a különféle célokkal végzett mágikus cselekmények. Ilyen a szerelmi mágia, a gyógyítás (a lombardiai seprűs boszorkány), a női termékenységet végzett varázslás, a rontó mágia, hogy ne sikerüljön a gyermeknemzés (a veronai eset), gyermekek megölése (Roma, Gualdo de Nocera, az utóbbi helyen ostyával történő varázslással párosulva) Gualdo de Nocera (egy másik *vetula*, aki anyjuk hasában pusztította el a gyermekeket). Tipikus a šibeniki eset is, ahol a mágiát végző egy figura sze-

³⁰ *SD*, II. 480.

³¹ Bár ez esetben inkább az egyházjogi hagyományra való utalásról van szó, hiszen maga Jakab hivatkozik Gratianusra, amikor a *nugatoriát* említi (*SD* I. 423).

³² *SD*, II. 480–482.

mébe és hasába szögeket szúr, majd eltemeti, ami a homeopatikus mágia jellegzetes formája.³³

Marchiai Jakab mágiával, hiedelmekkel és boszorkánysággal kapcsolatos információi egyrészt az olvasmányaiból, másrészt nem kis mértékben személyes élményeiből is származtak. A beszédek gyakran hivatkoznak az írott forrásokra, s arról sem hallgatnak, hogy a prédikátor hol és milyen tapasztalatokat szerzett. A *De sortilegiis*ban az írott hagyomány több rétege jelenik meg. A „*quot modis adoratur dyabolus*” című rész Isidorusra hivatkozó felsorolása antik és patrisztikus hagyományt közvetít. Számos utalás történik Augustinusra és a témával kapcsolatos kánonjogi anyagra, mindenekelőtt Gratianus *Decretum*aiba. A varázslás büntetéseiről szóló részben Szent Gergelyt idézi, akinek példázatai még a továbbélő pogány hagyományokról is képet adnak.³⁴ A bibliai és patrisztikus példázatok mellett a *Legenda aurea*ból is merít. A Prümi Regino révén fennmaradt, s az egyházjogi anyagba Wormsi Burchard, majd Gratianus által bekerült 9. századi joggyűjteményből, a *Canon Episcop*iból származnak a Diana éjszakai lovaglásáról szóló részek. A szentírási és az egyházjogi hivatkozások zöme a mágia „művelt” hagyományát folytatókkal, illetve későantik, koraközépkori, a pogány hiedelemvilágra visszamenő jelenségekkel (éjszakai lovaglás) kapcsolatos.³⁵

Mint láttuk, ennél jóval több *exemplum* alapul a szerző személyes tapasztalatain. E példázatok értékes források, fényt vetnek a korabeli mágikus hiedelmekre. Figyelemre méltó, hogy Marchiai Jakab varázslással, mágiával kapcsolatos *exemplum*ai milyen nagy számban hoznak elő dalmáciai és boszniai eseteket. Úgy tűnik, hogy a prédikátorra, ottani utazásai során újdonság erejével hatottak a mágia Itáliában megszokott formáitól való eltérések.

A személyes élményből táplálkozó példázatok szereplőinek összetétele a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmek körébe visz minket. E példázatok e mellett azt tanúsítják, hogy Jakab rendkívüli módon érdeklődött a hiedelmek e csoportja iránt. Szereplőik túlnyomórészt nők, mégpedig idős asszonyok. A *De sortilegiis* 34 *exemplum*ában 43 női személy és 9 férfi szerepel. A férfiak inkább megszállottak, szentségtörők, a démonnal a nők megszerzése vagy gyógyítás miatt szövetkeznek. A *De factuchiaris* című

³³ SD I. 424–425, 434; FRAZER, J. G.: *Az aranyág*, Budapest 1993, 23–42.

³⁴ Ez bizonyára a hallgatóság igényeihez való idomulásból is származhat, erről: GUREVICS 1987, 202–203; Ugyanakkor, egyfajta „rég” mentalitás még I. Gergelyre is hatott: LE GOFF, J.: „Les mentalités. Une histoire ambiguë” in *Faire de l'histoire*, sous la dir. J. Le Goff–P. Nora, Paris, 1974, III. 76–94; I. Gergely *exemplum*ainak középkori hatásáról: BREMOND–LE GOFF 1996, 50;

³⁵ *Exemplum* Gergelytől: SD I. 422–430. Bibliai és patrisztikus *exemplum*ok: Augustinus *De civitate Dei* (PL 41, 222.), *De divinatione daemonum* (PL 40, 586.) IACOPO DA VARAZZE, 971–976. (Szent Juszтина), 1Kir. 28, Ex. 7. Az éjszakai lovaglás és a Diana-kultusz témájáról: GINZBURG, *I benandanti*, 61–73; GUREVICS, A. J.: *A középkori népi kultúra*, Budapest 1987, 150–155; COHN, i. m. 236–244; „(...) *quia quedam scelerate mulieres post sathan converse, demonum illusionibus et fantasmatis seducte credunt se et profitentur cum Diana nocturnis horis et innumerabilium multitudinum mulierum* (...)” (SD I. 423).

beszédben el is különíti őket. Ugyanitt tér ki részletesen arra, hogy a varázslásokat űző személy általában asszony és idős személy és többnyire tudatlan. A harmadik rész (*vetularum deceptio*) kimondottan arról szól, hogy az ördögi erők leginkább idős emberek révén nyilvánulnak meg. Az öregasszony egyszerre varázsló és kerítő, gyűlölséget szít a házastársak között, legjellemzőbb tevékenysége a magzatelhajtás.³⁶ A szentségtörés, a „*contra sacramenta ecclesie*” ellen elkövetett bűn erős hangsúlyt kap. A *vetulák* gyakran szentségtörő módon viselkednek, varázslásra használják a szentségeket, a misét mondó papnak azt mondják, hazudik. Montesano mindebben inkább egyházellenes és eretnek magatartást lát, abból kiindulva, hogy Bernard Gui annak tartotta a szentségekkel, az ostyával folytatott varázslást. Ez azonban voltaképpen ugyanaz a logika, amelyen XXII. János *Super illius specula* kezdetű bullája alapult (1326), ami eretnekségnek nyilvánította a mágikus gyakorlatot és hiedelmeket. Igaz, hogy Sienai Bernardin is eretnekként bélyegezte meg a varázslást, rontást űző személyeket, amely fogalomhasználat mögött az a felfogás húzódik meg, amely az eretnekség legfontosabb megkülönböztető jegyének az egyházzal szembeni engedetlenséget tartotta.³⁷ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egyháziak által eretneknek nevezett személyek és csoportok döntő részét azok saját magukról alkotott felfogása fűzi egybe, ami egyben megadja az „eretnekség” kifejezés lényegi tartalmát. E szerint ők az egyház reformjára törekedtek, elvetették a papi rend Isten és a laikusok közötti közvetítő szerepét, számos esetben önmagukat tartva az igazi egyháznak, ám semmiképpen sem tették zárójelbe Istent azáltal, hogy – akár szent tárgyak fölhasználásával űzött – mágiahoz folyamodtak volna vagy Istenhez legfeljebb áttételesen kapcsolódó hiedelmek irányították volna életüket. Mindezek miatt a Jakab imént említett példázatával kapcsolatban sokkal inkább beszélhetünk az egyházi szentségek illetéktelenek általi mágikus célokra való fölhasználásáról. A szentségekhez mindig a varázslás hagyományos eszközei társulnak: az ostyához a szén és a koponya; az oltáron az ürülék és a varangy.³⁸ A *De sortilegiis* c. beszéd alapján általában is kijelenthető, hogy a *mulierként* vagy *iuvenculaként* emlegetett személyek inkább babonás, mágikus cselekvésekben részesek. de jórészt nem feltétlenül boszorkányszerű figurák.

A Marchiai Jakab prédikációiban megjelenő démonológiai nézetek meglehetősen „konzervativizmusról” tanúskodnak. Idézi a *Canon episcopit*, amely az éjszakai repülés motívumát csak illúziónak tartja, s szóhasználatában a boszorkányokra nem alkalmaz külön fogalmat: azok még nem *strigae*, csak *vetulák*, és tevékenységüket is leginkább az

³⁶ A szerző felsorolja, hogy a *vetulák* kik ellen követik el gonosztetteiket: „1. - *contra Deum*; 2. - *contra sacramenta ecclesie*; 3. - *contra fidem sanctam romanam*; 4. - *contra innocentes suffocando*; 5. - *contra iuvenculas ruffianando*; *contra animam suam iniquam*.” (SD II, 482, 485–486).

³⁷ PAOLINI, L.: „L’eresia e l’inquisizione. Per una complessiva riconsiderazione del problema” in *Lo spazio letterario del Medioevo. I. Il Medioevo latino*, dir.: G. Cavallo, Cl. Leonardi, E. Menestò. Vol II.: *La circolazione del testo*, Roma, 1994, 382–392.

³⁸ SD I. 434–435; II, 481, 485.; MONTESANO i. m. 129–130.

incantatio körébe sorolja.³⁹ Ugyanez jellemző más obszerváns prédikátorokra, így Kapisztrán Jánosra vagy Roberto da Leccére is.⁴⁰ Hasonló a helyzet Sienában a 15. század elején, ahol, ellentétben a korabeli démonológiai irodalomban megerősödő hangszóval, nem tulajdonítják a varázslóknak az ördögimádás szertartását, hanem inkább csak azt a szándékot, hogy ők maguk befolyásolják a gonosz erőket. A boszorkányokat pedig ezen túlmenően nem eretnekeként kezelik, s rontó tevékenységüket pedig inkább tartják a közjó, mint Isten elleni merényletnek.⁴¹ A változás ezen a téren Sienai Bernardin nevéhez fűződik. Korai prédikációi alkalmával (1423, 1425) ő is a *Canon Episcopi* felfogását vallotta, nincs nyoma nála a boszorkányszombatra emlékeztető képzetkörnek, a boszorkányokról pedig nem valamiféle szekta tagjaiként, hanem elszigetelt esetekként beszél.

Azonban az ellene a Jézus Neve kultusz miatt indított 1426-os római vizsgálat hatására, amely végül fölmentette az eretnekség vádja alól, prédikációival maga kezdte – bizonyára figyelemelterelésként és kompenzációként pozíciója megerősítése végett – felkorbácsolni az indulatokat a boszorkánysággal gyanúsítható személyekkel szemben. Római majd Todi-i prédikációi nyomán boszorkányégetésekre is sor került.⁴² Amint azt Paton és Mormando megjegyzi, ezt követően vehető észre, hogy Bernardin már diabolizálja a boszorkányok alakját és eretnekeként beszél róluk, miközben a korabeli,

³⁹ A *De factuchiariis* c. beszéd voltaképpen a bálványimádás kritikájából indul ki, amelynek egyik okát a szerző a „*sompnuorum illusio*”-ban látja. Itt találhatjuk a régi felfogásra való hivatkozást, pl.: *Decretum*: „*mentem quam captam detinent in sompnis deludens*”; „*quia quedam scelerate mulieres post sathan converse, demonum illusionibus et fantasmatis seducte credunt se et profitentur cum Diana nocturnis horis et innumerabilium multitudinum mulierum*” (SD I. 423; *Decretum*, c. 11, I, 1030.) Például a Diana-hit képzelet világába utalásáról, vö.: COHN, i. m. 236–237.

⁴⁰ MONTESANO i. m., 124–125.

⁴¹ PATON, i. m. 289–296. Mariani például úgy véli, hogy a boszorkány okozhat ugyan károkat, de tevékenysége *ex illusionem diaboli* ered. A szerző szerint (297) a démonológiai teóriák azért nem találtak Közép-Itáliában visszhangra, mert az egyházi írók és prédikátorok nem látták a vallást veszélyben.

⁴² CARDINI, i. m. 85–88; GINZBURG, *Éjszakai történet*, 400–404. MORMANDO, i. m., 52–108. Az 1428-ban Todi-ban elítélt Matteuccia di Francescót, akivel szemben a hagyományos varázslás vádján kívül azt is fölhozzák, hogy megidézte Lucifert, aki kecske formájában jelent meg előtte, majd léggé alakulva a boszorkányok és démonok gyűlésére repített őt. Ehhez bizonyára köze van Bernardinnak, mert hiszen egyrészt ő 1429-ben a Diana követőkről már *crudelissimae*-ként beszélt, és az ördöggel hozta őket kapcsolatba, másrészt a Matteuccia elleni ítélet két ízben is megemlíti, hogy a nő már Bernardin 1426-ban Todiban tartott prédikációit megelőzően is üzte praktikáit. Ugy tűnik, Todiban is akadt, aki Bernardin beszédeinek hatására följelentette Matteucciát v. tanúskodott ellene. Az esettel kapcsolatos forrást közli: PERUZZI, i. m. Az esetről lásd még: KIECKHEFER, *Magic in the Middle ages*, 59–60; MICCOLI, i. m. 814–818. MORMANDO, i. m. 72–77.

a boszorkányokkal szemben Itáliában indított eljárásokra ez nem jellemző.⁴³ Másfelől sor került az eretnekek diabolizálására is. Bernardin az inkvizitorokat meggyilkoló piemonti eretnekek *barilotto*-szertartását leírva összekapcsolta az orgiasztikus szertartások képét a gyermekgyilkosságok vádjával, valamint az éjszaka repülő nők hagyományos népi képzetét a saját, ördögimádról alkotott képével.⁴⁴ A Beneventóba, az ottani diófánál tartott összejövetelre való repülés sztereotípiája ugyancsak Sienából származik. Maga Bernardin is beszélt Beneventóról egyik 1427-es sienai prédikációjában, de nem hozta összefüggésbe a kérdést a Gonosz imáadásával.⁴⁵ Paton annak tulajdonítja Bernardin új szemléletét, hogy sokat utazó, világlátott prédikátornak számított, aki kiszakadt Siena lokális szellemi-vallásos közegéből, s így alkalma nyílt megismerni a démonológiai irodalom újításait. Azonban a saját, ferences rendbe tartozó tanítványai sem követék ezen a téren.⁴⁶

Figyelemre méltó, hogy beszédeiben Marchiai Jakab nem tesz említést az egyébként szinte példaképnek tekintett Bernardin ezirányú működéséről, pedig Funicelláról, a Rómában Bernardin hatására is megégetett boszorkányról ő is hoz egy *exemplumot*, ám informátorként nem mesterét, hanem Niccolò di Roma ferences inkvizitort jelöli meg.⁴⁷ Ennek az lehet a magyarázata, hogy a boszorkányok a közvélemény szemében még nem voltak oly mértékben veszedelmesek a közösségre, hogy halálbüntetéshez vezető üldözésük Bernardinhoz való kötése alkalmas lett volna az obszervancia e fontos alakjának népszerűsítésére. Ez ugyancsak arra utal, hogy a korabeli Itáliában a boszorkány diabolizált és félelmet keltő képe még nem alakult ki később ismert formájában. Ezt támasztja alá, hogy maga Bernardin is, amikor egyik prédikációjában kitér a római eseményekre, említést tesz arról, hogy a boszorkányok bejelentésére vonatkozó felszólítását hallgatósága először értetlenül fogadta.⁴⁸

Jakab egy-két vonatkozásban mégis messzebbre megy, mint Bernardin, s mint a többi obszerváns prédikátor. Néhány példázata a szektaként összejöveleteket tartó, és az ördögnek hódoló boszorkányok képét mutatja, tehát egyfajta átmeneti állapotot tükröz a hiedelmek alakulásának folyamatában. Az egyikben fölbukkan az ördöggel a hár-

⁴³ A boszorkányok eretnekeként való felfogásáról: PATON, *i. m.* 300–301. Az itáliai perekéről: KIECKHEFER, *European Witch Trials*, 121.

⁴⁴ MORMANDO, *i. m.* 84–87; PATON, *i. m.* 301.

⁴⁵ MONTESANO *i. m.* 116–124, 149; CARDINI, *i. m.* 85. MORMANDO, *i. m.* 67–68.

⁴⁶ PATON, *i. m.* 302–304.

⁴⁷ *Et hoc dixit mihi magister Nicolaus de Roma, ordinis nostri, tum inquisitor, et combusta est* (SD I. 424).

Kissé túloz, amikor arról beszél, hogy Bernardin római boszorkányüldözéseinek egyik forrása Jakab: a *De sortilegiis* valóban beszél az eseményekről, de magáról Bernardinról hallgat (MORMANDO *i. m.* 55).

⁴⁸ „*Avendo io predicato di questi incantamenti e di streghe e di malie, el mio dire era a loro come se io sognasse*” (BERNARDINO DA SIENA: *Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*, a cura di Carlo Delcorno, Milano 1989, vol. II. 1007).

mas úton való társalkodás motívuma, a másikon egy öregasszony éjszaka és meztelenül seprűn lovagol egy gyűlésre, ahol a démonok segítségével gyógyítást végez:

„(...) *quedam vetula in Lombardia cum spata in nocte et nuda in area, ad quam currebant omnes circum habitantes et demones nigri veniebant ad eam dicentes: talis veniet de tali terra pro tali infirmitate; fac sic et dabat remedium usque ad 60 personas* (...)”⁴⁹

Úgy tűnik, nem véletlenül helyezi a prédikátor Lombardiába az esetet. Carlo Ginzburg szerint a boszorkányszombat képzete első ízben a Savoyai-Alpok térségében alakult ki és éppen Bernardin prédikációi révén terjedt el délebbre. Mint láttuk, az 1427-es nyári sienai prédikációi során Bernardin az eretnekek piemonti csoportjáról beszélt, akiknek a *barilotto* orgiasztikus szertartását tulajdonította. Ginzburg azzal a csoporttal azonosította őket, amelyről Ponce Fougeyron ferences inkvizítor adott hírt 1409-ből.⁵⁰ Valószínű, hogy a hasonló praktikákban való – akár „népi”, akár inkvizitoriális – fel fogás Piemontból kiindulva korán elterjedt Lombardiában is.

Marina Montesano szintén úgy látja, hogy Jakab már közelebb áll a boszorkányszombat képzetköréhez, a boszorkányokról szólva fölerősödnek a démonikus vonások. Úgy véli, hogy a prédikátor, bár a *Canon episcopi* hagyományát követi, de hitelt ad annak, hogy a *vetulák* a számlájukra írt bűncselekményeket (főként a gyermekgyilkosságot) *realisan* elkövették. Amikor például Jakab Funicelláról beszél, nem tesz különbséget a démoni illúzió és a valóságban elkövetett bűnök között. Nincs kétsége afelől, hogy némelyik *vetula* képes átmenni a zárt ajtón, emberek vérért szívja) a valóságban is megtörtént. E változást a szerző annak tudja be, hogy Jakab inkvizítorként működött.⁵¹ Montesano álláspontját érdemes két ponton árnyalni. Az utóbbi megjegyzéshez annyit, hogy Bernardin ugyan formailag nem inkvizítorként járt el, mégis az volt a célja, hogy a boszorkányokat a nép fölkutassa és átadja a hatóságoknak, s végül a gyanúsítottakat megégessék. Jakab pedig, noha több ízben is rendelkezett inkvizítori felhatalmazással, ám ezekben az esetekben a fraticellókra, illetve Magyarországon a huszitákra összpontosított, s nincs nyoma annak, hogy ebben a minőségében boszorkányokkal szemben is eljárást kezdeményezett volna. Ő maga csak Dalmáciával kapcsolatban beszél arról, hogy eljárt és ítélezett boszorkányok ellen. Valószínű, hogy perugiai prédikációi következtében került sor egy bizonyos Santuccia megégetésére, de nem biztos, hogy az ugyancsak perugiai Scuncia és további két ottani nő esetéhez köze lett volna. A városbeli eseményekről hírt adó Graziani krónikája legalábbis nem tud róluk.⁵² Amikor informátorait megnevezi, azok mindig más inkvizítorok: Matteo da Sicilia, illetve Nic-

⁴⁹ „(...) *frater Matheus invenit duas vetulas super altare extra portam civitatis, abeuntes insimul pro confusione Christi. Postea in trivio nude loquebantur cum dyabolo, interfectis multis pueris* (...)” (SD I. 424–425).

⁵⁰ GINZBURG, *Éjszakai történet*, 402–403.

⁵¹ MONTESANO i. m. 132–145.

⁵² SD, I. 424–425.

colò di Roma. Ami a másik kérdést illeti, Jakab föltehetően azért beszélt az elkövetett deliktumokról mint valóságban megtörtént esetekről, mert a *vetulák* egyik fő bűnének az általuk kétségtelenül elkövetett abortuszokat tartotta. Montesano kétségbe vonja, hogy az említett Funicella esetében erről lenne szó, csupán azért, mert Bernardinus nem beszél erről.⁵³ Jakab azonban, elég egyértelműen Funicella esetét a *De factuciariis* című beszédében a „*contra innocentes suffocando*” című alrészben említi, együtt olyan esetekkel, amelyek világosan abortuszról beszélnek: „*Ibidem una alia interfecit 12 et alia 14 et in uteribus matrum multos.*”; „*Sed cana vetula quantos interficit in ventre matrum suffocando!*”; „*Item inveni: vetula cum genu in ventre matris interficiebat pueros.*”⁵⁴ Ugyanitt, a *De factuchiariis*ban említi a mérge alkalmazását, amelyet bizonyára nem a már megszületett gyermek megölésére használtak, hanem valamiféle, a vetélést elősegítő szer lehetett. Az elkövetett abortuszok valóságosságából – amelyeket a prédikátor égbekiáltó bűnnek tartott – adódhatott, hogy a *vetulák* bűnéül felrótt egyéb cselekedeteket is kezdte Jakab valóságosként felfogni. Figyelemre méltó, és a hagyományos kép változására utaló részlet ugyanakkor, hogy Funicella esetéhez társul az orgiasztikus gyerekgyilkosságok egyik motívuma, a test, ez esetben a kar varázsszer készítése céljából való elhamvasztása, valamint a Gonosz ösztönző szerepe.⁵⁵

Érdemes részletesebben kitérni Marchiai Jakabnak a perugiai eseményekben játszott szerepére, Santuccia megégetésére. Graziani krónikája a következőképpen ír a prédikátor perugiai ténykedéséről:

„*A questi dì [1445 február 22.] Monsignore [Domenico Capranica pápai kormányzó] fece pigliare una Santuccia indivina e faturaia, quale era da Nocea, et stava in quilli monte fra Asese e Nocea, et lì fu presa. Adì 6 de marzo, in sabbato, fo arsa la ditta Santuccia indivina de Nocea giù al Campo de la bataglia, e volse pagare 200 fiorini si la volevano campare. Et quando andò a la iustizia, fu menata a cavallo in uno asino con la faccia voltata verso la groppa, e con una metria in testa, e con doi demonii, uno de là e l' altro de qua, che tenevano la ditta metria. Adì 7 de marzo comenzò a predicare in piazza frate Giacomo della Marca della Osservanza de Santo Francesco, quale Monsignore fece venire dicto frate Giacomo et un altro predicatore per salute delle anime nostre. Adì 20 del ditto, fuor mese tre preite nella gabba: doi erano faturaie, che se raducevano con la dicta Santuccia, et l' altro fu preso nel monasterio de Santa Giuliana, però che erano fatti li bandi che non se potesse andare a nis-*

⁵³ MONTESANO, i. m. 138.

⁵⁴ SD, II. 486.

⁵⁵ „(...) *quedam vetula Rome, nominata Funicella, interfecit 65 pueros et coxit brachium filii sui mortui pro incantationibus. Et dicebat sibi diabolus sic, quod non erat peccatum interficere innocentes, quia salvabuntur.*” (SD II. 486).

*ciuno monasterio de donne; et stettero tre dì nella ditta gabbia: dipuoi li doi preite faturai fuor condannati e messi in perpetua carcere...*⁵⁶

A krónika szerint tehát március 7-én vasárnap kezdődött Marchiai Jakab húsvéti prédikációsorozata. A megelőző napon, szombaton került sor Santuccia megégetésére, ami nagyon valószínűvé teszi, hogy Jakab kezdeményezésére, de legalábbis beleegyezésével került rá sor, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a letartóztatást elrendelő Domenico Capranica épp ebben az évben lett a ferences rend kardinális protektora, tehát jól ismerhette Jakabot (még akkor is, ha tudjuk, hogy azokban a napokban egy obszerváns domonkos is kezdett prédikálni a városban).⁵⁷ A nő boszorkánysággal gyanúsított két társát három napig ketrecben tartják, majd élethosszig tartó börtönre ítélik. Amellett, hogy az eset elrettentő funkciója nyilvánvaló, fölvetődhet, hogy az erkölcsök nemesítését célzó beszédek megkezdése előtti máglyahalálnak a városi közösség megtisztítását célzó szimbolikus jelentése is volt. Szimbolikus elemekkel találkozunk a kivégzés során is: az elítéltet háttal a menetiránynak számárra ültetik, ahogy a krónikás mondja, a „fara felé” (*verso la groppa*), démonokat ábrázoló főveget csaptak a fejébe.⁵⁸ Graziani nem beszél arról, hogy mi volt a vád a szerencsétlen nő ellen, Jakab ezzel kapcsolatos *exemplum*a a kisgyermek megölését, azaz valószínűleg a magzatelhajtást rója föl bűnéül.⁵⁹

Jakab boszorkányüldözésben való részvétele nem csupán a perugiai esetre korlátozódott, hanem, példázatainak tanúsága szerint Dalmáciában is részese volt annak. Šibenikben szemrehányást tett a város vezetőinek, amiért félnek a perbefogott asszonytól, mire az inkvizítor (aki nem ő volt) kínvallatásnak vetette alá a szóban forgó *vetulát*. Itt szabályos eljárás folyt, hiszen a példázatok említik, hogy a bennük szereplő személyek bíróság előtt tettek vallomást (*in iudicio confessam; dixit in iudicio*), másokat kínvallatásnak vetettek alá (*alia dictarum vetularum dum iret ad torturam*) Zenggben pedig egy, a feszületet megcsonkító asszony megégetésére is sor került, a helyi világi hatóság által.⁶⁰

⁵⁶ *Cronaca della città di Perugia dal 1309 al 1491 nota col nome di Diario del Graziani, in Cronache e storie inedite della città di Perugia dal 1150 al 1563*, a cura di A. Fabretti – F. Bonaini – F. L. Polidori, *Archivio Storico Italiano*, 16 (1850), parte 1., 565.

⁵⁷ „Ditto Monsignore fece predicare doi valenti predicatori, uno in Santo Dominico e l' altro in San Francesco per salute de l' anime nostre.” *Cronaca della città di Perugia*, 565.

⁵⁸ Ez egyébként „bevett” gyakorlat volt (CARDINI i. m. 78, 80). Todiban Matteucciát hasonlóképp számárra ültetik a fejére süveget (*mitra*) tesznek, és úgy kísérik a vesztőhelyre (PERUZZI i. m. 15–16).

⁵⁹ „(...) *quedam vetule Rome, nominata Funicella, interfecit 65 pueros et coxit brachium filii sui mortui pro incantationibus* (...) *item quedam diabolica vetula de Gualdo de Nuceria, combusta in Perusia, nomine Santecia, que fecit innumerabilia mala, inter que confessa est quod occidit pueros 50 et etiam sucavit sanguinem cuiusdam pueri totum per auriculam* (...)” (SD I, 424).

⁶⁰ SD I. 434. A dalmáciai előzményekre: KLANICZAY G.: „A boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában (Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez)” in R. Várkonyi Ágnes *emlékkönyv*

Jakab boszorkánysággal és a varázslással kapcsolatos nézetei úgy összegezhetők, hogy azokban visszatükröződnek a korabeli obszerváns prédikátorokra jellemző klisék, de a rendszerezés igényét a prédikációkban háttérbe szorítják a szóbeli előadás és hatáskeltés szükségletei. Mindenféle varázslásra és babonaságra túlságosan tág értelemben a *superstitio* fogalmát használja, amelyek egyik csoportját, a babonás hiedelmeket és hitbeli eltévelyedéseket ugyanezzel a fogalommal jelöli, nagyjából összhangban a korabeli szóhasználattal. A másik csoportot a mágikus praktikák és a gyakorlati népi gyógyítás alkotja, amelyekre a szerző a *sortilegio* és az *incantatio* fogalmát egyaránt alkalmazza, ám az utóbbin a legtöbb esetben a gyermekteleneken való segítséget vagy a gyógyító tevékenységet érti. Amint arról már esett szó, a boszorkányszerű figurák a *De sortilegiis* című beszédben jelennek meg a legnagyobb számban, s így a szerző szemében tevékenységük is bizonyára a *sortilegio*hoz állt a legközelebb. Az *incantatio*, és az *incantatrix* fogalmak csak egyszer (az ördöggel kapcsolatban álló Scunzia esetében) párosulnak a boszorkányság valamelyik attribútumával. A boszorkányság tehát fogalmilag még nem, csak alanyát tekintve különül el a többi cselekedettől. Míg ugyanis a többi cselekedet gyakorlóit a szerző semleges, általában a nemre vagy korra utaló szóval jelöli (*mulier, iuvencula*), addig a *vetula* kifejezés szinte kizárólag olyan személyekre vonatkozik, akik rontó mágiában vagy gyermekgyilkosságban vétkesek, vagy a Gonosszal tartanak kapcsolatot, vagy pedig valamilyen boszorkányokhoz kapcsolható motívum (hármasság út, éjszakai repülés) szerepel történetükben. Figyelemre méltó az is, hogy a példázatok csak ilyen személyekről említik, hogy mágján elégették őket. Jakab egyedisége abban is megragadható, hogy példázatai gazdag, Itálián kívül, főként Dalmáciában szerzett tapasztalatokon is alapulnak.

Figyelemre méltó azonban, hogy azok a világi bírák, akik 1428-ban elítélték Matteucciát, előrébb jártak, mint az obszerváns propaganda szószólói. A Todi-i asszonyt háromféleképpen minősítették: *incantatrix, factuchiaria et maliaria*, s végül: *striga*.⁶¹ Eltekintve attól, hogy Jakabnál elő sem fordul az utóbbi kifejezés, e három fogalom együttes alkalmazása már szinte készen állítja elénk azt a boszorkánytípust, amely majd' ötven évvel később már általánosan uralkodik Nyugat-Európában, s amelyben egybefonódik a varázslás, a rontás képessége, valamint a gyermekgyilkosság, a boszorkánykenőcs készítése, a távoli helyekre való repülés, valamint a sátán bakkecske formájában való megidézésének képessége.

születésének 70. évfordulója ünnepére, szerk. Tusor P., Budapest, 1998, 1998, 402. Bayerre hivatkozva említést tesz az 1443-as síbenik-i boszorkányperekről. Az *exemplumok* bizonyára nem ezzel kapcsolatosak, ugyanis Jakab ebben az évben nem tartózkodott Dalmáciában: CASELLI, G.: *Studi su S. Giacomo della Marca*, Offida, 1926, vol. II, 310–313. Járhatott ott ellenben 1432 és 1439 között, esetleg 1453-ban (Uo. 341–345.)

⁶¹ PERUZZI, i. m. 7; MONTESANO i. m. 145–148.

György Galamb

SUPERSTITION, MALÉFICE, SORCELLERIE
CHEZ L'INQUISITEUR JACQUES DE LA MARCHE

L'étude examine le rôle des prêcheurs italiens de l'observance franciscaine du XVe siècle et tout particulièrement celui de Jacques de la Marche dans la formation de l'imagerie complète, absorbant à la fois plusieurs éléments des croyances anciennes et reflétant un processus de démonisation grâce à l'intervention des inquisiteurs et des prêcheurs mêmes. La comparaison des différentes typologies de l'époque, classifiant les rites et les croyances populaires, montre l'originalité de l'attitude du Jacques envers la sorcellerie. Les *exempla* des sermons, que contiennent un trésor riche des ces croyances, témoignent que le prêcheur ne voyait pas d'importance dans la diffusion d'une classification abstraite (*incantatio, sortilegio, maleficium*), mais il subordonna cette dernière à des exigences propagandistiques. La position de Jacques peut être considérée « transitoire »: chez lui la conception précédente, issue du *Canon Episcopi*, une collection du droit ecclésiastique composée au IXe siècle (selon laquelle les maléfices et les personnages volantes à nuit sont seulement les produits de la fantaisie), est en mutation, lorsque l'on considère, de plus en plus, les maléfices comme des êtres réels. Ce sont les *vetulae*, les femmes âgées à qui il attribue des caractères démoniaques. L'inculpation de l'infanticide indique probablement la pratique de l'avortement, liée à l'activité des guérisseuses. La série de ses prédications de Pâques en 1445 à Pérouse commence avec la combustion au bûcher d'une certaine Santuccia. D'une manière semblable, le prêcheur encouragea la poursuite des sorcières en Dalmatie, à Šibenik.

AZ ANGOL FŐNEMESI TÁRSADALOM JELLEMZŐI A KÉSEI KÖZÉPKORBAN

Az angol nemesség a 14–15. században a becsült össznépeség elenyésző részét alkotta, ugyanakkor vagyoni, társadalmi, politikai és jogi szempontból jelentősen differenciálódott. Angliában nem alakult ki jogilag egységes nemesség, éppen ellenkezőleg, a nemesség egyes csoportjai eltérő presztízzsel és különböző jogokkal rendelkeztek. Ennek következtében nem alakult ki a nemesi társadalom egészére alkalmazott nemesség fogalom. A legvagyonosabb földbirtokosi csoport, amely egyben a politikai elitet is alkotta, kiemelkedett és elhatárolódott a kevésbé vagyonos és befolyásos birtokosok köreitől. A középkor utolsó századaiban kialakult az arisztokrácia, amely kiemelkedő vagyona, jövedelme, presztízse és jogai alapján önálló csoporttá szerveződhetett.

A nemesi társadalom és ezen belül a főnemesség szerkezetének vázolásához számos forrás nyújt értékes adatokat, amelyek közül külön is említést érdemel az 1379. évi fejadó,¹ az 1431. évi *auxilium*² és az 1436. évi jövedelemadó.³ A statútumok és uralkodói rendelkezések a nemesség egyes csoportjait megillető jogokról tájékoztatnak.⁴ A parlamenti határozatok, bírói végzések és oklevelek rendszerint eseti döntések voltak, ennek ellenére értékes adatokat tartalmaznak, amelyek a nemesek jogi ügyeibe engednek bepillantást. Az angol nemességről számos kiváló tanulmány készült, amelyek közül kiemelendő K. B. McFarlane tanulmánykötete. Sidney Painter a báróságokat vizsgálta, Enoch Powell és Keith Wallis a lordok háza kialakulását, és az angol főrendek történetét kutatta. Anthony Tuck a korona és a nemesség kapcsolatát írta le a kései középkor vonatkozásában. A grófsági, illetve a kisebb birtokosok társadalmi szerepét tanulmányozta Susan Wright, Simon Payling, Cecil H. Clough, és N. Denholm-Young.⁵ Az

¹ *English Historical Documents 1327–1485* (továbbiakban: *EHD*), vol. IV., ed. by A. R. Myers, London 1969. 125–126.

² *Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids A. D. 1284–1431*, vol. I. Deputy Keeper of the Records. London 1899. 272–310.

³ GRAY, H. L.: „Incomes from land in England”, *English Historical Review* 49 (1934), 607–639.

⁴ *Sources of English Constitutional History* (továbbiakban: *SECH*), vol. L, edited and translated by Carl Stephenson and Frederick George Marcham, New York–Evanston–San Francisco–London 1972.

⁵ MCFARLANE, K. B.: *The Nobility of the Later Medieval England*, Oxford 1973. Reprinted 1980; POWELL, E. – WALLIS, K.: *The House of Lords in the middle ages*, London 1968; TUCK, A.: *Crown and Nobility 1272–1461*, London 1985; WRIGHT, S. M.: *The Derbyshire Gentry in the Fifteenth Century*, Chesterfield 1983; PAYLING, S.: *Political Society in Lan-*

angol nemesség finoman tagolt hierarchiája a későközépkorban alakult ki, amelynek élén az arisztokrácia állt, vagyis a főrendi ház tagjai, akiket a *gentry* közép- és kisbirtokos csoportjai követtek. A nemességnek ez a része, szintén hierarchikus alapon továbbí három alcsoportra tagolódt. Mindegyik csoport sajátos ismérvekkel, politikai funkciókkal és jogokkal rendelkezett, amelyek megszerzése és megtartása sok esetben az uralkodó politikájától függött, tehát a korona aktív szerepet játszott a társadalmi rangsor kialakításában, valamint az egyes csoportok megszervezésében.

I. A nemesség hierarchiája a kései középkorban

A hűbéri társadalom 1300 előtti kapcsolatrendszere a 14. század elejére felbomlott, bár a régi hűbéri kötelékek és értékrend egyes elemei még megmaradtak.⁶ I. Edvárd (1272–1307) uralkodása idején egy tucat gróf, a katonai-hűbéri feladatkörét elvesztő báróság, és hozzávetőlegesen 3000 földbirtokos differenciálatlan tömege alkotta a birtokosok elitjét, akiknek birtokai legalább évi 20 fontot vagy annál többet jövedelmeztek.⁷ A földbirtokosok teljes létszáma ennél jóval több volt, ugyanis számosan rendelkeztek évi 20 fontnál kevesebb jövedelmű földdel.⁸ A 13. század végéig nem alakult ki Angliában a született nemesség. A katonai és egyéb szolgálatokat teljesítő birtokosságnak sokféle alcsoportja volt,⁹ de ez nem okozott zavart a hűbériség virágkorában, mert akkor a legfontosabb rendezőelv a saját hűbérúr iránti hűség volt. A hűbériség hanyatlásával ez a kötelék meglazult, a hűbéri társadalom a 14. század elejére elvesztette régi belső rangsorát, a hűbérurak és hűbéres csoportjaik között pedig még nem jöttek létre új és erős társadalmi kötelékek. Az angol földbirtokos nemesség a régi hűbérurak és hűbéresek utódaiból alakult ki, akiket a 14. században már alig kapcsolt össze a klaszszikus hűbériség hierarchikus rendje. A társadalom szerkezetének rendies átalakulása és hierarchiájának megváltozása, egyrészt a társadalom belső fejlődési folyamatainak következménye, másrészt a korona egyre tudatosabb és következetesebb politikájának eredménye volt. Az uralkodók a királyság kormányozhatósága, a társadalmi béke és a jogrend fenntartása érdekében számos intézkedést hoztak, amelyek révén megszervezték azokat a csoportokat, amelyek tagjai alkalmasak voltak a központi és grófsági igazgatás feladatainak ellátására. A korona előírta, hogy bizonyos tisztségek milyen vagyoni, származási, vagy esetleg iskolázottsági feltételek teljesítése esetén voltak vállal-

castrian England. The Greater Gentry of Nottinghamshire, Oxford 1991; CLOUGH, C. H.: *Profession Vocation, and Culture in Later Medieval England*, Liverpool 1982; DENHOLM-YOUNG, N.: *The county Gentry in the Fourteenth Century*, Oxford 1969.

⁶ A hűbériség szerkezeti elemeire, és továbbélésükre vonatkozóan ld.: Szántó Richárd: Derby grófság települései, birtokszerkezete, társadalma, és politikai intézményei a XIV. század végén és a XV. század első felében, PhD. dolgozat (kézirat), Szeged 2001, 148–157.

⁷ MCFARLANE, K. B.: i. m. 268.

⁸ *Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids A. D. 1284–1431*, I. 272–310.

⁹ MCFARLANE, i. m. XXI.

¹¹ MCFARLANE, i. m. 142–167.

hatók, illetve milyen rangú személyek viselhettek bizonyos hivatalokat. Ezzel a kormányzat befolyásolta a társadalmi rangsor alakulását, esetenként közvetlenül is meghatározta az egyes csoportokhoz tartozás feltételeit.

II. Az arisztokrácia

A 14–15. századi arisztokrácia eredete két jelentősebb csoportra vezethető vissza, az egyik a korábbi hűbéri korszak báróinak kései utódaiból szerveződött, a másik pedig az alacsonyabb rangú lovagi családok soraiból felemelkedő, vagyont és rangot szerző személyek örököseinek köréből alakult ki.¹¹ Az arisztokrácia a kései középkorban vagyoni, társadalmilag és gyakran politikailag is elkülönült más birtokos csoportoktól, amely abban is megnyilvánult, hogy több jogot szerzett, mint a többi birtokos, kiváltságait pedig törvényekkel is biztosította. A társadalom szűk elitjének eltávolodása más csoportoktól hosszú fejlődési folyamat eredménye, amelynek egyik fontos lépése a sajátos címhasználat és nemesi öntudat kialakulása. A 14. században a *noble* és *gentle* fogalmak felcserélhetők voltak, amely abban is megnyilvánult, hogy a lovagoktól az uralkodóig mindenkire alkalmazták őket, de a 15. században a *noble*, *nobility* kifejezések használata a parlamenti *peer* csoportra korlátozódott, a *gentle* fogalmat pedig a *peer* alatt állókra kezdték alkalmazni.¹² A nemesség kifejezésére két fogalom alakult ki, a *noble* a magasabb, a *gentle* az alacsonyabb nemesi rangot jelölte.

Dyer szerint a *nobility* fogalma, amelyet Angliában és a kontinensen is a földbirtokosokra használtak, Anglia esetében jelentésváltozáson esett át, aminek eredményeként használata a társadalom csúcsán álló parlamenti *peerekre* (*the peerage*) korlátozódott.¹³ A grófok és bárók már a 14. században személyes meghívó alapján jelentek meg a parlament felső házában, és ez a kiváltságuk jelentős szerepet játszott abban, hogy jogilag is képesek voltak elkülönülni az alattuk álló birtokosoktól.¹⁴ A parlament felsőházának kialakulása, intézményesülése és a hozzá kapcsolódó jogok (pl.: személyes megjelenés joga) jelentős mértékben hozzájárult a főnemesség (*the nobility*) kialakulásához. Belknap, Anglia főbírája már 1374-ben úgy vélte, hogy a bárósággal rendelkező személyek báróként jelenhettek meg a parlamentben, de a politikai gyakorlat szerint csak azok jöttek el, akiket a király meghívott.¹⁵ Ők voltak a parlament felsőházának laikus lordjai (*peer*), és erre a csoportra korlátozódott a *the nobility* fogalma. Ebbe a körbe a földbirtok nagysága alapján lehetett bekerülni,¹⁶ de az ehhez szükséges minimális birtokméretet nem határozták meg pontosan.¹⁷ A vagyon mellett a származásnak is fon-

¹² WRIGHT, *i. m.* 2.

¹³ DYER, C.: *Standards of Living in the later Middle Ages. Social change in England c. 1200–1520*, Cambridge 1989, 18.

¹⁴ DYER, *i. m.* 13.

¹⁵ MCFARLANE, *i. m.* 124.

¹⁶ MCFARLANE, *i. m.* XXI.

¹⁷ MCFARLANE, *i. m.* 269.

tos szerepe volt abban, hogy kit soroltak a főrendek közé, de a király kegye és birtokadományai is az arisztokrácia soraiba emelhettek egyes személyeket.

Ez az elit csoport a királyi család alatt állt, és tagjai születésük révén foglalták el társadalmi pozíciójukat, a birtok mellett rangjuk és kiváltságaik is öröklődtek.¹⁸ Az 1322–30 közötti években több nagybirtokos család vált politikai perek áldozatává, akiket később rehabilitált az uralkodó. III. Edvárd (1327–1377) politikájában jelentős szerepet kapott a főnemesség megerősítése, jogainak biztosítása. Az uralkodó 1352-ben statútumban (*Statute of Treason*) szabályozta a felségsértés körébe tartozó ügyeket. Ezek szerint felségsértésnek minősült a király, kancellár, kincstárnok, királyi bírák megölése, illetve a királynő elleni erőszak, a király legidősebb lánya, illetve a trónörökös felesége elleni merénylet, háború indítása az uralkodó ellen a királyság területén, valamint hamis pénzek forgalmazása. A rendelkezés következtében politikai ügyekben többé nem lehetett felségsértési pereket indítani, és ezzel megszűnt a jogi lehetősége annak, hogy az uralkodó politikai ellenfeleit bírósági úton távolítsa el.¹⁹

A grófságok eladományozása hozzájárult az örökletes főnemesség (*the peerage, the nobility*) kialakulásához, de II. Edvárd (1307–1327) és III. Edvárd adományainak többsége azzal a korlátozással valósult meg, hogy csak férfi örökösök öröklhették a birtokot és a rangot. Ez a típusú adomány az *in tail male*, amelynek lényege a nők kizárása az öröklésből. Ennek jelentősége abban állt, hogy szakított a régi hűbérjog öröklési rendjével, amely lehetővé tette, hogy férfi örökös hiányában nők is örökljenek birtokot, de ilyen esetben az örökös nő férje lett a hűbértartó birtokosa, és a hűbéri szolgálatokat is ő teljesítette. Így a hűbérúr kezéből kicsúszhatott a birtok,²⁰ de ezt a lehetőséget megakadályozta a nők kizárása az öröklési rendből. Az uralkodó jobban tudta ellenőrizni a hűbértartók öröklését a nőági öröklés kizárásával. Arundel, Oxford, Surrey és Warwick grófságok a kései középkorban több alkalommal is fiági öröklés (*in tail male*) kikötésével kerültek főnemesek birtokába, akik csak elsőszülött fiúra örökíthették birtokaikat, de ha nem volt fiú örökösük, a birtok visszaszállt az uralkodóra. Ez az örökösödési rend egyezett az arisztokraták érdekeivel, akik a birtok, rang és cím együttes osztatlan öröklését óhajtották elérni. III. Edvárd nem ragaszkodott a kizárólagos férfi örökléshez, ugyanis adományozott birtokot *entail* joggal együtt is, ami azt jelentette, hogy férfi örökös hiányában nem háramlott a birtok az uralkodóra, tehát egyenesági lány utód is öröklhetett. Ebben az esetben a kiváltság révén családon belül szabályozni lehetett az öröklés rendjét, és így a nagybirtok egysége megmaradt.²¹

Az arisztokrácia a kései középkorban differenciáltabb lett, és létszámában is gyarapodott a 13. századi helyzethez képest, amikor még a grófok (*earl*) álltak a csoport

¹⁸ BROWN, A. L.: *The Governance of Late Medieval England 1272–1461*, London 1989, 148.

¹⁹ TUCK, i. m. 156.

²⁰ HOLDSWORTH, W., S.: *A History of English Law*, vol. IIL, London 1966, 61–64. Özvegyasszonyok csak a hűbérúr jóváhagyásával mehettek férjhez, nehogy ellenséges személy kezébe kerüljön hűbértartókuk (HOLT, J. C.: *Magna Carta*, London 1992, 452).

²¹ TUCK, i. m. 152.

élén, például 1272-ben mindössze tizenhárman.²² III. Edvárd uralkodása alatt a legnagyobb nemesek földvagyonra növekedett, 1337-ben hat ember kapott grófi címet,²³ Gloucester és Huntingdon grófságai is ekkor váltak grófi birtokokká, amelyek később visszaszálltak az uralkodóra, mivel uraik örökös nélkül haltak meg.²⁴ A grófi cím és birtok adományozása az uralkodói politika fontos eszköze volt, amelyet a legtöbb uralkodó körültekintően alkalmazott. A grófok létszáma ritkán haladta meg a 13 főt.²⁵ Az Ufford grófság is csak két generáción keresztül maradt arisztokrata kézen. Elizabeth, Ulster grófjának lánya 1333-ban örökölte a grófságot, őt az uralkodó második fia Lionel of Antwerpen vette feleségül, aki Clarence hercege lett 1362-ben. Az uralkodó jelentős birtokokat adományozott népes családja tagjainak, akik arisztokratákkal házassodtak, és ez hozzájárult a nemesi nagybirtokok kialakulásához. Erre példa Henry of Grosmont, akinek lancasteri grófsága 1351-ben emelkedett hercegségi rangra. III. Edvárd harmadik fia (John of Gaunt) feleségül vette Henry of Grosmont lányát, Blanchet, aki a hercegség örököse volt. A házasság révén az uralkodó fia megszerezte ezt a jelentős birtokot.²⁶

A főrendi csoport hierarchikusan tagolódott: *duke, marquis, earl, viscount, baro*.²⁷ Az első hercegi rang adományozása 1337-ben történt, amikor III. Edvárd elsőszülött fia Cornwall hercege lett. Az uralkodó családtagjainak, és ritkább esetekben leghűségesebb embereinek hercegi rangra emelése gyakorlattá vált, 1461-ig húsznál több személy kapott hercegi rangot, de öt hercegnél nem volt több egy időszakban. A hercegi cím adományozása legtöbbször csak élethosszig szólt, vagyis nem öröklődött, például V. Henrik (1413–1422) Bedford, Gloucester és Exeter hercegségeket adományozta öccseinek és unokafivérének.²⁸ A hercegi ranghoz – a korabeli gondolkodás szerint – jelentős vagyon és földbirtok járult, és ha valaki nem rendelkezett a rangja fenntartásához szükséges vagyonnal, akkor elveszíthette státuszát és címét. Erre példa George bedfordi herceg esete, akit az uralkodó és a parlament megfosztott hercegi címétől, mert nem rendelkezett a hozzá illő birtokokkal és javakkal.²⁹

A nemesi hierarchiában a herceg alatti örgróf rang 1386-ban jelent meg, amikor II. Richárd (1377–1399) kegyéből Robert de Vere, Oxford grófja emelkedett a Dublin ör-

²² BROWN, *i. m.* 178.

²³ BROWN, *i. m.* 178.

²⁴ TUCK, *i. m.* 154–155.

²⁵ BROWN, *i. m.* 178.

²⁶ TUCK, *i. m.* 154–155

²⁷ BROWN, *i. m.* 148.

²⁸ BROWN, *i. m.* 178.

²⁹ Az ügy háttérében az állt, hogy a herceg ellentétbe került az uralkodóval, aki megvonta tőle a korábban rendszeresen biztosított járadékokat, és mivel a herceg nem birtokolt elegendő örökölt családi vagyont, méltatlan lett a magas rang viselésére. A deklaszálás gazdasági szempontjai mögött politikai szándékok is megjelentek (EHD, IV. 477–478).

grófja rangra.³⁰ Ez a cím nem vált gyakorivá a középkori Angliában, 1461-ig csak két további személy kapta meg. A gróf és báró közötti *vicomt* rang viszonylag későn 1440-ben jelent meg, és az örgrófhoz hasonlóan francia hatást mutat. Ekkoriban két személy emelkedett *vicomt* rangra, az egyik John Beaumont, a másik Henry Bouchier, akik Franciaországban korábban már viselték ezt a rangot.³¹ A főnemesi címek és státuszok a korabeli megítélés szerint jelentős jövedelemmel társultak, amely földbirtokból származott, például egy gróf (*earl*) méltóságának fenntartásához legalább évi 1000 font jövedelmet tartottak szükségesnek.³² A főúri vagyonok birtokosai megszervezték udvaraikat, amelyek létszáma egyre növekedett a kései középkorban. Az átlagos grófi udvartartás a 13. század végén harmincöt fő körül volt, és az 1350–1380 közötti időre nyolcvan főre növekedett.³³

Nem mindegyik *nobleman* viselt jelentős tisztséget, jelent meg a parlamentben vagy a kormányzat Westminsteri központjában, mivel az uralkodó bizonyos személyeket nem látott szívesen. Ez természetesen nem változtatott azon, hogy a király jól ismerte a *nobleman*ek többségét, és a politikai életben őket tartották az uralkodó természetes tanácsadóinak. A kormányzati feladatokat is ők látták el, ha a király erre képtelen volt, és személyes kötelességüknek érezték, hogy háború esetén a király oldalán hadakozzanak. Hercegek és grófok gyakran irányítottak hadjáratokat. A főnemesség rendelkezett a legnagyobb társadalmi és politikai befolyással, presztízzsel, tagjait megillette a *lord*, *dominus* cím.³⁴

A *lord*, *dominus* megszólításnak és címnek két jelentése alakult ki a kései középkorban, az egyik szerint így nevezték az uradalmak urait, és a klerikusokat, függetlenül rangjuktól és társadalmi státuszuktól, aki tehát földesurasági hatalommal rendelkezett használhatta a *lord* címet. Ennek a titulushoz kialakult egy másik használata, amely szerint a parlament felső házának tagjai a *peerek*, vagy *the nobility*, s nevük mellett szerepelt a *lord*, *dominus* cím.³⁵

A báró állt a *the nobility* alsó rangján, a *baro* fogalom régi eredetű, a 13. századi jelentése azonban átalakult a 15. századra. A hűbériség virágkora idején a *baro* az uralkodónak azokat a hűbéreseit jelölte, akik több lovag fegyverbe állításával tartoztak a királynak hűbérbirtokaik viszonzásaként. A bárók közül kiemelkedett a „nagyobb bárók” (*barones maiores*) csoportja, akik megszerezték a személyes parlamenti megjelenés jogát, és a kormányzati részvétel lehetőségét. A csoport tagjai *baro*, illetve *lord* címet viseltek, és számuk 40–50 körül volt a parlamentben, de összlétszámuk bizonytalan, mivel nem kapott mindenki parlamenti meghívót. A bárói rangnak nem voltak jogilag rögzített feltételei, emiatt bizonytalan, hogy pontosan milyen szempontok alapján

³⁰ Robert de Vere Earl of Oxford is made Marquis of Dublin, in: EHD, IV. 451.

³¹ BROWN, i. m. 178.

³² BROWN, i. m. 148.

³³ MERTES, K.: *The English Noble Household 1250- 1600*, Oxford 1988, 185–186.

³⁴ BROWN, i. m. 148.

³⁵ DYER, i. m. 15.

tekintettek valakit bárónak. Ebben a kérdésben szilárd támpontot biztosít a birtok és a cím, ugyanis aki bárói címet (*baro*) és birtokot (*baronia, honor*) örökölt, azt bárónak tekintették, aki viszont csak lovagi címmel (*miles*) és birtokkal (*feudum militis*) rendelkezett, még jelentős vagyon és jövedelem birtokában is csak lovnak számított. Az uralkodónak módjában állt hűséges emberét bárói rangra emelni. II. Richárd 1387-ben John Beauchampot, udvara stewardját bárói rangra emelte, és királysága *peer*jei közé sorolta. Beauchamp kiváltságlevele szerint fiú örökösei örökölhették apjuk rangját. A bárói cím adományozása ritka volt, az 1430–40-es években kapott néhány személy ilyen magas rangot.³⁶

A főnemesség alsó fokán álló bárók és az alattuk álló lovagok között számos jogi különbség létezett, amelyeket törvények szabályoztak. II. Richárd a rendek panaszainak orvoslására 1390-ben kiadott rendeletében a kíséretszerzés kérdését szabályozta, mivel a panaszosok szerint egyes urak és más emberek csatlósai, uraik jelvényeit viselve felfuvalkodott módon viselkedtek, semmi sem tartotta vissza őket a bajkeveréstől, és szembehelyezkedtek a törvényekkel grófságukban. A király erre válaszul elrendelte, hogy főpapok, egyházi emberek, *bachelorok, esquireök* vagy bármiféle kisebb rangú emberek egyenruhás fegyveres kíséretet ne tartsanak. Emellett az uralkodó azt is megtiltotta, hogy hercegek, grófok, bárók és *banneretek* fizetett fegyveres egyenruhás kíséretet szervezenek, kivéve akkor, ha kíséretüket egész életükre béke és háború idejére szerződtetik. A rendelet csak akkor engedélyezte, hogy hercegek, grófok, bárók és *banneretek* szolgálatukba fogadjanak lovag és *esquire* rangú személyeket, ha közvetlen csatlósként háztartásukban laktak.³⁷ A *banneret* a 13. században jelent meg tapasztalt harcoló lovagok címeként, akik jelentős jövedelemmel rendelkeztek, és feltételezhető, hogy a bárókéra emlékeztető *banner* típusú zászlót vittek előttük, nem pedig a lovagok keskenyebb *pennon* zászlaját. A *banneret* kifejezést később azokra alkalmazták, akik nem örökségük révén rendelkeztek személyes parlamenti részvételi joggal, hanem családjukban ők voltak az elsők, akik a királytól személyre szóló parlamenti meghívót kaptak. A bárók családi örökségük részeként birtokolták ezt a jogot, és nagyobb megbecsülésben részesültek, mint az új emberek, akiket *banneret* címmel különböztettek meg.³⁸ Az 1379. évi fejadó listáin a *banneret* csoport még *knight banneret*ként szerepelt, vagyis odatették a *knight* szót, így jelezve a csoport lovagi eredetét, de már a bárókkal egy sorban említette őket az adóösszeírás, mivel a bárókkal azonos adót, fejenként két fontot fizettek.³⁹ A 15. század elejére a *banneret* cím használata megszűnt, mivel az uralkodó egyre gyakrabban adományozott bárói címet, így a fel-törekvő elsőgenerációs bárókat nem lehetett a lekicsinylő *banneret* címmel jelölni.⁴⁰

³⁶ BROWN, *i. m.* 177–182.

³⁷ SECH, I. 243–244.

³⁸ BROWN, *i. m.* 181.

³⁹ KEEN, M.: *The English Society in the Later Middle Ages 1348–1500*, Harmondsworth (Middlesex) 1990, 9; EHD, IV. 125–126.

⁴⁰ BROWN, *i. m.* 181.

Azok a személyek, akik a főnemességhez tartoztak, a személyes parlamenti részvétel jogán kívül⁴¹ további többletjogokkal is rendelkeztek a földbirtokos társadalom más tagjaihoz képest. Az 1341. évi parlament rendelkezése szerint főpapokat, grófokat és bárókat, vagyis a királyság *peer*jeit nem lehetett letartóztatni és elítélni, kivéve a teljes parlamentben, de ott is csak a velük egyenlő *peerek* hozhattak ítéletet a király jóváhagyásával.⁴² A felsőház bírósági jogköre körülhatárolatlan volt, de általában a lordokat érintő személyes, politikai, illetve felségsértési perekben folytatott tárgyalásokat.⁴³ A jelentős jogok mellett több kisebb jog is megillette a grófokat és bárókat, amelyeket más személyek nem gyakorolhattak. A teljesség igénye nélkül megemlíthető néhány példa. Az 1332. évi londoni parlament összehívása alkalmával kihirdetett proklamáció megtiltotta a parlament tagjainak, hogy Londonban és Westminsterben fegyvert viseljenek, viszont kivételt tett a grófokkal és bárókkal, akiknek megengedte kardjuk viselését. Nekik csak az uralkodó jelenlétében, illetve a parlamenti tanácskozás helyszínén kellett fegyvertelenül megjelenniük.⁴⁴ A lordok számos kisebb kiváltságot is élveztek. A békebíróságok összetételét szabályozó 1361. évi rendelkezés szerint három-négy *gentleman*, egy mágnás és néhány jogot tanult ember alkotta ezeket a bíróságokat,⁴⁵ vagyis a törvény egy helyet biztosított a főrendek számára ebben a bíróságban, amely elsősorban a grófsági kis és középbirtokosság ügyeivel foglalkozott. Számos lord uralkodói adomány révén megszerezte a királyi igazságszolgáltatási jogok egy részét. I. Edvárd (1272–1307) korára az angol járások (*hundred, wapentake*) nagyobbik fele, 628-ból 358 földesurak birtokába került. Ilyen esetben a járás lordjának tisztviselője (*bailiff, steward*) vezette a járásbírósgót, és a lord kapta az igazságszolgáltatás jövedelmeit.⁴⁶ A főrendek régi eredetű kiváltsága volt, hogy a grófsági bíróságokon nem kellett megjelenniük. A sheriff grófságon belüli évi kétszeri bírói körútját szabályozó marlborough-i statútum 1268-ban az általános jelenléti kötelezettség alól felmentést adott az érsekeknek, püspököknek, apátoknak, grófoknak és báróknak, kivéve, ha kifejezetten hívták őket.⁴⁷

Összegzőként megállapítható, hogy az angol birtokostársadalomból a kései középkorban kiemelkedett az arisztokrácia, vagyis a főnemesség (*the nobility*), a társadalmi hierarchiában alattuk állt a grófsági közép- és kisbirtokos *gentry*. A főnemesség a régi hűbérurak utódai közül, és a király által adományokkal felemelt új emberek soraiból szerveződött. A főrendek birtokolták a legjelentősebb birtokokat, magas tisztségeket viseltek, és számos kisebb-nagyobb kiváltság mellett rendelkeztek a legmagasabb politikai joggal, vagyis az ország életének irányításában személyesen vehettek részt. A fő-

⁴¹ BROWN, *i. m.* 148.

⁴² *The trial of peers in parliament, 1341*, in: *EHD*, IV. 440–441.

⁴³ POWELL–WALLIS, *i. m.* 302, 319–321, 406–407.

⁴⁴ POWELL–WALLIS, *i. m.* 318.

⁴⁵ BROWN, *i. m.* 126.

⁴⁶ BROWN, *i. m.* 107.

⁴⁷ HOLDSWORTH, *i. m.* I. 79.

nemesi rangú személyek ügyeiben csak a parlament felsőházának bírósága ítélezhetett, emellett csak ők szervezhettek fizetett fegyveres kíséretet, és presztízsüket tovább növelte az a tény, hogy házassági politikájuk révén esetenként még a királyi családdal is rokonságba kerültek. A középkor végén 50–60 család sorolható a főnemesség körébe, tehát a társadalomnak ez a szegmense kis létszámú és zárt csoportba szerveződött.

Richárd Szántó

THE ENGLISH NOBILITY IN THE LATE MIDDLE AGES

This paper contains the concise sketch of the origin, structure and important privileges of the English nobility. One group of the noblemen originated from old feudal baronial families, the other came from knights, who had got great estates and baronial rank from the grace of the king in the 14–15th centuries. The king summoned the noblemen to the House of Lords, and they had a lot of privileges, from which the gentry families were excluded. The nobility identified with the parliamentary peerage, whose privileges, ranks and estates were inheritable. Below family of the king, the nobility stood at the top of the social hierarchy. The nobility containing fifty-sixty families possessed the greatest estates and incomes, and some nobleman got annuity from the king. The noblemen often held important offices, and they took part in the campaign of the king.

Tartalom

SINOR DÉNES	
Az őstörténet és etnogenezis problémáiról	3
DOBROVITS MIHÁLY	
„Nemzethalál” vagy kereskedelmi érdek? (Az <i>Īduq Ötükän yış</i> [’Szent Ötükän erdő’] az orchoni feliratokon)	15
POLGÁR SZABOLCS	
Alánia és a nemzetközi kereskedelem a korai középkorban (8–10. század)	23
BALOGH LÁSZLÓ	
Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz	31
ZIMONYI ISTVÁN	
A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében	47
KOVÁCS SZILVIA	
Borc, a kunok negyedik fejedelme	55
GÁLFFY LÁSZLÓ	
A toulouse-i városi vezetés és a Capeting monarchia viszonya (1249–1286)	67
GALAMB GYÖRGY	
Mágia, rontás és boszorkányság Marchiai Jakab prédikációiban	83
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Az angol főnemesi társadalom jellemzői a kései középkorban	101

Nyomdai munkálatok:
E-press Kft.
Szeged